



## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



*Landbohistorisk Tidsskrift*  
2014:1-2

## Forord

Landbruget har i tidens løb gennemgået en række store udviklinger, men få så hurtige og omfattende som udviklingen efter 1945. Både den store teknologiske udvikling, men også den markante fraflytning fra landet ændrede hele kulturen omkring landbolivet. Netop landbrugets og landbokulturens udvikling siden 1945 var emnet for et seminar, som blev afholdt i samarbejde mellem Landbohistorisk Selskab og Dansk Landbrugsmuseum Gl. Estrup 7.-8. november 2013 på Pindstrupcentret og Gl. Estrup. Vor oprindelige plan var at sammensætte et dobbeltnummer af Landbohistorisk Tidsskrift på baggrund af bidragene til seminaret. En række af seminarets oplæg viste sig imidlertid sværere end ventet at bearbejde til egentlige forskningsartikler, og derudover måtte et par forfattere springe fra på et sent tidspunkt i processen. Det viste sig derfor løbende stadigt sværere – og til sidst umuligt – at få sammensat et dobbeltnummer alene på baggrund af oplæggene fra seminaret. Vi er derfor glade for, at andre forfattere har kunnet springe til med kort varsel, og at det således alligevel blev muligt at få sammensat et godt og alsidigt dobbeltnummer, der fokuserer på landbruget og landbosamfundene efter 1945.

I artiklen “Dansk landbrugs strukturudvikling siden 2. verdenskrig” giver forfatterne Niels Kærgård og Tommy Dalgaard en grundig og nuanceret gennemgang af baggrunden for og konsekvenserne af landbrugets strukturudvikling fra 1880’erne til i dag. Artiklens hovedfokus er dog på anden halvdel af det 20. århundrede, og den følger udviklingen fra 1940’erne og -50’ernes mange og relativt små familiebrug med en stor alsidighed i såvel husdyrproduktion som planteavl til vore dages intensive, mekaniserede og specialiserede stordriftslandbrug. Forfatterne demonstrer i artiklen, hvordan strukturudviklingens økonomiske og teknologiske forandringer ikke kun fik konsekvenser for selve udøvelsen af landbrugserhvervet, men ligeledes medførte massive ændringer i selve landbokulturen og forandrede både landmændenes eget syn på sig selv og ikke mindst omverdenens syn på landbruget. Endelig giver forfatterne en status på landbrugets aktuelle og fremtidige udfordringer i en globaliseret verden, hvor man stadig står med det ene ben i en økonomisk krise.

Henning Otte Hansen har afdækket strukturudviklingen i agro- og fødevarereindustrien efter 2. verdenskrig. Han påviser, hvordan driftsøkonomiske hensyn og markedsmæssige kræfter har krævet løbende tilpasninger i branchen, og hvordan disse har resulteret i færre, men større virksomheder. I sin analyse inddrager forfatteren også branchens specialisering, koncentration, ejerformer og globalisering og tilbyder dermed et nuanceret billede af de på mange måder

drastiske forandringer, der har overgået agro- og fødevarerindustrien i nyere tid.

Mogens Rostgaard Nissen fører os med sin artikel om "*Programm Nord*" syd for den dansk-tyske grænse. Her lancerede Landdagen i Slesvig-Holsten i 1953 et stort projekt, der skulle udvikle delstatens landbrug og blandt andet skabe nye landbrug og landarbejderboliger. I det danske mindretal var man i første omgang positivt indstillet, fordi behovet for en landbrugsreform var påtrængende, men snart fik projektet nationalpolitiske overtoner og blev mødt med stærk modstand, ikke mindst i Danmark. Nissen afdækker i artiklen den danske skepsis og dokumenterer dens årsager.

Rostgaard Nissen har også leveret tidsskriftets fjerde artikel. Der er ekstraordinært tale om en tidligere udgivelse i *Økonomi og Politik* fra 2009, som er ført up to date. Artiklen har tidligere været fagfællebedømt og er derfor ikke blevet det i vores regi. Forfatteren analyserer landbrugets politiske magt i efterkrigstiden, herunder den aftagende indflydelse siden 1980'erne og baggrundene herfor. Også de helt aktuelle forhold omkring Landbrug og Fødevarer, tidligere Landbrugsraadet, bliver taget under behandling.

På det omtalte seminar fortalte den tidligere landmand og forhenværende formand for Sønderjysk Landboforening og viceformand for Dansk Landbrug, Gert Karkov, om sine personlige erfaringer med de økonomiske, strukturelle, politiske og kulturelle ændringer, der har overgået det danske landbrug, siden han som barn besluttede, at han ville være landmand, og indtil han og hans kone i 2009 afhændede gården Immervad efter at have drevet den i 32 år. Karkov har nedfældet sine betragtninger i erindringsartiklen "En ny tids bonde", og efterfølgende har vi inviteret Karen Margrethe Karkov til at fortælle den tilsvarende historie fra et kvindeligt perspektiv, idet forandringerne i nyere tid har ramt landbøkvinderne mindst lige så stærkt som mændene. Det er blevet til dette nummers anden erindringsartikel, som ikke kun fortæller om et farvel til den traditionelle landhusmoder og et goddag til den udearbejdende gårdmandskone, men også om nye indtægtskilder i gårdbruget.

God læselyst!

Mogens Rostgaard Nissen  
Michael Nobel Jakobsen  
Merete Bo Thomsen  
Jens Lei Wendel-Hansen

## Dansk landbrugs strukturudvikling siden 2. verdenskrig

*Dansk landbrug og landbokultur har forandret sig drastisk over de seneste par generationer. Omkring Anden Verdenskrig oplevedes en ligevægtstilstand med mere end 200.000 selvstændige og forholdsvis små brug, og med en landbefolkning der i afgørende grad prægede samfundet både politisk og økonomisk. Selvom markarealet siden da er faldet med mere end 10 %, forvalter landbruget stadig omkring 2/3 af landet, men antallet af bedrifter er nu nede på cirka 11.000 egentlige heltidsbrug og et større antal deltids- og hobbybrug. I denne artikel gennemgår vi den økonomisk og teknologisk drevne strukturudvikling fra bonde- og andelskulturens glansperiode i 1880'erne til cirka 1960 og omstillingen til dagens stordrift med globaliseringens udfordringer og samfundets krav til sundhed, klima, natur og miljøbeskyttelse samt dønningerne efter den økonomiske krise og 00'ernes opskruede jordpriser.*

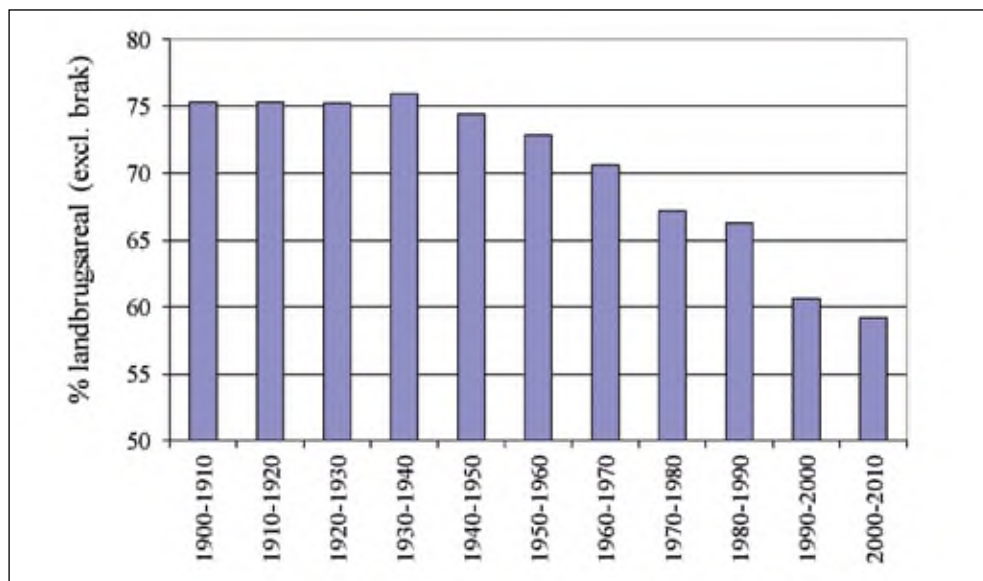
### Landbruget lige efter krigen

Det danske landbrug lige efter krigen var præget af et stort antal små brug. Der har faktisk aldrig været flere bedrifter i Danmark end netop i 1940'erne og 1950'erne (Figur 1). Det opdyrkede areal toppede allerede omkring 1938 (Figur 2), men antallet af brug steg helt frem til 1950'erne som en følge af udstyknin-gen efter 1899- og 1919-lovene.<sup>1</sup> Det var den klare hensigt med disse love at oprette husmandsbrug, der kunne sikre livsgrundlaget for den dårligere stillede del af landbefolkningen.<sup>2</sup> Det var også et led i denne politik, ved hjælp af landbrugsloven, at lægge meget skarpe begrænsninger på mulighederne for sam-menlægning og nedlæggelse af landbrug. En stor klasse af små selvejerbønder var både Socialdemokratiets og Det Radikale Venstres klare landbrugspolitik, og dette ønske deltes også langt hen ad vejen af Venstre.

Omkring 1950 stod man altså med et dansk landbrug med lige godt 200.000 brug, der i gennemsnit hver havde et jordtilliggende på omkring 15 hektar. Disse bedrifter havde i gennemsnit 2,5 heste, 15 stykker kvæg, heraf halvdelen køer, 16 svin og 120 høns.<sup>3</sup> En stor del af bedrifterne lignede faktisk en sådan gennemsnitsbedrift, for det var den almindelige opfattelse, at kvægbrug, svi-neproduktion og planteavl hang sammen, hvis man skulle have en rationelt drevet bedrift. Planteavl og husdyrproduktionen hang sammen, fordi plan-

	Antal Landbrug	Gennemsnitligt areal (ha)
1923	200.700	15,5
1946	208.100	15,3
1960	196.100	15,8
1980	114.200	25,3
1995	66.200	40,6
2000	52.700	49,7
2008	41.836	63,0

Figur 1: Antal landbrug og gennemsnitligt areal. Kilder: Kyed, 2000, s. 12 og Danmarks Statistik.



Figur 2. Udviklingen i den dyrkede andel af det totale areal i Danmark år 1900-2010. Kilder: Dalgaard et al. 2009a s. 265, samt Danmarks Statistik flere årgange. (Medregnes de udyrkede marker, brak, juletræer et cetera vil arealandelen med dyrket mark være lidt højere)).

ternes næringsstoffer i høj grad var husdyrgødning, og dyrenes foder kom fra bedrifternes egen planteproduktion af roer, græs, kløver, hø og korn. En alsidig planteavl med både korn, roer og kløvergræs var også en betingelse for en effektiv udnyttelse af jorden ved hjælp af et systematisk sædskifte. *“Man skal være tro mod ens kone og ens sædskifte”*, sagde datidens landmænd.

Også kvæg og svin hang sammen. I mejeribruget produceredes først og fremmest smør og ost; kun i nærheden af de store byer var der basis for en større produktion af konsummælk. Smør og osteproduktionen efterlod restprodukter i form af skummetmælk og valle, og det var fra mejeribrugets start tilbage i 1800-tallet et centralt problem at få disse biprodukter lønsomt anvendt. Og det var netop, hvad svineproduktionen kunne. Skummetmælk, der blev gjort holdbar ved syrning, og valle var ideelt svinefoder.<sup>4</sup>

Når disse relativt små landbrug blev så udbredte, var det ikke kun af landbrugspolitiske grunde. Mellemløbetiden og de første efterkrigsår var nok den periode i hele vor landbrugshistorie, hvor stordriftsfordelene var mindst, måske ikke-eksisterende. Med andelsbevægelsens udbredelse fra 1880'erne fik de små brug mulighed for at få deres mælk forarbejdet og deres grise slagtet på samme vilkår og til samme pris som de store brug. Samtidig var de store maskiner, traktorer, mejetærskere, malkemaskiner og senere malkerobotter endnu ikke udbredte. Når gården, eventuelt for husmændenes vedkommende i samarbejde med en nabo, var stor nok til et par heste, så havde man al den trækraft, man havde brug for, og rigeligt med billig arbejdskraft i familien i form af ægtefælle og børn. Der var altså ikke megen fordel ved at have større bedrifter end de almindelige familiebrug. Med 1880'ernes overgang til animalsk produktion var det desuden blevet muligt for en lille bedrift at øge sin produktion og omsætning ved at have flere køer og grise, end bedriften selv kunne levere foder til. Mange husmænd og mindre gårde øgede omsætningen ved at købe foder og så udvide husdyrbestanden. De mange dyr blev for øvrigt senere en af årsagerne til miljøproblemer og de såkaldte uharmoniske bedrifter med høj husdyrtæthed og stor risiko for tab af næringsstoffer til miljøet.

Økonomisk set indebar de små alsidige landbrugsbedrifter også fordele. Alsidigheden sikrede en betydelig sikkerhed i form af risikospredning. Husdyrproduktion er karakteriseret af en meget træg tilpasning; skal der produceres flere slagtesvin, må man begynde med at udvide bestanden af søer, de skal så gå drægtige, og de resulterende smågrise skal fedes op i adskillige måneder. En stigende efterspørgsel vil derfor i første omgang resultere i højere priser, og når så landmændene ad åre har fået tilpasset svineproduktionen, er den for stor, og priserne falder. Det er et kendt fænomen, at der er tydelige svingninger i priserne på svinekød. Og tilsvarende svingninger findes for andre landbrugsprodukter. Men de alsidige bedrifter kunne sagtens leve

med for eksempel lave svinepriser, hvis bare mælkepriserne og ægpriserne var passende høje. Og det er jo ret sjældent, at alle landbrugspriser er i bund samtidigt.

Samtidig gjorde de små bedrifter generationsskiftet overkommeligt. Prisen på en sådan bedrift var ikke højere end, at de fleste yngre medarbejdere i landbruget kunne have realistiske forventninger om på et passende tidspunkt at overtage et landbrug. Det danske realkreditsystem gav gode lånemuligheder, og udbetalingerne var ikke større end, at det var muligt at spare op til dem, eventuelt suppleret med lidt lån med forældrene som kautionister og i perioder statsstøttede billige lån – markedet mindede meget om nutidens parcelhusmarked.

## **Landbokulturens forankring**

Efterkrigstidens gård- og husmandsklasse var også i høj grad bærere af en landbokultur, der var både folkeligt, politisk og religiøst forankret. Noget håndfast kan man som kirkehistorikeren P.G. Lindhardt (1910-1988) sige:

“Andelsmejeriets skorsten, højskolens borge og de “frie” menigheders kirkespir er i lige grad bevægelsens symboler; uanset om man anlægger økonomiske, kulturelle eller religiøse perspektiver drejer det sig om de samme mennesker. Grundtvigianismen var og forblev gårdmandens religion; det var en mægtig styrke at have rod i en klassebevidst stand, styrket af økonomisk opgang og socialt fællesskab”.<sup>5</sup>

Landbokulturen var også i høj grad en politisk kultur. Partiet Venstre var gårdmandsklassens parti. Ved valget i 1950 fik Venstre 43 medlemmer i Folketinget, og af disse var 20 gårdejere<sup>6</sup>, og fire andre var landbrugskonsulenter eller landbrugsskolelærere. I 1945-47 havde Danmark en Venstreledet regering med gårdejer Knud Kristensen (1880-1962) som statsminister. Knud Kristensen var formand for Venstre 1941-1949 og en meget markant repræsentant for bondekulturen. Han talte dialekt i Statsrådet og kom med udtalelser som *“Hvis det æ fakta, så benægter a fakta”* med reference til Det Forenede Venstres tidligere folketingsmedlem Søren Nielsen Kjær, 1827-1893, og replikken *“A sæjer walbekom”* adresseret til Hans Hedtoft, som overtog hans udenrigsminister, karrierediplomaten Gustav Rasmussen, i den efterfølgende socialdemokratiske regering. Knud Kristensen var altså oplagt en af bøndernes egne. Det var hans efterfølger som venstreleder, gårdejer Erik Eriksen (1902-1972), statsminister i VK-regeringen 1950-1953, også. Han overtog den fædrene gård ved Ringe i 1939 og drev den til sin død. Fra 1920'erne til omkring 1960 var det gårdmandsklassens Venstre og arbejderklassens Socialde-



mokрати, der kæmpede en nogenlunde jævnbyrdig kamp om regeringsmagten i Danmark.

Hvordan var så denne kultur og dette landbosamfund a la 1950? Var det et velfungerende og lykkeligt samfund? Det er svært at sige. Vi har ikke senere tiders store surveys med værdi- og tilfredshedsundersøgelser og heller ikke store velfærdsundersøgelser. Det, man har, er nogle økonomiske tidsserier og en lang række erindringer. Med foreningslivet, andelsbevægelsen og sammenholdet var der utvivlsomt stor indbyrdes tillid og hjælpsomhed; hvad vi i moderne samfundsvidenskab kalder social kapital.<sup>7</sup> Men der er næppe heller tvivl om, at i hvert fald på de mindre gårde og blandt husmændene forekom det, den russiske økonom Alexander Chayanov (1888-1937) kaldte selvudbytning, i betydeligt omfang.<sup>8</sup> Det vil sige, at ejerne betalte for deres selvstændighed med en lang arbejdstid og en aflønning, der ikke gav en overenskomstmæssig timeløn.<sup>9</sup> Medhjælperne og karlenes lønninger var også lave, men hvor lave er svært at vurdere, da de indeholdt et betydeligt element af naturalier i form af kost og logi. Det må også huskes, at der for en meget stor del af tjenestefolkene lå et betydeligt element af uddannelse. Børnene kom jo ud at tjene i 14-års alderen, så snart de var blevet konfirmeret. Mange af dem drømte realistisk om selv at overtage en gård eller i hvert fald et husmandsbrug, inden de var blevet alt for gamle.

Når man ser på de erindringer, der er bevaret, så tegner de også et billede af en stolt og selvbevidst bondestand. Og det samme gjaldt i og for sig husmændene. De fortalte *“om deres liv i slid og slæb med sorger og bekymringer, men også om glæder og tilfredshed med, at de klarede tilværelsen.”*<sup>10</sup> Eller som Keld Søgaard Christensen skriver i *De lykkelige husmænd*: *“Det hjemlige arbejde måtte udføres om natten eller på Helligdage. Men hvor var de lykkelige – og rankryggede – disse “Husmænd”, den nye stand, der opstod.”*<sup>11</sup> Selvfølgelig er det nok sådan, at de, der skriver erindringer og villigt udtaler sig til interviews, er dem, der har klaret sig bedst. Og der er jo også en lang række meget kritiske skildringer af tjenestefolkenes og husmændenes elendige vilkår, blandt andet i litteraturen af Andersen Nexø (1906) og Hans Kirk (1953) med flere.

Der er da heller ingen tvivl om, at landbosamfundet var meget klassedelt.<sup>12</sup> Godsejerne og proprietærerne kom i tolvmandsforeningerne og Det Konservative Folkeparti, gårdmændene i Landboforeningerne og Venstre og husmændene i Husmandsforeningerne og i Det Radikale Venstre. Og det var indenfor ens egen bevægelse, at ens omgangskreds var. Var man gårdmandssøn, gik man til gymnastik i forsamlingshuset og til fester i Venstres Ungdom og mødte måske sin kone der. Nogle år senere gik man så til juletræ med børnene i Venstrevælgerforeningen og til markvandring med kaffe og hjemmebag i Landboforeningen. Den sociale arv var næsten ubrydelig. Men det gav også en stabilitet og

tryghed, hvor man vidste, hvor man stod, og hvor rødderne og den indbyrdes solidaritet i klasserne var stærk.

Om dette skal sammenvejes til noget positivt eller negativt afhænger nok i høj grad af både tid og sted. Det må huskes, at denne bondekultur med andelsbevægelse og Venstre kun strakte sig over godt et halvt århundrede fra sidst i 1800-tallet til sidst i 1950'erne. Og det var en meget urolig periode med både 1. og 2. verdenskrig og en økonomisk turbulent mellemkrigstid, der kulminerede med 1930'ernes store depression. Der var utvivlsomt også stor forskel fra egn til egn. I visse egne var der mange store godser og mange løst ansatte landarbejdere – "herregårdsbørster" – uden udsigt til at få eget brug; her var klassemodsætningerne tydelige. I andre egne var der mange små gårdmandsbrug og husmænd, men få eller næsten ingen herregårde, og her kunne landsbyen mødes på nogenlunde lige vilkår i forsamlingshuset, kirken og landsbyskolen.



*Figur 3: Den lille grå Ferguson blev symbolet på landbrugets mekanisering og ikonet for fremgang for de mange selvstændige familiebrug efter Anden Verdenskrig (Foto: Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup).*

## Strukturændringerne

Alt dette begyndte at ændre sig omkring 1960. Allerede lige efter krigen vandt traktorerne indpas – startende med den lille grå Ferguson betalt af Marshallhjælpen, og snart faldt antallet af heste i Danmark fra sit højdepunkt i 1946 med 653.000 heste til under 100.000 heste fra 1963 og fremad. Dette frigjorde de arealer, der før gik til produktion af hestefoder, svarende til omkring 10-15 % af det samlede areal<sup>13</sup>, og muliggjorde derfor en større og mere specialiseret svineproduktion. Samtidig investeredes der gradvist i flere og flere, større og større og mere og mere specialiserede maskiner. Årsagerne til denne strukturudvikling var en blanding af økonomiske og teknologiske forhold.

Økonomisk set konkurrerer et erhverv ikke i så høj grad med de udenlandske konkurrenter som med andre indenlandske sektorer. I et frit marked vil et selvstændigt valutaområde, for eksempel et land med egen valuta eller en møntunion, på lang sigt altid have ligevægt på betalingsbalancen. Hvis dets erhvervsliv er ved at blive udkonkurreret, vil valutaen svækkes, og denne depreciering af valutakursen vil gøre landets varer mere konkurrencedygtig i udlandet. Denne udvikling vil fortsætte, til der igen er ligevægt på betalingsbalancen. Imidlertid foregår disse processer i en intens konkurrence mellem landets egne sektorer om landets ressourcer, herunder arbejdskraft. Selv om et erhverv fysisk set er mere effektiv end tilsvarende erhverv i udlandet, så kan det godt blive nødt til at indskrænke eller yderligere effektivisere, hvis der er andre erhverv, der er så konkurrencedygtige, at de kan give arbejdskraften mere attraktive vilkår og stadig afsætte produkterne.<sup>14</sup> Det var sådanne mekanismer, der trådte i funktion i 1960'erne. Dansk industri gik stærkt frem, og der var vækst i byerne. Socialdemokratiet gik i 1960 til valg på sloganet "*Gør gode tider bedre*". Arbejdslønnen i byerne steg, og landbruget var nødt til at følge med, men kunne så kun bevare sin internationale konkurrenceevne, hvis det sparede på arbejdskraften og/eller substituerede med andre indsatsfaktorer såsom maskiner, energi, gødning og sprøjtemidler.

Samtidig gik den teknologiske udvikling hurtigt. Der kom en lang række arbejdskraftbesparende maskiner, og traktorerne blev større og større. Nu har de ikke længere kun trækraft til at trække en 2-furet plov, men måske en 12-furet – og der skal stadig kun en mand til at betjene den – hvis traktoren da ikke er GPS-styret og, som det i dag er muligt, kan køre helt uden fører. Selvbindere og tærskværker blev afløst af mejetærskere, malkepiger af malkemaskiner, der senere blev til rørmalkeanlæg og endnu senere til malkebotter.<sup>15</sup> Samtidig kom automatiske fodrings- og udmugningsanlæg, og alt dette gjorde, at der efterhånden kom betragtelige stordriftsfordele. For at udnytte for eksempel en mejetærskers kapacitet krævedes et meget stort jordtilliggende, og et malkeanlæg kunne malke en stor besætning.

Maskinerne var ikke den eneste nye teknologi, der vandt udbredelse. Også den kemiske industri bidrog. Husdyrgødningen blev op igennem 1960'erne og 1970'erne i stadig højere grad erstattet af kunstgødning, blandt andet i en periode af flydende ammoniak som kvælstofgødning. Allerede sidst i 1950'erne blev handelsgødning mere betydningsfuld end naturgødning som kilde til fosfat, og omkring 1970 skete det samme for kali og nitrat.<sup>16</sup> Disse gødningstyper var lettere at håndtere og dosere, og man kunne tilføre jorden de næringsstoffer, planterne behøvede for at vokse maksimalt. Samtidig erstattedes den mekaniske og manuelle ukrudts- og skadedyrbekæmpelse af pesticider, og senere fra midten af 1980'erne fortsatte mekaniseringen og specialiseringen i økologisk og konventionelt jordbrug, samt i udviklingen af udstyr til en bedre udnyttelse af husdyrgødningen som resultat af vandmiljøplanerne og EU's direktiver omkring nitrat- og habitatbeskyttelse.<sup>17</sup>

Landbrugspolitikken og de økonomiske rammer, den gav landbruget, har måske også spillet en rolle for landbrugets strukturudvikling, men det er mere usikkert. Før 1961 var landbruget et liberalt og stort set ustøttet erhverv. I 1960'erne fik man en vis støtte, og hjemmemarkedsordninger blev etableret. Det var den såkaldte "venteværelsespolitik". Man ventede på at få en afklaring af forholdet til EF/EU. I 1973 kom man så med i EF, og fra da af fik man regulerede, kunstigt høje priser på landbrugsvarer. Dette har måske fremmet specialiseringen; i hvert fald var en alsidig bedrift med risikospredning ikke nødvendig med faste, regulerede priser. Hvilken virkning landbrugsstøtten har haft på strukturudviklingen, har i perioder været intenst diskuteret.<sup>18</sup> Nogle har argumenteret for, at støtten har holdt liv i en række mindre bedrifter, der ellers ville være gået konkurs eller overtaget af større bedrifter. Andre har ment, at de store gårdes landbrugsstøtte har givet dem kapital til at opkøbe mindre brug.

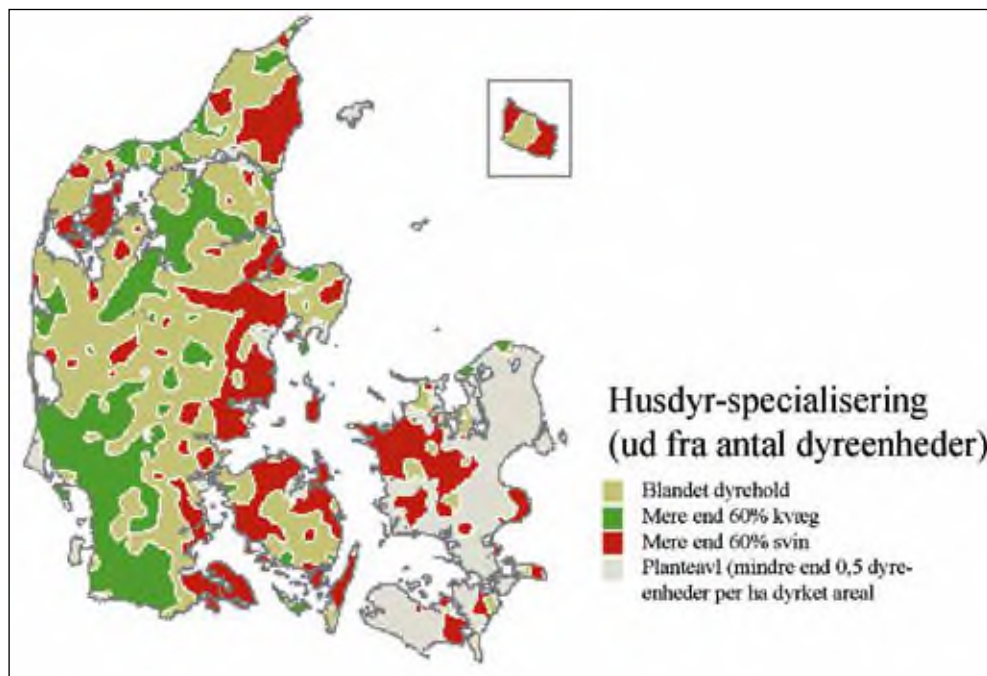
Alt dette ændrede landbrugets struktur og driftsmønstre. Landbrugsloven tog konsekvensen af dette, og det blev gradvist i højere og højere grad tilladt at lægge bedrifter sammen og nedlægge de små brug. Udviklingen fremgår allerede af figur 1; hvor der i 1946 var 208.000 brug, så var der i 2008 kun 41.000, og den gennemsnitlige brugsstørrelse var steget fra 15 til 63 hektar. Og det afspejler kun delvis udviklingen, for af de 41.000 bedrifter i 2008 var under halvdelen heltidsbedrifter. Bedrifterne er blevet delt i en gruppe af heltidsbedrifter, og så en stor gruppe af fritids- og deltidsbrug, der mere er hobby end erhverv. Tilbage er altså kun godt 11.000 heltidsbrug med i gennemsnit over 160 hektar samt en stadig større andel af små deltidsbrug.

Men ovennævnte forhold er ikke de eneste, der er forårsaget af stordriftsfordelene. Der er også sket en meget høj grad af specialisering. Hvor det traditionelle landbrug som nævnt lagde vægt på at udnytte synergien mellem

svineproduktion, kvægbrug og planteavl, så blev stordriftsfordelene efterhånden så store, at det var rationelt at skabe størst mulig volumen i den enkelte produktion. Det kunne gøres – og blev gjort – ved at satse ensidigt på en enkelt driftsgren. Derved udviskedes efterhånden det ensartede blandede brug, der i første halvdel af det 20. århundrede fandtes overalt i landet til fordel for mere specialiserede driftsformer.<sup>19</sup>

	År 1970	År 1990	År 2007
Hverken svin eller kvæg	11	35	53
Med svin, men uden kvæg	16	19	12
Med kvæg, men uden svin	5	28	31
Både kvæg og svin	68	18	4
I alt	100	100	100

Figur 4: Bedrifterne fordelt efter dyrehold i procent. Kilde: Danmarks Statistik.



Figur 5: Den regionale specialisering af landbruget efter årtusindskiftet. Kilde: Dalgaard et al., 2007, s. 50.

Jævnfør figur 4 er der nu næsten ingen bedrifter, der har både kvæg og svin. Hvor det i 1970 var 68 %, der havde både kvæg og svin, så er tallet nu faldet til 4 %. Og denne udvikling er gået videre; nu er der mange af svineproducenterne, der kun producerer smågrise, mens andre feder dem op og leverer dem til slagting. En hel del af de sidste bedrifter ligger endda i Tyskland.

Denne specialisering indebar også en regional specialisering med mest planteavl på de frugtbare jorder i Østdanmark, mest kvægbrug i vest, og den mest markante koncentration af svinebrug på Mors/Thyholm, Als og øst for den jyske højderyg (figur 5). Hvor stort set alle landbrug i første halvdel af det 20. århundrede blev drevet som alsidige brug med både planteproduktion og flere forskellige husdyrtyper på hver bedrift, er bedrifterne altså i dag specialiserede og regionalt differentierede. I dag er specialiseringsgraden tæt på enten 100 % planteavl, kvægbrug, svinebrug eller andre typer af specialiseret produktion.<sup>20</sup>

Der er også sket en betydelig forskydning mellem driftsgrenene. Hvor svineproduktionen oprindeligt mest sigtede mod en økonomisk rationel udnyttelse af skummetmælken og vullen, så er svineproduktionen med nutidens muligheder for import af højværdi proteinfoder og fodring med syntetiske aminosyrer gradvist blevet den største driftsgren. Antallet af svin var lige efter krigen omkring 4 millioner; tallet er siden steget jævnt til over 12 millioner (figur 6), om end med en stagnation de seneste år, blandt andet på grund af den økonomiske krise, strengere miljøkrav, udflagning af investeringer i svineproduktionen og eksport af smågrise med henblik på opfedning syd for grænsen.

År	Antal svin
1881	527
1903	1.457
1923	2.855
1933	4.477
1953	4.310
1963	7.334
1973	8.929
1983	9.253
1993	11.568
2003	12.949
2013	12.299

Figur 6: Antal svin i tusinde. Kilde: Danmarks Statistik

Hvor den danske landrace indenfor svineavl i årtier var et af dansk landbrugs flagskibe og udviklingen af racen en af Landbohøjskolens stoltheder, så har man ved krydsninger og nye racer kombineret med tidligere fravæning af pattegrisene opnået en langt større årlig produktion af smågrise per so. Man er nu oppe på over 30 smågrise per årssø; dette gennemsnit nås dels ved større kuld og dels ved kortere perioder mellem kuldene.<sup>21</sup> Den årlige produktion af svin er nu oppe på over 30 millioner styk.

Der er også sket store ændringer i afgrødesammensætningen. Roerne var meget arbejdskrævende; de blev manuelt udtyndet og hakket 2 gange. De er derfor i høj grad blevet erstattet af helsæd og majs som kvægfoder. Der dyrkes nu stort set kun roer til sukkerproduktion, om end der stadig argumenteres for, at afgrøden fortsat ville være fordelagtig med sit høje udbytte, hvis de håndteringsmæssige udfordringer løses. Brugen af pesticider og kunstgødning kan også langt hen ad vejen erstatte det klassiske sædskifte. Tidligere var man helt afhængig af især kløver til sikring af kvælstof og skiftende afgrøder som led i ukrudts- og sygdomsbekæmpelse. Men det er blevet overflødiggjort. Som sagt skulle man i det klassiske landbrug *“være tro mod ens kone og ens sædskifte”*; men i løbet af 1970'erne blev begge dele overflødiggjort på grund af den kemiske industri (p-piller, pesticider og kunstgødning). Siden har man fundet ud af, at kemien måske ikke løser alle problemer. Der kom for eksempel en stigende bekymring for landbrugets påvirkning af natur, sundhed, klima og miljø, og så har man fået en nypuritanisme og økologisk jordbrug. Hestens forsvinden fra markbruget har også bevirket, at havren, med dens ellers romantisk besungne bjælder, stort set er forsvundet som afgrøde undtagen på nogle ret få, især økologiske, bedrifter.

Strukturudviklingen var, som nævnt, i høj grad forårsaget af de høje lønninger og manglen på arbejdskraft, og resultatet har da også været et markant fald i landbrugets arbejdsstyrke, jævnfør figur 8. Landbruget er gået fra i 1946 at have godt 20 % af den danske arbejdsstyrke beskæftiget til nu kun at beskæftige en 2-3 % af den samlede arbejdsstyrke. I 1946 var de i landbruget beskæftigede i høj grad landbofamilierne; af de 525.000 i landbrugets arbejdsstyrke i 1946 var 225.000 lønmodtagere, 213.000 ejere og 87.000 medhjælpende ægtefæller. Sådan er det ikke længere. Også på dette område er landbruget mere og mere blevet et almindeligt erhverv og ikke en livsform.

Når man taler om arbejdsstyrken i landbruget og rationaliseringen, kommer man let til at tænke på for eksempel alle de karle med leer, grebe og ved tærskværkerne, der er erstattet af mejetærskere. Men det er også vigtigt at have øje for den store, delvist skjulte, arbejdsstyrke kvinderne udgjorde. Der var mange, der hjalp til i landbruget i for eksempel høstsæsonen, men som statistisk kun delvist er blevet regnet til den egentlige arbejdsstyrke. Der var

de nævnte 87.000 medhjælpende hustruer i landbruget, men der var også i folketællingerne en stor gruppe beskæftiget ved lønnet husgerning (husbestyrerinder, unge piger i huset og lignende). I alt var der ved husgerning i Danmark i 1930'erne beskæftiget over 230.000 personer, og tallet var stadig 130.000 i folketællingen i 1950. Disse er ikke henført til andet erhverv end husgerning, så det er ikke let at skønne over, hvor mange af dem, der var beskæftiget i landhusholdninger; men det var utvivlsomt en betydelig del.

Kvinderne har altid arbejdet, men i løbet af navnlig 1970'erne skiftede de fra arbejdet som medhjælpende hustruer og som ansat ved husgerning til andet lønnet arbejde. Både de medhjælpende hustruer og de ved husgerning beskæftigede, er grupper, der er næsten helt forsvundet. Allerede i 1942 blev der nedsat en husgerningskommission for at se på problemet med at skaffe tilstrækkeligt med kvinder til husgerning.<sup>22</sup> Også dette skifte har præget livet på landet. Madlavningen blev anderledes, da der hverken var hjemmegående husmødre eller unge piger i huset<sup>23</sup>, og det sociale liv skiftede karakter, da kvinderne forlod landhusholdningerne.

År	1946	1960	1980	1995	2000	2008
Antal beskæftigede i primærlandbruget	525.000	420.000	194.600	127.790	98.500	84.200

Figur 7: Landbrugs beskæftigelse. Kilder: Kærgaard, 1991, 2010 og Statistisk 10-års-oversigt.

Ud over specialiseringen i planteavl, kvægbrug og svineproduktion er der kommet nye nicher til. Begrebet, et "gennemsnitslandbrug", har derfor mindre og mindre mening. Det er specielt værd at nævne, at 6-7 % af Danmarks jord nu dyrkes økologisk. Der er imidlertid stor variation i, hvor stærkt økologien står i de forskellige fødevarergrupper; for mælks vedkommende har økologien en markedsandel på næsten 30 % og for ægs vedkommende godt 20 %, mens andelen for svinekød er under 2 %. Der er også store geografiske forskelle; i hovedstaden er økologiens markedsandel på godt 12 %, mens den kun er lige over 4 % i Sydjylland.<sup>24</sup>

Godt landmandskab går nu ikke længere så meget ud på at skabe balance og synergier mellem de forskellige driftsgrene. Den dygtige landmand skal i dag være en effektiv virksomhedsleder med fornemmelse for markedsudviklingen og derfor vælge den mest givtige specialiseringsmulighed og det rette tidspunkt for indgåelse af salgs- og købskontrakter. Tilstrækkeligt kendskab til de finansielle markeder til at få bedriften hensigtsmæssigt finansieret er





*Figur 8: Kvinderne har altid bidraget med en væsentlig del af arbejdskraften på landet. Især ved det store manuelle arbejde før mekaniseringen hjalp alle til, som på dette høstbillede omkring 1960 med læsning af neg på Lilåsgård i Odsherred. Privat Foto: Familien Poulsen, Høve.*

også vigtigt; der er ikke længere tale om et standardlån i kreditforeningen, men om valg af både lånetype og om, hvorvidt lånet skal være i kroner, euro eller schweizer franc. Blik for nye afgrøder og driftsformer skader heller ikke.

## **Resultatet af omstillingen**

Hvordan har resultatet af alle omstillingerne så været? Ser man på forrentningsprocenterne for den investerede kapital og lønningsevnen siden årtusindskiftet, så har de, som det fremgår af figur 9, ikke været imponerende. Lønningsevnen har i en del år været negativ og meget sjældent oppe i nærheden af arbejdsmarkedets mindsteløn. Skyldes det så en aktuel krise for landbruget, høje omkostninger og for dårlige rammevilkår? Det må der nok svares benægtende på. Det er faktisk det normale. For hele perioden 1992-2012 var den gennemsnitlige forrentning af landbrugets egenkapital ifølge regnskabsstati-

stikken 3,0 %, mens den reale lånerente i gennemsnit var 4,2 %. Investeringer i landbrugsbedrifter har altså ikke de sidste 20 år givet et afkast, der svarer til den almindelige rente.

Her kan der være grund til nogle økonomisk-teoretiske overvejelser. Hvis der tages udgangspunkt i en hypotetisk situation, hvor landmanden fuldt ud kan forudse fremtidige priser og omkostninger, så kan han også forudse bedriftens afkast. Når han overvejer at købe gården, må han overveje, hvilken indkomst han vil være tilfreds med, det vil sige vælge sin og familiens reservationsløn. Når han har fundet ud af det, kan han regne ud, hvor meget han kan byde på gården. Byder han mere, får han ikke den ønskede indkomst til sig selv. Landmanden vælger altså i denne teoretiske situation selv sin indkomst i forbindelse med den købspris på jord og ejendom, han vil handle til.

År	Forrentningsprocent	Lønningsevne i kroner per arbejdstime
2000	2,8	101
2001	3,5	114
2002	0,8	52
2003	0,3	42
2004	0,8	52
2005	1,4	57
2006	2,4	88
2007	0,7	11
2008	0,4	-8
2009	-0,9	-156
2010	1,7	24
2011	2,1	55
2012	3,6	154

*Figur 9: Forrentningsprocent af den i landbruget investerede kapital. Kilder: Fødevarer-økonomisk Instituts og Danmarks Statistiks regnskabsstatistik.*

Når landbruget har kørt med lave forrentningsprocenter og en ringe lønningsevne, så skyldes det altså for høje jordpriser, og de kan være forårsaget af to ting: enten en for optimistisk vurdering af de fremtidige pris- og omkostningsforhold eller accept af en relativt lav reservationsløn for landmanden selv. Der

er nok et vist element af begge dele. Det er sandsynligt, at de kommende landmænd ved køb af bedrift ser ret optimistisk på udviklingen og deres muligheder. Men de er typisk landbrugsskoleuddannede unge, ofte med en familiemæssig tilknytning til landbruget og med fagkyndig konsulentbistand, så det er usandsynligt, at skønnene over mulighederne er helt urealistiske.

En betydelig del skyldes givetvis, at landmændene, jævnfør den ovenfor refererede teori om selvudbytning, har en relativ lav reservationsløn. De lægger så meget vægt på at være selvstændige landbrugere, at de er villige til at acceptere en lavere løn og en længere arbejdstid end, hvad lønmodtagere normalt vil acceptere. Man betaler så at sige for selvstændigheden og selvejet med lav indkomst.

Når det kan lade sig gøre, skyldes det også til en vis grad, at vi i Danmark har et meget veludbygget realkreditsystem. Det gør det relativt let at låne på rimelige betingelser. Men det har også resulteret i et landbrug med en meget stor gæld. Dansk landbrug har i dag en samlet gæld på i alt 360 milliarder kroner.<sup>25</sup> Men det er selvfølgelig ikke nogen ulempe for dansk landbrug, at det har et velfungerende kreditsystem. Let adgang til billige lån er alt andet lige en klar fordel.

År	Real jordpris, 1973=100
1973	100
1978	141
1983	72
1988	86
1993	73
1998	101
2003	131
2008	245
2009	200
2010	172
2011	158
2012	146
2013	143

*Figur 10: Udviklingen i reale jordpriser. Kilde: Danmarks Statistik.*

I det foregående er ikke sagt noget om jordprisernes bevægelse. Der har i perioder været store kapitalgevinster at hente, men der har også været store tab. Landbrugets jordpriser har, jævnfør figur 10, været stærkt svingende.<sup>26</sup> I sidste halvdel af 1970'erne efter Danmarks indtræden i EF steg jordpriserne kraftigt. Men optimismen holdt ikke, og 1980'erne og 1990'ernes lavkonjunktur gav kraftige prisfald. Derefter eksploderede priserne i 00'ernes begyndelse med jordpriser på ofte over 300.000 kroner per hektar. Siden finanskrisen i 2007-2008 har der så igen været et kraftigt fald.

Det er helt åbenbart, at der var en boble i 2003-2008 med urealistiske høje jordpriser. Det er altså ikke sådan, at landbrugets lave forretningsprocenter bliver kompenseret med sikre kapitalgevinster. Om den enkelte landmand har kapitalgevinster eller -tab afhænger således helt af, hvornår han køber og sælger.

### Situationen i dag og landbrugserhvervets udfordringer

Dansk landbrug i dag er et moderne kapitalintensivt erhverv med en højt uddannet og specialiseret arbejdsstyrke. Erhvervet har imidlertid mistet den helt afgørende rolle, det havde indtil slutningen af 1950'erne i både dansk økonomi og politik. Venstre er ikke længere et bondeparti, og primærlandbrugets andel af det danske nationalprodukt og den danske beskæftigelse er nede på omkring 2%. Erhvervet har dog en noget større betydning for eksporten. Det er i dag omkring 17% af den danske eksport, der er fødevarer.

Disse tal er imidlertid meget diskutabile, for afgrænsningen er langt fra entydig. En stor del af den danske industri er startet som enten fødevarerforarbejdning eller som leverandør af råvarer og maskiner til landbruget. Så ser man på den samlede "fødevarerklynge" bliver tallene noget større. Men spørgsmålet er så, i hvor høj grad denne klynge er afhængig af det danske primære landbrug?

Landbrug heraf cirka 2% udyrket mark, brak, juletræer et cetera	62
Skov og hede	16
By, veje og anlæg	14
Sø, eng og mose	8
I alt	100

Figur 11: Anvendelsen af det danske areal i dag (procentvis fordeling i 2012). Kilde: Opførelse baseret på Levin et al. 2012.

Note: Se figur 2 vedrørende udviklingen i landbrugsarealet over tid.

For det danske landskab og dansk natur er landbruget imidlertid stadig helt afgørende. Som det fremgår af figur 11, er det stadig omkring to tredjedele af det danske areal, der er dyrket landbrugsjord. Andelen kan svinge mellem 59 og 66 % blandt andet efter, hvor mange af de vedvarende græsarealer, brak og andre udyrkede marker, juletræsplantager med videre, der medtages som landbrugsareal.

Dette giver anledning til et af dansk landbrugs problemer. Det "multifunktionelle" landbrug producerer og skaber meget forskellige ting: Fødevarer, landskabstyper, gyllelugt, beskæftigelse i Udkantsdanmark og forskellige grader af dyrevelfærd. Det bringer erhvervet i kontakt med forskellige grupper af "stakeholders" udenfor erhvervet; specielt kunderne og naboerne. Og de kan have meget forskellige interesser.

Kunderne findes især på de internationale markeder; mere end 85 % af den danske svineproduktion bliver solgt i udlandet. Der er man ikke interesseret i lokale danske forhold. Kunderne, der i dag lige så ofte bor i USA, Japan og Kina, som i det tidligere hovedaftagerland, England, ved måske knap nok, hvor Danmark ligger. De interesserer sig typisk kun for kvalitet og pris. Enkelte af dem, navnlig på de nære europæiske markeder, interesserer sig også for dyrevelfærd. Konkurrencen på disse markeder bliver hårdere og hårdere, for der kommer nye producenter til fra lavtlønslande med lempelige miljøkrav, som for eksempel Østeuropa og Brasilien. Landbruget har derfor selvfølgelig ret i, at det bliver sværere og sværere at opfylde de skærpede danske miljøkrav.

De lokale borgere, naboerne, har helt andre interesser end kunderne, og det er dem, der som vælgere fastlægger miljø- og landbrugspolitikken. De er interesseret i det lokale miljø, og efterhånden som danskerne bliver rigere og rigere og har fået mere og mere fritid, stiller de stadig større krav til den natur, de færdes i. De vil ikke have gyllelugt i haven eller i skoven. Deres krav til miljøet bliver større og større. Dansk landbrug bliver således mere og mere klemt mellem internationale konkurrencekrav om lave omkostninger og skærpede danske miljøkrav.

Men de vanskeligt forenelige krav om lave omkostninger og høje miljøkrav er ikke erhvervets eneste strukturelle problem. De store bedrifter er vanskeligt forenelige med det traditionelle selveje. Hvis et moderne heltidslandbrug er oppe på for eksempel 150 hektar, og jorden koster 150.000 kroner per hektar, så koster alene jorden 22,5 millioner. Det vil sige med besætning og maskiner vil et middelstort heltidsbrug ikke kunne fås for under omkring 30 millioner kroner. Og med sådanne beløb har intet ungt menneske nogen chance for selv at spare op til en bare nogenlunde rimelig udbetaling.

Det gik nogenlunde under 00'ernes højkonkunktur, for der var bankerne og kreditforeningerne meget villige til at give lån i forventning om, at jord- og

ejendomspriserne ville fortsætte med at stige. Det var også let for en landmand, der var etableret på et meget lille brug at udvide bedriften på basis af de kapitalgevinster, det lille brug resulterede i.

Men alt dette er ændret med den økonomiske krise siden 2008. Nu står landbruget med den store gæld (omkring 360 milliarder) og med jordpriser, der er faldet fra måske omkring 300.000 kroner per hektar til omkring det halve. Det gør mange landmænd teknisk insolvente.

## **Konklusion**

Omkring 1950 stod vi med et dansk landbrug i en slags ligevægtstilstand. Husdyrbestandene og brugen af pesticider og kunstgødning havde et sådant niveau, at der var en rimelig balance mellem produktions- og naturhensyn. Bedrifterne var heller ikke større end, at selvejet kunne fungere nogenlunde problemfrit. Det var muligt at spare op til en rimelig udbetaling på et mindre familiebrug, også selvom man ikke arvede et sådant.

De høje lønninger, mekaniseringen og de deraf følgende større brug har ændret dette billede totalt. Nu er der åbenbare konflikter mellem produktions- og miljøhensynene, og man har måttet forsøge at opretholde balancen mellem dyreholdet og jordtilliggendet ved lovgivningsmæssigt fastsatte "harmonikrav", der dikterer det maksimale dyrehold per hektar. Samtidigt er bedrifterne blevet så store og dyre, at det er vanskeligt foreneligt med et individuelt selveje. Landbruget er blevet noget helt andet end i 1950'erne. Landbokulturen, de folkelige bevægelser, og vælgerforeningerne er også næsten forsvundet.

Konklusionen, som man drog i 2010, kunne være, at man med den nye landbrugslov skulle gøre landbruget til et "helt normalt" erhverv. Det vil sige fjerne harmonikrav, tillade selskaber (også aktieselskaber) og eksterne investorer at eje landbrug, ophæve restriktionerne på landbrugenes størrelse og underlægge erhvervet den almindelige miljøregulering. Hvis man kan komme af med gyllen på miljømæssig forsvarlig måde, for eksempel til biogasanlæg, så behøver der ikke at være nogen fast relation mellem antal dyr og bedriftens jordareal. Og det er da også nogle af tankerne i Natur- og Landbrugskommissionens nylige anbefalinger.<sup>27</sup>

Det er imidlertid langt fra givet, at en sådan overgang kan gå af sig selv. For det første kommer man ikke uden videre af med gælden. Har man købt jord til 300.000 kroner per hektar, som i dag kun kan sælges til 150.000, så skal den nuværende ejer og långiveren selv tage kapitaltabet. Der er ingen eksterne investorer, der vil gå ind i bedrifterne ud fra 00'ernes oppustede priser. Har man købt jord for dyrt, er der ingen hjælp at hente fra eksterne investorer.

Og det er næppe alene et kortsigtet problem. Ser man på figur 7, så har landmændene betalt for at være selvstændige med lave lønninger og et lavt

afkast af den investerede egenkapital. Men skal der eksterne investorer ind, vil de kræve et "normalt" afkast af investeringen. Og hvis landmanden ikke selv ejer bedriften, vil han oplagt kræve overenskomstmæssig løn og almindelige ferie- og fritidsregler. Det vil næsten ikke kunne undgå at resultere i væsentligt højere omkostninger i erhvervet.

Man kan godt forestille sig eksterne investorer på de nuværende vilkår, men det skal være idealistiske fonde, der vil støtte naturnært landbrug eller landbokulturen, eller investorer, der har særlige bånd, for eksempel af familiemæssig karakter, til landbruget. Det kan være arvinger udenfor erhvervet, der accepterer aktier i den fædrene gård, selv med et lavt afkast. Men egentligt eksterne investorer, pensionskasser og banker, vil kræve et normalt afkast af investeringerne. Om man med en helt anden landbrugsstruktur, for eksempel med meget store industrialiserede bedrifter og udenlandsk kapital, kan skabe rentabilitet, er det meget svært at sige; det vil blandt andet afhænge af fødevarerprisernes udvikling på langt sigt, og hvad man vil acceptere af tilpasninger i landskabet til egentlig stordrift i form af eksempelvis nedlæggelser af hegn og småbiotoper.

Selv med muligheder for selskabseje, sammenlægninger og "almindelige" miljøkrav er man således endnu langt fra en ny stabil ligevægtsstruktur. Men det betyder ikke, at dansk landbrug er ved at blive nedlagt. Landbrugsdrift opfører kun, hvis det selv med en jordpris på nul er urentabelt at dyrke jorden, og selv i de værste kriseår har prisen på dansk landbrugsjord aldrig været i nærheden af nul. Landbruget skal nok overleve, men om de nuværende ejere gør det, er en anden sag. Der er en regning fra de letsindige 00'ere, der skal betales.

## Noter

- 1 Se Jensen og Reenberg, 1986.
- 2 Se Kærgård og Henriksen, 2014a og 2014b.
- 3 Se Landbrugsraadet 1946 eller Kærgård 2010.
- 4 Se Dalgaard et al. 2009b, s. 425-426 og 434 eller Henriksen & Kærgård, 2014.
- 5 Lindhardt, 1978, s. 126.
- 6 Dette tal inkluderer en enkelt "proprietær" og en "forpagter".
- 7 Se Choupkova et al, 2003, og Svendsen & Svendsen, 2000 og 2000a.
- 8 Se for eksempel Schmitt, 1992.
- 9 Noget lignende ser vi i dag for en række etniske grønhandlere og døgnkiosker, hvor ejeren har selvstændigheden, men næppe nogen høj timeløn.
- 10 Nielsen, 1990, s.7.

- 11 Christensen, 1988, s. 126.
- 12 Rasmussen, 2011.
- 13 Dalgaard et al., 2009a, s. 255.
- 14 I 1800-tallet var engelsk landbrug for eksempel Europas mest effektive, men engelsk industri var endnu længere foran alle andre lande, så de kunne tilbyde arbejdskraften mere attraktive lønninger. Lønningerne blev derfor så høje i England, at engelsk landbrug blev udkonkurreret, og landbrugsproduktionen flyttede til blandt andet Danmark. Det er intet problem, at lønningerne er så høje, at et erhverv bliver udkonkurreret, hvis der er andre, der er konkurrencedygtige. Og valutakursen sørger for, at der altid er nogle sektorer i et valutaområde, der er konkurrencedygtige. Det er denne mekanisme, som David Ricardo (1772-1823) udviklede omkring 1817, med betragtninger om, at det ikke er de absolutte fordele, der styrer udenrigshandelen, men de komparative.
- 15 Faktisk bruger de største malkebedrifter i dag ofte ikke robotter, til dels fordi vedligeholdelsesomkostningerne ved mange enheder er for store, og til dels fordi det er muligt at rekruttere billig arbejdskraft fra blandt andet Østeuropa til bemanding af alternative malkesystemer. Et lignende mønster tegner sig i USA med billig arbejdskraft fra Mexico og Latinamerika.
- 16 Se Kyed, 2002 s. 27.
- 17 Dalgaard et al., 2014.
- 18 Strukturudvalget, 1998.
- 19 Dalgaard 2006, s. 152.
- 20 Se figur 4, Dalgaard et al., 2009, s. 266.
- 21 Nu er kuldene blevet så store, at man har fået problemer med dødeligheden af smågrisene. Så, hvor man tidligere har avlet efter flest mulige smågrise per årssø, lægger man nu vægt på flest mulige levende smågrise 5 dage efter fødslen.
- 22 Husgerningskommissionen blev nedsat den 9. juni 1942 og afgav betænkning i 1943, se Andersen og Kærgård, 1985.
- 23 Se for eksempel Kærgård, 2012.
- 24 Se Økologisk Landsforening, 2012.
- 25 Landbrug & Fødevarer, 2013.
- 26 Se også Hansen, 2010.
- 27 Natur- og Landbrugskommissionen, 2013.



## Litteratur

- Andersen, Ellen & Kærgård, Niels: "Arbejdsmarkedet på kort og langt sigt", *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 123, 1985, s. 248-61.
- Andersen Nexø, Martin, *Pelle Erobreren I, Barndom*, København, [1907], 2006.
- Choupkova, Jarka; Svendsen, Gert Tinggaard og Svendsen, Gunnar Lind Haase: "Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland". *Agriculture and Human Values*, vol. 20, 2003 s. 241-252.
- Christensen, Keld Søgaard "De lykkelige husmænd. *Bornholmske Samlinger*, III. Række – 2. bind, 1988 s. 125-147.
- Dalgaard, Tommy: "Driftsformer i de seneste 50 års landbrug". I Møller, Per Grau og Kristiansen, Mette Svarte (red.): *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Landbohistorisk Selskab, 2006, s. 149-160.
- Dalgaard, Tommy; Kjeldsen, Chris; Noe, Egon; Kristensen, Inge T. og Hutchings, Nick: "Et mere multifunktionelt landbrug til gavn for landdistriktsudviklingen". I Svendsen, Gunnar Lind Haase og Tanvig, Hanne Wittorff (red.) *Landvindinger – Landdistriktsforskning og -perspektiver. En antologi*. Narayana Press, 2007, s. 45-57.
- Dalgaard, Tommy; Kyllingsbæk, Arne og Stenak, Morten: "Agroøkohistorien og det agrare landskab 1900-2000" (Kapitel 12). I Odgaard, Bent og Rømer, Jørgen Ryden (red.) *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus Universitetsforlag, 2009a, s. 253-281.
- Dalgaard Tommy; Guul-Simonsen, Frode; Kjeldsen, Chris og Liboriussen, Thorkild: "Det moderne landbrug". I Høiris, Ole og Ledet, Thomas (red.) *Modernitetens Verden. Natur, menneske, samfund, kunst og kultur*, Aarhus Universitetsforlag, 2009b, s. 423-442.
- Dalgaard, Tommy; Hansen, Birgitte; Hasler, Berit; Hertel, Ole; Hutchings, Nicholas J.; Jacobsen, Brian H.; Kronvang, Brian; Olesen, Jørgen E.; Schjørring, Jan K.; Termansen, Mette; Vejre, Henrik; Graversgaard, Morten og Kristensen, Ib Sillebak: "Policies for agricultural nitrogen management – trends, challenges and prospects for improved efficiency in Denmark". *Environmental Research Letters* (in press). 2014.
- Hansen, Jens: "Dansk landbrugs økonomiske op- og nedture siden midt i 1970'erne". *Tidsskrift for Landøkonomi*, 196. årgang nr. 2, 2010, s. 241-252.
- Henriksen, Ingrid og Kærgård, Niels: "Dansk landbrugs største og mest succesrige omstilling". *Tidsskrift for Landøkonomi*, 200. årgang nr. 2, 2014, s. 169-178.

- Jensen, Kristian Marius og Reenberg, Annette, *Landbrugsatlas Danmark*. Det Kgl. Danske Geografiske Selskab, København, 1986.
- Kirk, Hans: *Skyggespil*, Gyldendals Tranebøger, København, 1953.
- Kyed, Karsten: *Dansk jordbrug som erhverv – i det 20. århundrede*. Frederiksberg, 2000.
- Kyed, Karsten: *Jordbrugets produktionstekniske udvikling – i det 20. århundrede*. Frederiksberg, 2002.
- Kærgård, Niels: *Økonomisk Vækst – En økonometrisk analyse af Danmark 1870-1981*. Jurist og Økonomforbundets Forlag, København, 1991.
- Kærgård, Niels: "The history and future of Danish Agriculture: An overview". I Knudsen, Jon P. og Sødal, Sigbjørn (red.): *Økonomi og tid – 18 essays i Pufendorf-tradition. Festskrift til professor Arild Sætter på 70-års dagen*. Fagbogsforlaget, Bergen, 2010, s. 67-84.
- Kærgård, Niels: "Fra det gamle danske landkøkken til det nye nordiske: Baggrund, forskelle og ligheder". *Landbohøistidsskrift*, Nr. 1, 2012, s. 98-114.
- Kærgård, Niels og Henriksen, Ingrid: "Husmændene, de radikale og landbrugets størrelsesøkonomi". *Tidsskrift for Landøkonomi*, 200. årgang nr. 2, 2014a, s. 179-185.
- Kærgård, Niels og Henriksen, Ingrid: "Jordreformer som socialpolitisk instrument: Landarbejderne og husmandsbevægelsen". I Christiansen, Niels Finn; Kvist, Jon; Kærgård, Niels og Petersen, Klaus (red.): *På kryds og tværs i velfærdsstatens univers – Festskrift til Jørn Henrik Petersen*, Syddansk Universitetsforlag, Odense, 2014b, s. 197-215.
- Landbrug & Fødevarer, *Fakta om erhvervet 2013*, København, 2013 og tidligere årgange.
- Landbrugsraadet, *Landbrugets produktion og økonomi. Undersøgelser foretaget af Landbrugsraadets produktionsudvalg vedrørende landbrugets økonomiske og produktionsmæssige efterkrigsproblemer*. Nielsen og Lydiche, København, 1946.
- Levin, Gregor, Jepsen; Rudbeck, Martin og Blemmer, Morten: *BASEMAP. Technical documentation of a model for elaboration of a land-use and land-cover map for Denmark*. Aarhus, 2012.
- Lindhardt P. G., *Vækkelsen og kirkelige retninger*. Forlaget Aros, Århus, 1978.
- Nielsen, Karen, *Statshusmandsliv på Langeland – fortalt af dem selv*. Landbohøistidsskrift Selskab, Odense, 1990.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: "Familie, brug og familiebrug. Familie-, brugs- og husholdningsformer i dansk landbrug 1500-2000". *Landbohøistidsskrift*, nr. 1, 2011 s. 10-43.
- Schmitt, Günther, "The Rediscovery of Alexander Chayanov". *History of Political Economy*, vol. 24 (4), 1992 s. 925-965.

Strukturudvalget, *Landbrugets strukturudvikling. Betænkning fra udvalget vedrørende landbrugets strukturudvikling*. Betænkning nr. 1351. Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, København, 1998.

Svendsen, Gunnar Lind Haase og Svendsen, Gert Tinggaard: "Measuring Social Capital: The Danish Co-operative Dairy Movement". *Sociologia Ruralis*, Nr. 1, 2000 s. 72-86.

Svendsen, Gunnar Lind Haase og Svendsen, Gert Tinggaard: "Socialkapital og historisk institutionalisme: Andelsbevægelser i Danmark og Polen". *Historie* nr. 1, 2000a s. 72-110.

Økologisk Landsforening, Økologisk Markedsnotat juni 2012, Åbyhøj, 2012.

## Internetressourcer

Danmarks Statistik: *Statistisk 10-års oversigt* og *Statistik Årbog*. Danmarks Statistik, København. <http://www.dst.dk>, 2014.

Fødevarøkonomisk Instituts Regnskabsstatistik (1916-2009). Varetages fra 1. januar 2009 af Danmarks Statistik, København. <http://www.dst.dk/da/Statistik/dokumentation/kvalitetsdeklarationer/regnskabsstatistik-for-landbrug.aspx>, 2014.

Natur- og Landbrugskommissionen: *Natur- og Landbrug – en ny start*. Natur- og Landbrugskommissionens sekretariat, København. <http://www.naturoglandbrug.dk>, 2013.

## Summary

Danish agriculture in the first half of the 20th century was dominated by small, family-owned farms. There were in 1950 just over 200.000 farms in Denmark. An average farm had at that time 15 hectare, 2½ horses, 15 cows, 16 pigs and 120 chickens, and most farms were like this. Almost all farms had both pigs and cattle. The labour force on the farm was mainly the farmer and his family.

This has changed completely. Today there are only 11.000 farms with full-time working farmers and they have on average 158 hectare. Only 4 percent of Danish farms now have both pigs and cattle, and only about 15 percent of pigs are on farms with cattle. An average pig farm in 2000 had 901 pigs and about 32 percent of pigs were kept on farms with more than 3,000 pigs. Milk production and the cultivation of plants have become similarly specialised.

This development is caused by a number of changes in the economic and technological conditions. Wages are much higher than in the 1950s, also compared to other costs, which have made rationalisations and reductions in the labour force necessary. Heavy machinery such as tractors, harvesters, and milking machines have been introduced in large numbers and the result is

considerably larger individual farm economies. Pesticides and fertilizers have reduced the need for crop rotations.

The decreasing number of farmers has changed Danish society considerably. In the 1950s farmers were a dominating power in Danish economic, political and cultural life. This can be illustrated by the fact that the farmers' political party ("Venstre") in the 1940s and 1950s was almost as big as the Social Democrats and held the post of Prime Minister in 1945-47 and again in 1950-53. Both these Prime Ministers were farmers. Today none of the Danish political parties are dominated by agricultural interests.

Whether the current situation is stable is questionable. It is difficult to preserve family-owned farms if they are as influential as they currently are, and a considerable number of Danish farms have an unsustainably high degree of debt. And, even if the Danish farms are very effective and rationally managed, they are in competition with farmers in countries with much lower wages and less stringent environmental regulations.

## **Forfatterpræsentation**

Niels Kærgård, født 1942, cand.polit. 1970, ph.d. 1975, dr.polit. 1991, lektor ved Økonomisk Institut, KU 1975-1992, professor i jordbrugspolitik på Fødevarer-Økonomisk Institut, KU (tidligere KVL) siden 1993. Økonomisk vismand 1992-2001 (overvismand 1995-2001). I bestyrelsen for Carlsberg Fondet og Carlsberg A/S 2003-2013 og for Københavns Universitet 2008-2013 og i præsidiumet for Videnskabernes Selskab 2008-2013. Medlem af Integrationsministeriets tænketank 2001-2007. Har skrevet disputatsen *Økonomisk Vækst – En økonomisk analyse af Danmark 1870-1981* (1991) samt en lang række publikationer i danske og internationale bøger og tidsskrifter, navnlig om økonomisk politik, arbejdsmarkedsforhold, økonometri, økonomisk historie, videnskabshistorie og landbrugsforhold.

Tommy Dalgaard, født 1970. ph.d. MSc i Agroøkologi og BSc i Jordbrugspolitik fra Den Kongelige Veterinær og Landbohøjskole (nu Københavns Universitet). Har bidraget til cirka 100 fagfællebedømte publikationer og er i Landbohistorisk sammenhæng blandt andet forfatter til jordbrugskapitlerne i Aarhus Universitetsforlags bøger om *Romantikens Verden* (2008), *Modernitetens Verden* (2009) og *Fremtiden* (2013). Bidrog desuden til kapitlerne om "Det Agrare Landskab 1900-2000" og "Middelalderens Landbrug" i antologien om *Danske Landbrugslandskaber gennem 2000 år* (2009), og med artiklen om NJ Fjord og jordbrugsforskningens udvikling i *Tidsskrift for Landøkonomis Jubilæumsnummer* (2014). Er ansat som seniorforsker ved Aarhus Universitets Institut for Agroøkologi, leder [www.dnmark.org](http://www.dnmark.org) forskningsalliancen 2013-2017, Aarhus

Universitets kandidatuddannelse i Agro-Environmental Management samt en række internationale og nationale forskningsaktiviteter se <http://agro.au.dk/en/research/research-areas/agroecology-and-sustainable-resource-management/>.

## **Strukturudvikling i den danske agro- og fødevarerindustri efter 2. verdenskrig**

*Agro- og fødevarerindustriens strukturudvikling – det vil sige udviklingen i størrelse, antal, specialisering, koncentration, ejerform, globalisering med mere – har været meget markant siden 2. verdenskrig. Store driftsøkonomiske og markeds-mæssige kræfter har skubbet branchen i retning af færre, men større virksomheder, og udviklingen har haft store konsekvenser både inden for og uden for sektoren. På nogle områder markerer 2. verdenskrig et tydeligt vendepunkt for strukturudviklingen i agro- og fødevarerindustrien, mens der på andre områder har været en mere konstant udvikling i perioden omkring og efter 2. verdenskrig. Denne artikel afdækker strukturudviklingen og dens drivkræfter siden 1945.*

### **Strukturudviklingens betydning**

Strukturudviklingen kan vurderes på flere forskellige måder:

Den kan ses som en nødvendig og naturlig tendens, som sker gradvist, og som sektoren før eller siden må tilpasse sig. Strukturudviklingen opstår over tid og lader sig ikke stoppe, men vurderingen er, at agro- og fødevarerindustrien under ét ikke opnår længerevarende fordele ved strukturudviklingen, da de kortsigtede omkostningsfordele bliver konkurreret ud og ender som billigere fødevarerpriser til forbrugerne.

Strukturudviklingen i agro- og fødevarerindustrien kan også betragtes som en trussel mod landbrugs- og fødevarersektoren, som den ser ud i dag, og især en trussel mod det aktive ejerskab og landbrugets kontrol af og fordele ved andelsejerskabet. Med de stadig færre, større og internationale agro- og fødevareraktiviteter er den lokale – og måske også nationale – forankring blevet svagere. Det er ikke bare selve strukturudviklingen, men også de forhold, som følger med strukturudviklingen, som frygtes. Der har netop været modstand mod den stigende industrialisering og kommerialisering af sektoren, som ofte er opstået parallelt med strukturudviklingen. Også en stigende koncentration, hvor få store virksomheder står for en stigende del af den samlede produktion, har medført modvilje.

Omvendt kan strukturudviklingen anses som en helt nødvendig og velkommen måde til at tilføre ny konkurrenceevne og ikke mindst vækst til agro- og fødevarerindustrien og dermed også til landbruget. Strukturudvikling betragtes således som et helt nødvendigt middel til at sikre landbrugserhvervets overle-

velse. Udgangspunktet har været, at strukturudvikling medfører nye muligheder for at udnytte stordriftsfordele, innovation og markedskraft.

Endeligt kan strukturudviklingen også opfattes som en dynamisk tilpasning, hvor agro- og fødevarerindustrien løbende har forandret sig, og hvor der er sket en optimering af ressourcerne til markedsvilkårene. Udvikling har været nødvendig for at kunne udnytte markedsudviklingen.

Uanset hvordan strukturudviklingen betragtes, er det vigtigt at få den beskrevet, analyseret og forklaret, så der er et fælles grundlag at diskutere ud fra. Samtidig er det væsentligt at få identificeret og vurderet de drivkræfter og konsekvenser, som er forbundet med strukturudviklingen.

## **Agro- og fødevarerindustrien. Afgrænsning og definition**

Agro- og fødevarerindustrien er en ikke særlig veldefineret gruppe af virksomheder. Den består for det første af virksomheder, som forsyner landbruget med rå- og hjælpestoffer. Grovvarer- og landbrugsmaskinvirksomheder er et par væsentlige eksempler herpå.

For det andet er der tale om virksomheder, som forarbejder og forædler landbrugsråvarer. Slagterier, mejerier, sukkerfabrikker, frugt- og grønsagsindustrien, kartoffelmelsfabrikker med mere er eksempler på disse virksomheder.

For det tredje medregnes nærings- og nydelsesmiddelvirksomheder, hvor landbrugsråvarer kun udgør en lille andel af de samlede forsyninger. Drikkevarerindustrien, brødvirksomheder med mere findes i denne gruppe.

Endeligt for det fjerde er der en gruppe virksomheder, som befinder sig i agro- og fødevarerklungen, som kun har en mere indirekte eller løs forbindelse med det primære landbrugserhverv. I denne gruppe findes for eksempel nogle biotekvirksomheder, rådgivende ingeniørvirksomheder og andre servicevirksomheder.

I alle tilfælde er der store gråzoner mellem virksomheder i og uden for agro- og fødevarerindustrien. I denne artikel tages der primært udgangspunkt i agro- og fødevarerindustrien i tæt tilknytning til den danske landbrugsproduktion.

## **Hvordan kommer strukturudviklingen til udtryk?**

Fødevarerindustriens strukturudvikling kan beskrives på mange forskellige måder. Strukturudviklingen er mere end blot størrelsen på den enkelte virksomhed og antallet af virksomheder. Også forhold som specialisering, koncentration, ejerformer, vertikal integration, globalisering med mere er med til at beskrive strukturen.

Med større fokus på vertikal integration vil strukturudvikling omfatte alle led i værdikæden fra forskning og udvikling, forsyningsindustri, landbrugsproduktion og til leddene forarbejdning, forædling, distribution, markedsføring, detailsalg og forbrug. Hele fødevarerystemet inddrages dermed.

I denne artikel vil en række forhold blive anvendt til at beskrive agro- og fødevareindustriens strukturudvikling:

*Antallet af virksomheder* er en væsentlig parameter i fødevareindustriens strukturudvikling. I de seneste årtier har der været en kraftig nedgang i antal virksomheder, og det er både et udtryk for – og resultat af – strukturudvikling. Det er samtidig en tendens, som er international, og som er meget synlig for resten af samfundet.

*Virksomhedernes størrelse* er ligeledes et meget synligt billede på strukturudviklingen. Selv om gennemsnitstal dækker over en stor spredning, og selv om størrelse kan måles på flere forskellige måder, er der tale om en vigtig målestok. Set i forhold til både national og international konkurrencelovgivning er netop virksomhedsstørrelserne én af de strukturparametre, som der bliver reguleret efter.

*Specialisering* beskriver de enkelte virksomheders produktionssammen-sætning. Spektret går helt fra store konglomerater med meget forskelligartede aktiviteter til meget specialiserede og fokuserede virksomheder, som kun opererer inden for et snævert område.

*Koncentration* bliver også generelt mere udbredt. Koncentration ses ved, at de helt store virksomheder får en stadigt stigende andel af den samlede produktion. Koncentrationen sker også geografisk, hvor produktionen bliver mere koncentreret på områder, som har de største komparative fordele.

*Ejerformen* er central, idet den beskriver ejerskabet af produktionsapparatet. Med ejerformer skelnes der mellem aktieselskaber, andelsselskaber, fondseje med mere.

*Vertikal integration* og herunder specifikt kontraktproduktion belyser fødevareindustriens sammenhæng og afhængighed i forhold til råvareleverandører (landbruget) og aftagere (detailledet). Ofte inddrages hele værdikæden fra forskning og udvikling og helt frem til den endelige slutbruger.

*Globalisering / internationalisering* indgår undertiden også i beskrivelsen af strukturudviklingen. Virksomhedernes relative afsætning på eksportmarkederne stiger ofte over tid, og dermed ændres et væsentligt strukturelt karakteristikum for virksomhederne. I denne sammenhæng kan også den relative betydning af direkte produktion, beskæftigelse eller investering i udlandet indgå i beskrivelsen af strukturudviklingen.

## **Drivkræfter bag strukturudviklingen**

Strukturudvikling i retning af for eksempel færre, større og mere globaliserede virksomheder i agro- og fødevareindustrien er ofte ikke et eksplicit mål i sig selv. Strukturudvikling er derimod et instrument til at opnå nogle økonomiske fordele – og dermed større indtjening – på kortere eller længere sigt.



Der er en række forhold, som direkte eller indirekte har været med til at fremme strukturudviklingen siden 2. verdenskrig. Tre eksempler illustrerer dette:

For det første har der været en kraftig koncentration i detailhandlen, som betyder, at fødevarerindustriens markeds- og forhandlingsmagt begrænses. Konsekvensen kan derfor være, at fødevarerindustrien er nødt til at gennemgå en tilsvarende koncentration i form af fusioner og opkøb. En række store fusioner gennem de seneste årtier er netop sket med målsætning om bedre at kunne matche detailkæderne i størrelse.

For det andet har mange virksomheder haft vækst som overordnet mål. Ambitionerne om vækst har kunnet aflæses i mange virksomheders strategiske overvejelser, og vækst har indgået som et selvstændigt succeskriterium. Markedsvæksten i agro- og fødevarerindustrien har imidlertid generelt været lav i forhold til andre sektorer. Forbruget af fødevarer stiger ikke ret meget over tid – selv med stigende indkomst og forbrugsmuligheder. Dette har stor betydning for virksomhedernes vækstmuligheder: Dels er vækstmulighederne generelt få, dels er potentialet for organisk vækst ret begrænset, hvorfor det ofte vil være mere fordelagtigt at opnå vækst via opkøb og fusioner.

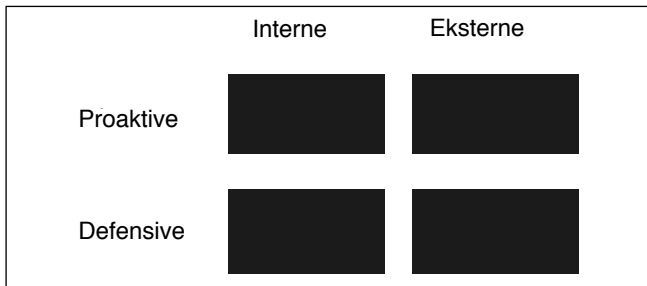
For det tredje opstår der løbende betydelige stordriftsfordele, som fremmer en udvikling i retning af endnu større og dermed også færre virksomheder. For at udnytte stordriftsfordelene mest muligt – og dermed skabe størst mulig indtjening til ejerne – er det derfor nødvendigt at vokse i form af for eksempel fusioner, opkøb, investeringer med mere.

Alle tre drivkræfter har været med til at fremme eller forcere strukturudviklingen i agro- og fødevarerindustrien.

Set helt overordnet har ønsket om større indtjening til selskabets ejere været den primære drivkraft. Strukturudvikling har således både direkte og indirekte skabt større indtjening: Den direkte virkning ses ved, at et øget volumen med et konstant dækningsbidrag har givet en større indtjening. Den indirekte virkning ses ved, at for eksempel opkøb af en virksomhed har medført effektivitetsgevinster, udnyttelse af synergier, større markedsmagt med mere, som efterfølgende har resulteret i en stigende indtægt.

Det er især forhold som stordriftsfordele, synergimuligheder og matchning af kunder, som er vigtige. I mange tilfælde kan virksomhederne opnå en større effektivitet, som gør det muligt at producere varerne billigere, hvorved konkurrenceevnen forstærkes. I andre tilfælde ses det, at skabelse af større virksomheder er nødvendig for at opnå tilpas størrelse til at kunne investere i og udnytte forskning og udvikling. Der har dog også været tilfælde, hvor strukturudvikling i form af fusioner og vækst har været et mål i sig selv, mens det andre gange har været et delmål sammen med andre ønsker.

Alt i alt kan der således identificeres en række motiver, årsager og driv-



Figur 1. Typer af drivkræfter bag strukturudviklingen i den danske agro- og fødevarerindustri. Kilde: Egen fremstilling

kræfter bag den strukturudvikling, som har fundet sted siden 2. verdenskrig. Omkring 30-40 forskellige drivkræfter er identificeret som mulige årsager til udviklingen i agro- og fødevarerindustrien, jævnfør Hansen, H. O., 2005, 2011 og 2013. Identifikationen er sket via virksomheds-udmeldinger i årsregnskaber og i strategioplæg eller via diverse medier.

Der kan grundlæggende være fire forskellige typer af drivkræfter bag en strukturudvikling: Det kan være *interne* forhold i virksomheden eller *eksterne* forhold i omverdenen, som forklarer strukturudviklingen. Samtidig kan der være tale om en *aktiv*, offensiv (proaktiv) strategi, hvor en virksomhed forudser og søger at udnytte nye muligheder, eller der kan være tale om en mere *passiv* og defensiv strategi, hvor virksomheden forsøger at begrænse risici og trusler.

De forskellige typer af drivkræfter er skitseret i figur 1.

Alle fire typer af drivkræfter har bidraget til at forklare strukturudviklingen i den danske agro- og fødevarerindustri efter 2. verdenskrig.

## Strukturudviklingens faktiske forløb

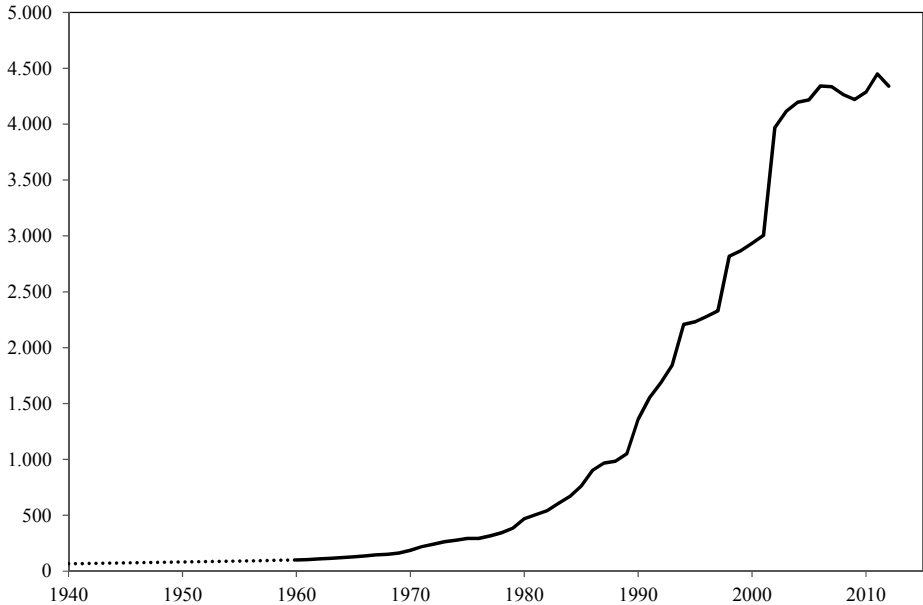
### Størrelse

Strukturudviklingen i den danske agro- og fødevarerindustri har i høj grad været kendetegnet ved stigende virksomhedsstørrelser. I flere væsentlige sektorer i den danske agro- og fødevarerindustri er produktionen per virksomhed således mangedoblet siden 2. verdenskrig.

For den danske agro- og fødevarerindustri under ét er den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse – målt som produktion i mængder per virksomhed – mere end 40-doblet i perioden 1960-2012, jævnfør figur 2. Også i perioden 1945-1960 har der været en stigende størrelse, omend udviklingen har været svagere i nogle brancher. Det skyldes, at strukturtilpasningen i retning af færre selskaber først er startet på et lidt senere tidspunkt.

Som figur 2 viser, er væksten i produktionen (den danske produktion) per selskab stagneret i de senere år. Der er flere forklaringer på, at udviklingen er ændret:

Indeks 1960 = 100



*Figur 2. Gennemsnitlig virksomhedsstørrelse i den danske agro- og fødevarerindustri 1940-2013. (Mængdeindeks). Bemærk: Sammenvejjet indeks af udviklingen i 17 væsentlige sektorer i den danske agro- og fødevarerindustri. 1940-1960 er dog estimeret ud fra færre branchedata. Kilde: Egne beregninger på grundlag af branche- og virksomhedsoplysninger i årsstatistikker, årsberetninger, årsregnskaber og jubilæumsoversigter.*

- Den indenlandske strukturudvikling er næsten fuldendt, og der kan nu stort set ikke opnås yderligere vækst via indenlandske fusioner og opkøb.
- På nogle områder – især i bryggeribranchen – er der kommet en ny under-skov af nystartede mindre virksomheder som for eksempel mikrobryggerier. Dette har i sagens natur reduceret den gennemsnitlige selskabsstørrelse.
- På flere områder er produktionsgrundlaget svækket, og den danske produktion af landbrugsråvarer til fødevarerindustrien er faldet, således at fødevarerindustrien ikke har kunnet vokse ret meget. Det gælder for eksempel for svineslagterierne, hvor den danske svineproduktion er stagneret, og i mejeri- og sukkerindustrien, hvor kvoter gennem mange år har begrænset vækstmulighederne.
- En større udflytning af den danske produktion til udlandet – til lavomkostningslande med mere – har medført, at den danske produktion per selskab ikke længere vokser så kraftigt.



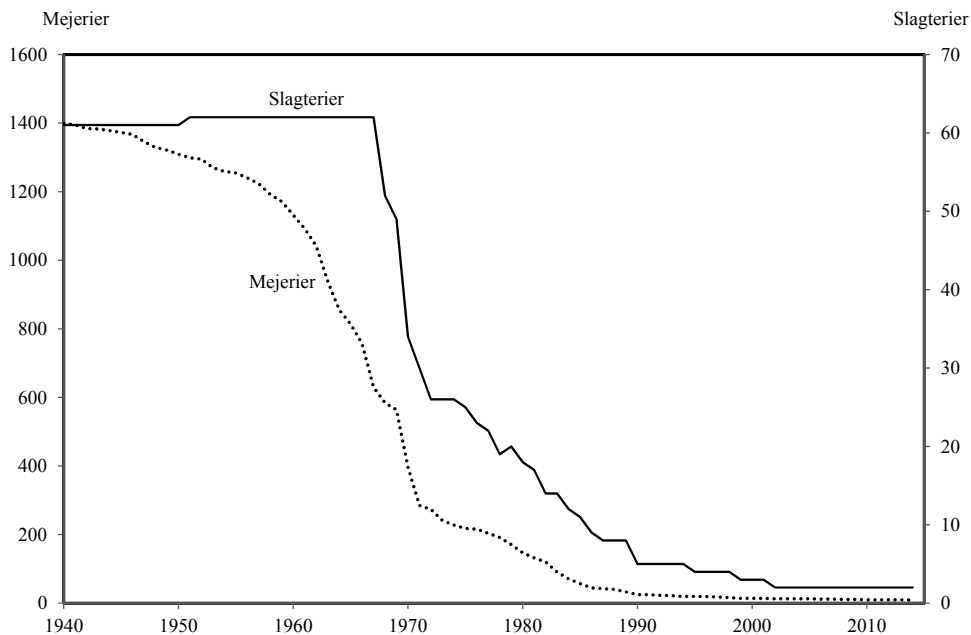
*Figur 3. DLG. DLG's omsætning er i perioden 2004-2013 vokset fra 14 milliarder kr. til næsten 60 milliarder kr. Samtidig er størrelsen på foderfabrikkerne vokset, mens antallet er faldet. Kilde: DLG.*

De begrænsede strukturudviklingsmuligheder gennem større indenlandsk produktion per selskab er blevet kompenseret via dels effektiviseringer og færre produktionsanlæg, dels større produktion i udlandet.

Af de 17 forarbejdningssektorer er de to største, svineslagterierne og mejerierne, alene i gennemsnit vokset til indeks 9.500 og 3.900 i forhold til indeks 100 i 1960. Væksten i fødevarerindustrien er sket på flere måder. Fusioner, opkøb, nedlukning af virksomheder samt organisk vækst har således alt sammen bidraget til udviklingen.

## Antal

Antallet af fødevarer virksomheder er faldet betydeligt siden 2. verdenskrig. For alle brancher gælder det, at der er blevet færre – men som nævnt også – større virksomheder og anlæg. For agro- og fødevarerindustrien under ét – her omfattende 17 forskellige sektorer – gælder det, at antallet af virksomheder er faldet med cirka 95 % alene siden 1960. Se mere herom i Hansen, H. O., 2013.



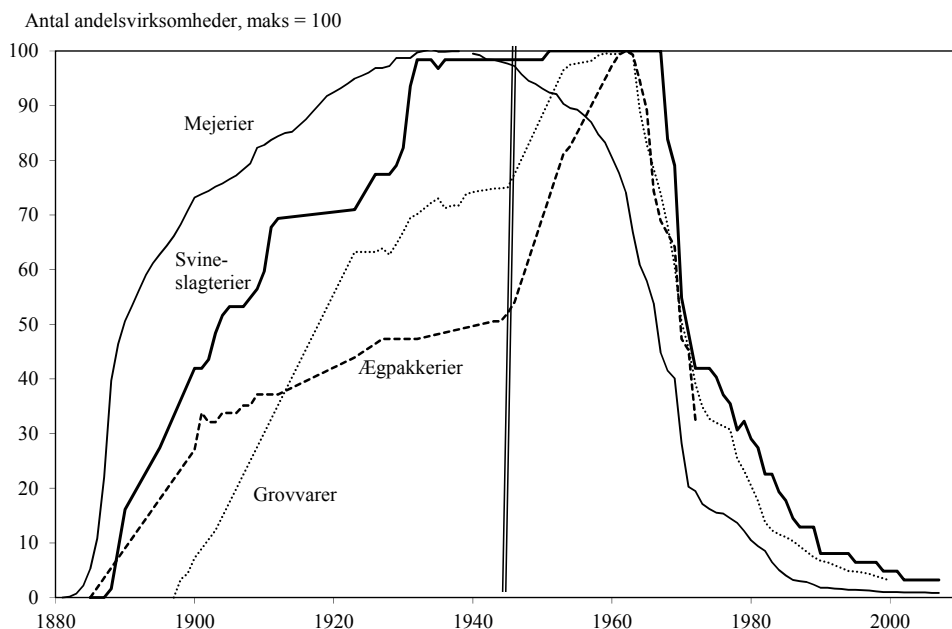
Figur 4. Antal andelsslagterier og -mejerier 1940-2014. Kilde: Egne beregninger på grundlag af branche- og virksomhedsoplysninger, jævnfør figur 2.

De to store sektorer, slagterier og mejerier, har siden 2. verdenskrig haft en meget omfattende strukturudvikling, hvor antallet af selskaber er reduceret til nogle få procenter, jævnfør figur 4.

Tallene i figur 4 omfatter udelukkende andelsvirksomheder. Som det vil fremgå senere, har dette dog ikke den store betydning, idet andelselskaberne i disse to brancher har stået for omkring 90 % af omsætningen i de to sektorer. Tendensen har været den samme blandt ikke-andelselskaber, og også andre sektorer i agro- og fødevarerindustrien har haft forløb i samme retning.

Der har samtidig været en tendens til, at især de eksportorienterede sektorer har haft den største strukturtilpasning. Det antyder, at et stort markedspotentiale kombineret med et internationalt konkurrencepres har fremmet strukturudviklingen i agro- og fødevarerindustrien.

Set i et lidt længere perspektiv markerer tiden omkring 2. verdenskrig et vendepunkt i agro- og fødevarerindustriens strukturudvikling målt på antal selskaber og herunder også specifikt andelselskaber. Før 2. verdenskrig gik



Figur 5. Udvikling i antal andelsvirksomheder i henholdsvis mejeri-, svineslagteri-, grovvarer- og ægsektoren. Højeste antal virksomheder = 100. Kilder: Danmarks Statistik, flere årgange; Danske Andelselskaber, Andelsbladet og Årsberetninger, flere årgange; Carlsen & Hansen, 1973; Bjørn, 1982.

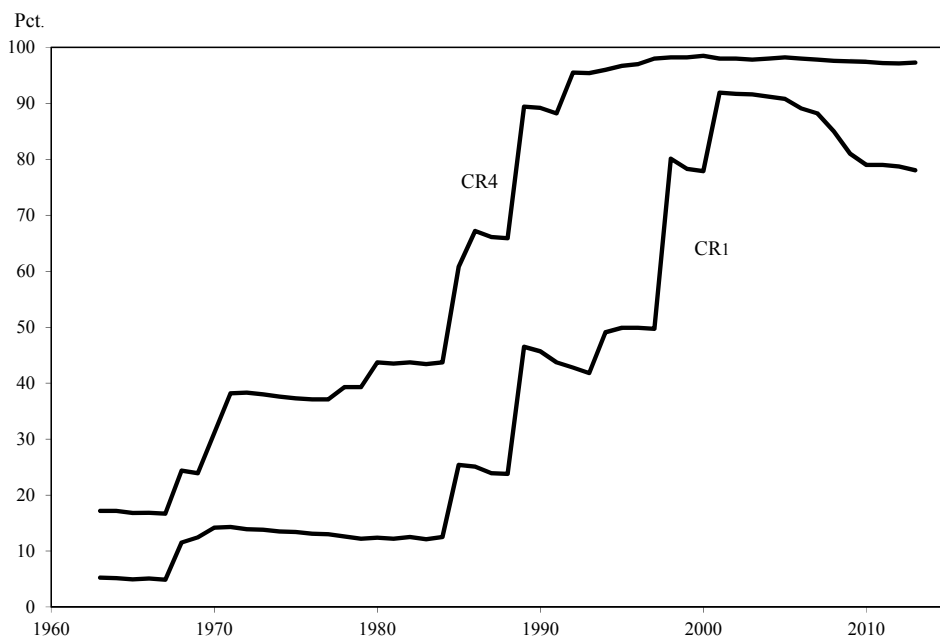
udviklingen nemlig i retning af stadig flere selskaber og virksomheder. Antallet af virksomheder inden for kød- og mejerisektoren, grovvareselskaber, ægpakkerier med mere steg, men omkring midten af 1900-tallet begyndte antallet at falde som følge af fusioner og sammenlægninger, jævnfør figur 5.

Figuren illustrerer, at perioden omkring 2. verdenskrig var et vendepunkt i strukturudviklingen, hvor et stigende antal virksomheder blev afløst af et faldende antal virksomheder.

## Koncentration

Et andet vigtigt element i strukturudviklingen er koncentrationen. Koncentrationen – det vil sige, at en lille del af virksomhederne får en stadig større del af omsætningen i sektoren – varierer betydeligt fra sektor til sektor i fødevarereindustrien.

Svineslagterierne har gennemlevet en kraftig koncentrationsudvikling de seneste årtier, jævnfør figur 6.

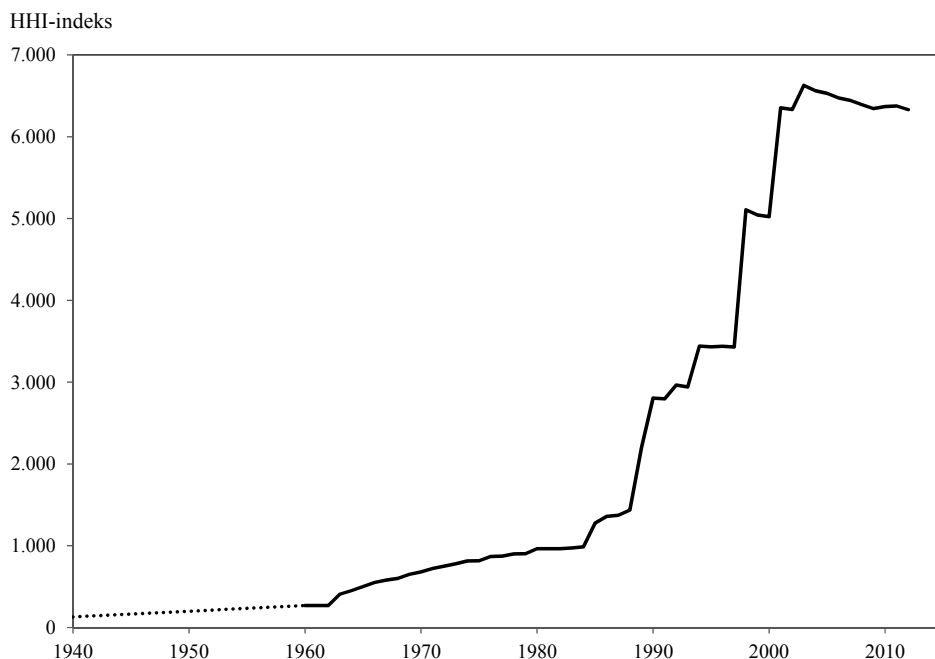


Figur 6. Koncentrationsudviklingen i den danske svineslagterisektor 1962-2013. Bemærk: CR1 er den største virksomheds markedsandel, mens CR4 er de fire største virksomheders samlede markedsandele. Kilde: Egne beregninger på grundlag af branche- og virksomhedsindberetninger jævnfør figur 2.

Figuren viser henholdsvis den største og de fire største virksomheders samlede andel af hele sektorens omsætning. Figuren understreger, at den indenlandske koncentration for alvor begyndte i slutningen af 1960'erne frem til midten af 1980'erne, og at den næsten var fuldendt omkring år 2000.

Andre sektorer har haft en næsten tilsvarende udvikling: Sukkerfabrikkerne er nu fuldt koncentreret med kun én virksomhed, som nu er udenlandsk ejet. Brød- og melsektoren har også siden 1990'erne haft en betydelig koncentration. Her er størsteparten af sektoren i dag udenlandsk ejet.

Den generelle, "gennemsnitlige" udvikling i agro- og fødevarerindustrien dækker over betydelige forskelle, men har dog en relativ klar tendens: Koncentrationen er stigende, og de store virksomheder får en stigende andel af markedet.



*Figur 7. Gennemsnitlig koncentrationsudvikling – HHI-indeks – i den danske agro- og fødevarerindustri 1940-2012. Bemærk: Sammenvejet indeks af udviklingen i 17 væsentlige sektorer i den danske agro- og fødevarerindustrien. 1940-1960 er estimeret ud fra færre branchedata. Kilde: Egen fremstilling på grundlag af brancheoplysninger med mere, jævnfør figur 2.*



Figur 7 viser således det almindeligt brugte indeks for koncentrationsgraden, Herfindahl-Hirschmann Indekset (HHI-indekset), for perioden 1940-2012.

HHI-indekset beregnes ved at tage summen af kvadraterne på de enkelte virksomheders markedsandel. Blandt andre USA's justitsministerium bruger dette indeks til at fastlægge omfanget af koncentrationen på et marked. Gennemsnittet fås ved, at de enkelte sektorer's nøgletal sammenvejes ud fra deres respektive omsætning. Dermed får svineslagterier og mejerier en stor vægtning og tilsvarende betydning for gennemsnitsværdierne.

Som det ses af figuren, var perioden lige efter 2. verdenskrig relativt stabil med en kun svagt stigende koncentration. Først fra slutningen af 1960'erne og især fra midten af 1980'erne har der været en endog meget stærk koncentrationsudvikling. De største virksomheder får en stadig stigende del af den samlede omsætning på markedet. Gennem de seneste år er udviklingen dog stagneret, og koncentrationsudviklingen er nu næsten konstant.

## **Specialisering**

Specialiseringen i den danske agro- og fødevarerindustri har generelt været høj gennem mange årtier. Virksomhederne har i vid udstrækning fokuseret på ét enkelt produktionsområde. Forekomsten af konglomerater, det vil sige virksomheder med flere forskelligartede forretningsenheder, har generelt været lille og endda aftagende. Integrationen er primært foregået vertikalt i form af øget forædling, integrering af forsyningsled med mere, mens diversifikation ind i helt nye områder har været meget lille.

Virksomhederne har generelt lagt vægt på at blive større og stærkere på deres kerneområder, mens de mere perifere forretningsområder er blevet frasolgt. Det er også givet, at andelsorganiseringen – med udgangspunkt i leverandører og medlemmer inden for specifikke områder – har fremmet specialiseringen og begrænset konglomerater og tværbrancheselskaber.

Den globale udvikling har været lidt anderledes. Fra 1950'erne og frem til 1970'erne fulgte mange virksomheder en konglomerats- og diversifikationsstrategi. Formålet var især at få spredt aktiviteterne på flere områder for at begrænse risikoen. Udviklingen startede i USA efter 2. verdenskrig og spredte sig efterfølgende til resten af verden. Efter slutningen af 1970'erne er tendensen vendt. Især blandt finansielle investorer er konglomerater blevet upopulære, hvilket især skyldes konglomeraternes manglende gennemskuelighed og fokusering.

## **Ejerformer**

Ejerformerne i agro- og fødevarerindustrien har været – og er stadig – specielle, idet andelsejet er relativt udbredt set i forhold til ejerformerne i den øvrige industri.

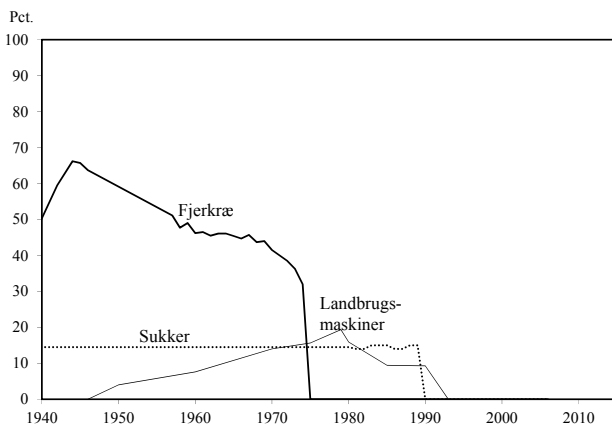
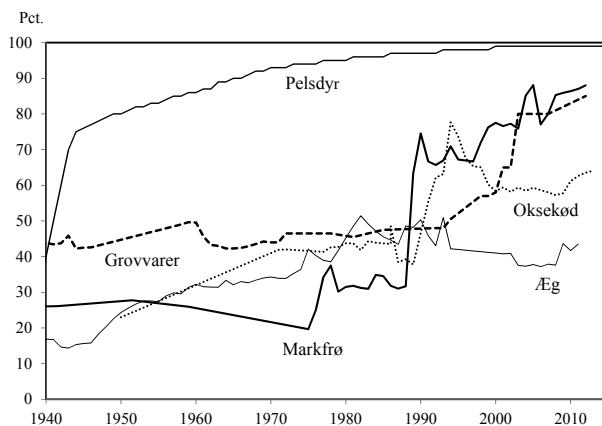
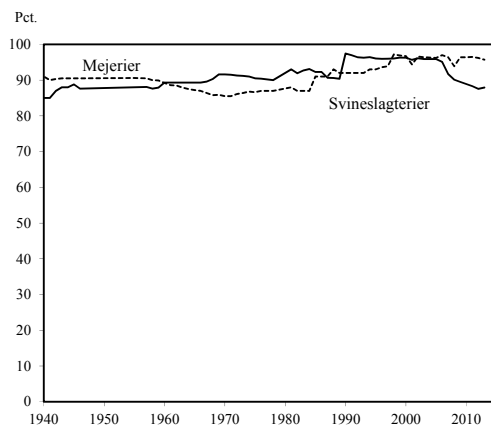
Allerede i 1920-30'erne var andelsejet blevet en dominerende eller væsentlig ejerform i de største landbrugssektorer. 80 % af mælken og svinekødet og 40 % af foderstofferne blev omsat i andelselskaber. Efter mejeri- og slagterisektoren fulgte ægpakkerier samt foder- og gødningssalg. I 1900-tallet blev produktionen af markfrø, slagtefjerkræ, pelsdyr, landbrugsmaskiner med mere også organiseret på andelsform, og fra 2. verdenskrig var andelsformen udbredt i alle væsentlige landbrugsrelaterede sektorer i agro- og fødevarerindustrien. Udbredelsen havde dog varierende omfang og med meget forskelligt resultat, jævnfør figur 8. Figur 8 viser således andelsvirksomhedernes markedsandele i en række sektorer i Danmark fra 1940 og frem til 2013.

Figur 8 viser kun et udsnit af de sektorer i agro- og fødevarerindustrien, hvor der har eksisteret andelsvirksomheder. Af øvrige væsentlige sektorer kan nævnes frugt og grønt, potteplanter, kartofler, kartoffelstivelse og fisk.

Som det ses af figuren, har andelsorganiseringens omfang udviklet sig meget forskelligt fra sektor til sektor. Man kan således opdele sektorerne i forskellige kategorier afhængig af andelsejets udbredelse og forløb over tiden:

- *Kategori 1: Store markedsandele helt fra starten, og niveauet er fastholdt helt frem til i dag:*
  - Svineslagterier
  - Mejerier
- *Kategori 2: Markedsandele var små i starten, men er vokset gradvist og er i dag betydelige:*
  - Markfrø
  - Grovvarer
  - Oksekød
  - Æg
  - Pelsdyr
- *Kategori 3: Markedsandele har eksisteret, men findes ikke mere:*
  - Sukker
  - Slagtefjerkræ
  - Landbrugsmaskiner
  - Brød
- *Kategori 4: Andelsformen har ikke eksisteret eller har ikke haft nogen væsentlig betydning:*
  - Drikkevarer, juice med mere
  - Forarbejdede grøntsager

Figur 8. Markedsandele for andelsvirksomheder i Danmark. Kilder: Egne beregninger på grundlag af Danmarks Statistik, flere årgange; Danske Andelsselskaber, Andelsbladet og Årsberetninger, flere årgange; Carlsen & Hansen, 1973; Bjørn, 1982; branche- og virksomhedsindberetninger, jævnfør figur 2.



Sektorernes placering i de fire kategorier er langt fra tilfældig, og der kan gives en række forklaringer på, hvorfor sektorerne netop er placeret i de kategorier, som de er.

Andelsejerformen ser generelt ud til at have klaret sig godt i perioden efter 2. verdenskrig: Markedsandelene har alt i alt været høje eller stigende, og andre ejerformer er i visse sektorer blevet mere eller mindre udkonkurreret. Det betyder dog ikke, at andelsejerformen er uforandret eller ikke har været debatteret. Der er udviklet nye ejermodeller, hvor andelsselskaberne har daterselskaber i aktieselskabsform med eksterne aktionærer. Der har også været oprettet aktieselskaber, hvor andelsselskaber og institutionelle investorer har været aktionærer.

Det aktive ejerskab har været en væsentlig del af andelsselskabernes filosofi, og det har også medført en løbende debat om fordele og ulemper ved andelsselskaber, medlemsdemokrati, alternative ejerformer med mere. Andelsejet har således været meget debatteret i de senere år. Det skyldes ikke mindst, at de to store andelsselskaber, Arla og Danish Crown, har analyseret mulighederne for at blive omdannet til aktieselskaber. Debatten, som blev startet af bestyrelserne, og som efterfølgende fandt sted i deres respektive repræsentantskaber, blev afsluttet i efteråret 2010 med Danish Crowns beslutning om at stifte et aktieselskab. I samme år besluttede Arlas øverste politiske myndighed, repræsentantskabet, at fastholde andelsselskabsmodellen – foreløbigt frem til 2015. Samtidig er også andre andelsselskaber kommet med udmeldinger om andelsejets fremtid, jævnfør for eksempel Landbrugsavisen 2010 og 2011. Debatten blev dog langt fra noget endeligt opgør med andelstanken, som stadig er livskraftig under de rette betingelser.

Der kan således opstilles en række forhold, som skal være gældende, for at andelsejet får en stor udbredelse. Forholdene kan være mere eller mindre sammenhængende, og ofte er det en eller anden form for markedsforhold, som er drivkraften for andelsejets udbredelse.

Andelsorganiseringen har typisk en stor udbredelse, når et eller flere af følgende forhold gælder:

- *Produkterne har en stor andel af forbrugerprisen:*

Når landbrugsråvarerne udgør en stor andel af detailprisen, vil prisen på landbrugsråvarerne være en relativ vigtig parameter. Derfor vil der – alt andet lige – i fødevarerindustrien være stort fokus på at begrænse prisen på landbrugsråvarerne, og det vil øge landmændenes incitament til selv at eje og drive virksomheder, hvor omkostningerne til landbrugsråvarer udgør en stor andel af detailprisen.



*Figur 9. Arla Foods, i dag Europas næststørste mejeri. Foto af Denmark Protein, som er en del af Arla Foods-koncernen. Kilde: Arla.*

- *Forsynings- og forædlingsaktiviteter ligger tæt på landbrugsproduktionen i værdikæden:*  
Virksomheder, som har forsynings- eller forædlingsaktiviteter i værdikæden direkte i sammenhæng med landbrugsproduktionen, vil ofte være andelsejede. Markedsmagten i forhold til forsynings- og aftagervirksomheder er af væsentlig betydning for konkurrenceevnen, og landmænd kan opbygge markedsmagt ved selv at eje og drive disse virksomheder.
- *Ingen eller kun svag markedsmagt i bestående leverandørforeninger:*  
Landmænd kan ofte opbygge en vis markedsmagt ved at etablere leverandør- og producentsammenslutninger, som har forhandlingsstyrke over for forsynings- og forædlingsvirksomheder. Dermed er gevinsten ved at oprette et andelsselskab relativt mindre. Omvendt vil fravær af sådanne leverandør- og producentsammenslutninger øge incitamentet til at oprette landmandsejede andelsvirksomheder.
- *Svag konkurrence i landbrugets forsynings- eller afsætningsled:*  
Grundlæggende opstår andelsselskaber, fordi en befolkningsgruppe finder

sammen om at løse en opgave af erhvervsmæssig karakter, som har betydning for denne befolkningsgruppe, og som af en eller anden årsag ikke allerede synes løst tilfredsstillende. Hvis der ikke er tilstrækkelig uafhængig konkurrence i landbrugets forsynings- eller afsætningsled, fungerer markedet ikke tilfredsstillende, og dermed bliver landmandens markedsvilkår påvirket negativt. Der er dermed et incitament til at oprette andelsselskaber i disse sektorer. Der er også tilfælde, hvor markedet ikke findes, altså hvor der ikke findes lokal efterspørgsel, og hvor landmænd derfor er gået sammen i et andelsselskab for at opbygge et agroindustrielt kompleks. Et eksempel kunne være Dan Struds amba, som blev etableret i midten af 1990'erne, men gik konkurs efter få år.

- *Landmænds faglige, demokratiske og sociale kompetencer:*  
Oprettelse, organisering og drift af et andelsselskab kræver, at andelshaverne har de rette faglige, demokratiske og sociale kompetencer. Landmænd skal forstå og respektere de fælles spilleregler, og evnen til at samarbejde og til at se fælles fordele skal være til stede.
- *Leveringssikkerhed er vigtig på grund af daglige leverancer:*  
Landbrugsprodukter, som skal afsættes dagligt eller næsten dagligt, nødvendiggør en stabil afsætningsorganisation og en ret til at levere. For en mælkeproducent er det vigtigt, at mælken kan leveres hver dag, mens for eksempel en kornproducent nemmere kan oplagre kornet og bruge tid på at vurdere alternative salgsmuligheder. Derfor er leveringsrettigheden – og dermed også værdien af at være medlem af et andelsselskab – større i nogle sektorer end i andre.
- *Andelseje indebærer vækst:*  
Andelsselskaber har som hovedregel åbent medlemskab, og det betyder, at nye medlemmer har adgang til og kan opnå samme priser som de øvrige andelshavere. Det gælder også, selv om den øgede mængde fra nye andelshavere giver et lavere afkast til andelsselskabet, fordi denne marginale mængde skal afsættes på mindre lukrative markeder. Andelsselskaber kan på den måde ikke på samme måde foretage mængdestyring – således som andre selskaber uden åbent medlemskab kan. Resultatet er, at andelsselskaber ofte har en indbygget mekanisme, som resulterer i øget vækst og i stigende markedsandele.
- *Lovgivning fremmer andelseje:*  
Lovgivning kan på flere områder være en væsentlig drivkraft for andelsselskaber. Etableringen af andelsfjerkræslagterierne i 1930'erne skyldtes således lovgivning, som direkte tilskyndede til oprettelse af andelsselskaber. Den danske skattelovgivning efter 2. verdenskrig har givetvis også en væsentlig betydning for andelsselskabernes udbredelse.

- *Kapitalbehov og -struktur:*

Kapitalforholdene – herunder selskabernes kapitalbehov i forhold til antal andelshavere – har også en betydning for andelsformens udbredelse. Hvis forædlingsaktiviteterne er meget kapitaltunge, og hvis der er meget få andelshavere, kan kapitalkravet per andelshaver blive så stort, at andelsformen er uegnet – især hvis der er tale om en opstartsfasen.

## **Vertikal integration**

Vertikal integration – i form af ejerskab mellem detailed og fødevarerindustri – har været på dagsordenen i mange årtier.

På den ene side er det blevet foreslået, at fødevarerindustrien og dermed også andelselskaberne skal gennemføre en fremadrettet integration og købe sig ind i detailhandlen. Dermed kan man få en del af den stigende værditilvækst, som findes i dette led.

Omvendt har man også set detailhandlen overveje forskellige bagudrettede integrationsmodeller lige fra kontrakthandel til egentligt ejerskab af fødevarer-virksomheder. Her er formålet ofte at sikre sig kontrol over forsyningsleddene og at øge leveringssikkerheden med mere.

Detailhandlen har gennem tiderne gennemført en sådan bagudrettet integration, hvor fødevarer- og forsyningsvirksomheder er blevet opkøbt og etableret. Historisk skete det typisk, når markedet ikke fungerede perfekt, og når forsyningerne ikke kunne garanteres på normale markedsmæssige vilkår. Tiden efter 2. verdenskrig har på dette område været et afgørende skæringspunkt i detailhandelns bagudrettede vertikale integration.

FDB er en glimrende eksponent for denne udvikling. På grund af markedsforholdene indså FDB hurtigt, at fællesforeningen med fordel kunne producere nogle af sine egne varer. I 1897 etablerede FDB derfor sit eget kafferisteri. Derefter fulgte en chokoladefabrik (1900), en konfekt- og sukkervarefabrik (1901) og en tobaksfabrik (1902). Op gennem 1900-tallet oprettede og købte FDB en række virksomheder, for eksempel Vejle Dampmølle, Svendborg Konservesfabrik, Nyborg Lynfrost, Viby margarine- og salatfabrik, FDB's kemiske, tekniske fabrik, De Danske Brødfabrikker og Svendborg Vinkompagni.

Efter 1970 startede en ny fase, hvor fabrikker blev solgt fra. Der var flere årsager hertil:

- For det første blev FDB's fabrikker mindre og mindre konkurrencedygtige.
- For det andet fandtes der nu et velfungerende marked med tilpas konkurrence og udbud. Derfor var egne fabrikker nu ikke mere en strategisk nødvendighed for FDB.
- For det tredje ønskede FDB at koncentrere sig om sine kerneaktiviteter.

- Endeligt for det fjerde ville frasalg af fabrikkerne frigøre både kapital og likviditet, som kunne være med til at styrke detailaktiviteterne.

En del fabrikker var allerede blevet nedlagt eller solgt, og i 1980'erne fortsatte udviklingen. I 1989 traf FDB's bestyrelse og repræsentantskab så en principiel beslutning om at ophøre med produktionsvirksomhed og i stedet koncentrere sig om indkøb og detailhandel. Gennem NAF – det fælles nordiske indkøbssamarbejde – arbejdede man på at øge indkøbsstyrken på det internationale marked ved et stærkere samarbejde mellem brugsforeninger i flere europæiske lande.

De frasolgte eller nedlagte fabrikker blev i vid udstrækning overtaget af danske fødevarerindustrier. Den vertikale integration mellem produktions- og detailledet foregik derefter primært via markedet og via kontrakter, samarbejde og alliancer.

## **Globalisering**

Globalisering i form af eksport, direkte investeringer i udlandet, globale strategiske alliancer med mere er også en del af strukturudviklingen.

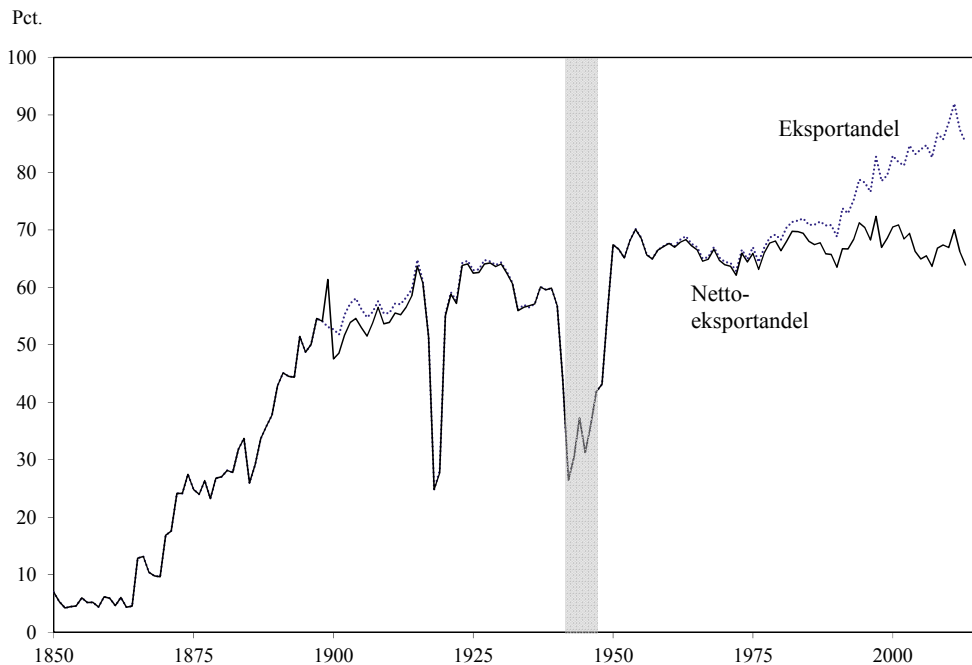
Det er kendetegnende for dansk landbrug samt for den danske agro- og fødevarerindustri, at eksportorienteringen har været relativt stor gennem en lang årrække. Ca. 2/3 af landbrugsproduktionen går til eksport, hvilket er en – set i både national og global målestok – meget høj andel.

Den danske eksportorientering skal ses på baggrund af den omfattende transformation, som den danske landbrugssektor gennemgik i perioden 1865 til 1885. I denne periode ændrede landbrugets produktion og eksport sig fra hovedsageligt korn til animalske produkter. Omkring 1870 overhalede den animalske eksport (smør, æg og kød) korneksporten, og udviklingen fortsatte de følgende årtier, hvor eksportorienteringen og eksportandelene steg.

Eksportandele opgøres som eksporten i % af produktionen – det vil sige, at man beregner den andel af produktionen, som afsættes på eksportmarkederne. Det foretages relativt simpelt for råvarer og uforarbejdede varer, men når produkterne bliver mere og mere forarbejdede og sammensatte, og når importen også stiger, bliver det vanskeligere at opgøre et retvisende billede af eksportorienteringen via eksportandele.

I det følgende er der derfor beregnet eksportandele ved for det første at tage udgangspunkt i de væsentligste produktgrupper, hvorefter der estimeres en sammenvejede og gennemsnitlig eksportandel. Dermed begrænses usikkerheden med hensyn til de meget forarbejdede varer. For det andet beregnes der nettoeksportandele, hvor importen fratrækkes eksporten. I de senere årtier er importen af landbrugs- og fødevarer steget betydeligt, og derfor kan et normalt beregnet tal for eksportandelen overvurdere den reelle eksportorientering.





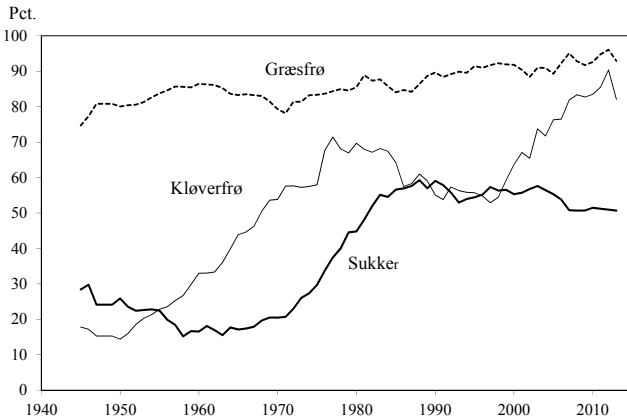
Figur 10. Eksportandele for dansk landbrug 1850-2013. Bemærk: Nettoeksportandel = eksport minus import i % af produktionen. Sammenvejet gennemsnit af 11 væsentlige landbrugsprodukter, glidende gennemsnit. Kilder: Egne beregninger på grundlag af Henriksen, O. B. og A. Ølgaard, 1960; Hansen, S. Aa., 1983; Danmarks Statistik, 2014 og flere andre årgange; branche- og virksomhedsdatabaser.

Set i det lange historiske perspektiv har den danske eksportandel været relativt høj i mere end 100 år, og udviklingen lige før 2. verdenskrig og udviklingen herefter har været forholdsvis stabil, jævnfør figur 8.

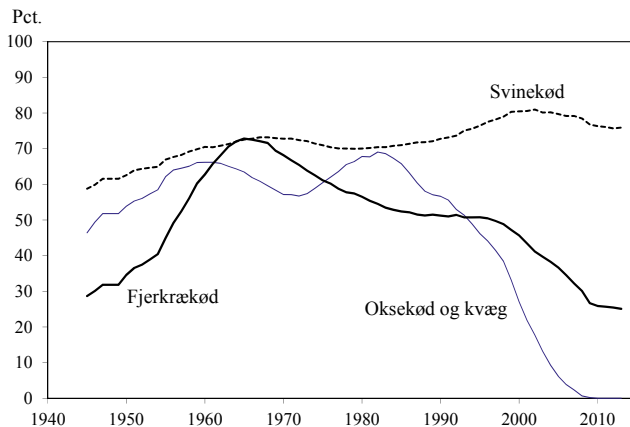
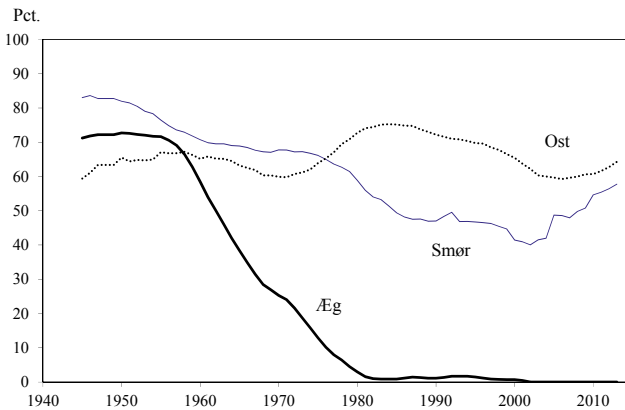
Figuren viser for det første, at de to verdenskrige betød en markant reduktion i den danske eksport og dermed også eksportandel. For det andet kan det også ses, at der i de seneste årtier er sket en spredning mellem eksport- og nettoeksportandelen. Forklaringen er, at det netop er i denne periode, at importen af landbrugs- og fødevarer er steget.

De sammenvejede gennemsnitstal i figur 10 dækker i sagens natur over betydelige forskelle fra sektor til sektor. Figur 11 viser derfor udviklingen efter 2. verdenskrig for en række væsentlige produktområder.

Figur 11 viser således nettoeksportandelene for væsentlige vegetabiliske og



Figur 11. Eksportandele (netto) for danske landbrugsprodukter 1945-2013. Bemærk: glidende gennemsnit. Kilder: Egne beregninger på grundlag af Henriksen, O. B. og A. Ølgaard, 1960; Hansen, S. Aa., 1983; Danmarks Statistik, 2014 og flere andre årgange; branche- og virksomhedsdatabaser.





*Figur 12. Arla Foods har gennem de seneste årtier gennemført en omfattende internationalisering, hvor der er investeret i udenlandsk afsætning og produktion. Samtidig er medlemsgrundlaget også blevet internationaliseret, og der er i dag andelshavere fra seks forskellige lande. Kilde: Arla.*

animalske produkter i den danske agro- og fødevarerindustri. Figuren viser for eksempel, at sukkerindustrien fik en stigende eksportorientering fra starten af 1970'erne – samtidig med den danske indtræden i EF – men at andelen efterfølgende er faldet svagt i takt med udfasningen af EU's landbrugsstøtte.

Æg havde meget store eksportandele indtil midten af 1950'erne. I denne periode var Danmark blandt de største eksportører i verden med verdensmarkedsandele på omkring 25%. Efterfølgende er eksportandelen faldet til nul.

Svinekød har haft jævnt stigende eksportandele efter 2. verdenskrig, mens fjerkrækød steg frem til starten af 1960'erne, hvorefter det er faldet – også som resultat af stærkt stigende forbrug. Også oksekød har oplevet et markant fald i eksportandelen siden starten af 1980'erne.

Eksport og eksportorientering beskriver kun en del af en sektors globalisering, og man kan sige, at eksport er første fase i et internationaliserings-

ler globaliseringsforløb. De følgende faser består af investeringer i udlandet i salgsselskaber eller i egentlig udenlandsk produktion.

For en stor del af virksomhederne i den danske agro- og fødevarerindustri gælder det således, at der nu er stor fokus på direkte investeringer i udlandet samt fusioner og alliancer på tværs af grænser. På den måde er hele sektoren kommet et trin videre i globaliseringsforløbet.

## **Faser i udviklingen**

Som det er vist i det foregående, har den danske agro- og fødevarerindustri gennemgået en markant strukturudvikling siden 2. verdenskrig. Der har været et komplekst samspil mellem indre og ydre drivkræfter, og der har på flere områder været et faseopdelt forløb.

Man kan gruppere faserne i “Politiske rammevilkår”, “Globalisering” og “Strukturudvikling”, da der har været en interaktion mellem disse tre faser i forløbet. De forskellige faser i danske agro- og fødevarerindustriens vilkår, globalisering og strukturudvikling er skitseret i figur 13.

De politiske rammer har ændret sig over tid. Landbrugs- og handelspolitikken har således ændret sig betydeligt. Protektionismen ser ud til at være på retur, og i det store perspektiv ser landbrugsstøtte for Danmarks vedkommende ud til at være en kortvarig parentes på 40-50 år, der for alvor startede med EF-medlemskabet i 1973.

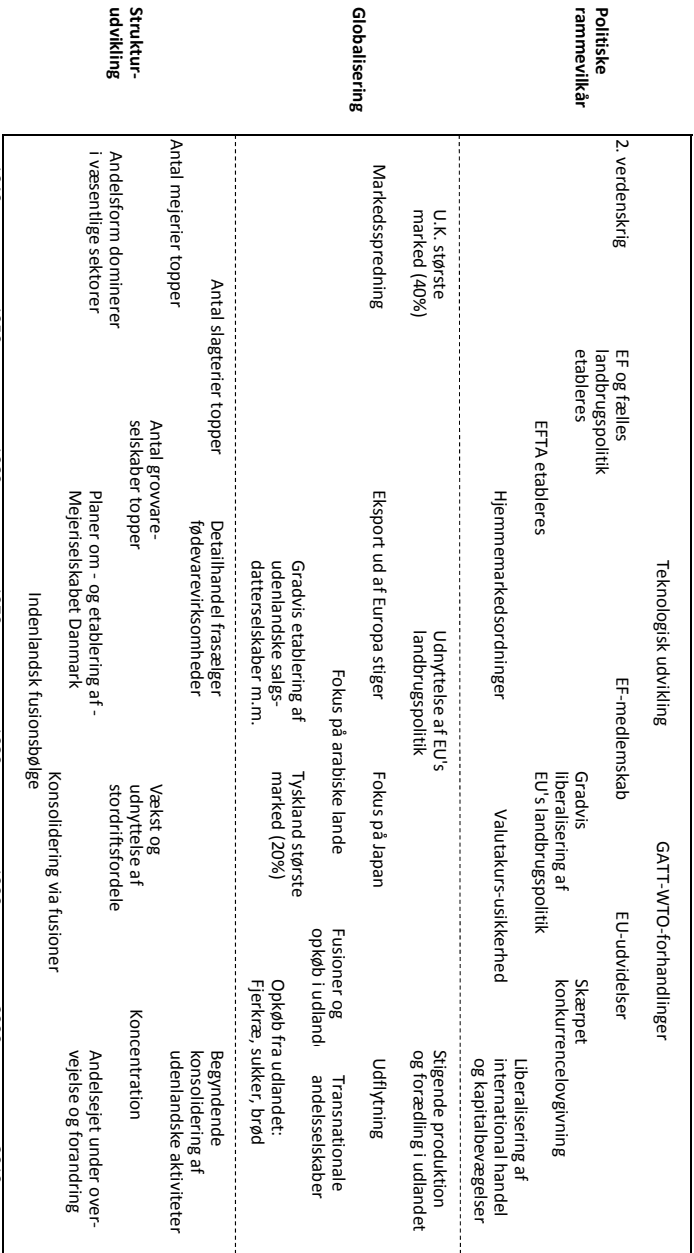
Globaliseringen – eksport, udenlandske aktiviteter og investeringer med mere – har været et markant kendetegn ved den danske agro- og fødevarerindustri. Udviklingen følger dog kendte mønstre og forløb: Først eksport til nærmarkeder, siden mere fjerne markeder, efterfulgt af direkte investeringer og produktion i udlandet.

Strukturudvikling og skabelse af konkurrenceevne har også fulgt særlige mønstre: Stigende markedsandele, udnyttelse af stordriftsfordele, konsolidering, først indenlandsk og siden udenlandsk – også her er der tale om relativt kendte mønstre.

## **Konsekvenser af strukturudviklingen siden 2. verdenskrig**

Den viste strukturudvikling i den danske agro- og fødevarerindustri siden 2. verdenskrig har haft en række afgørende konsekvenser – for både industrien, landbruget og samfundsøkonomien.

Først og fremmest har agro- og fødevarerindustrien kunnet forbedre sin konkurrenceevne og dermed også indtjening til gavn for både virksomhederne og deres ejere. Det er i sagens natur under forudsætning af, at motiverne bag strukturudviklingen – stordriftsfordele, udnyttelse af synergier, bedre markeds- og forhandlingsmagt med mere – var reelle og blev opfyldt. Der har uden



Figur 13. Faser i den danske agro- og fødevarerindustri's strukturudvikling 1945-2014. Kilde: egen fremstilling.

tvivl også været tilfælde, hvor der har været personlige eller irrationelle motiver bag en strukturudvikling, eller hvor strukturudviklingen ikke har medført, at de ønskede mål er opnået.

Strukturudviklingen efter 2. verdenskrig havde især til formål at opnå stordriftsfordele, synergimuligheder og matchning af kunder. Ofte ønskede virksomhederne at opnå en større effektivitet, som gjorde det muligt at producere varerne billigere, hvorved konkurrenceevnen blev forstærket. I andre tilfælde var målet at opnå tilpas kritisk masse til at kunne investere i og udnytte forskning og udvikling.

Den viste strukturudvikling har medført en række påvirkninger på markedet for fødevarer. Påvirkningerne har ramt forskellige grupper, og der har været både positive og negative samt kort- og langsigtede påvirkninger. Nogle væsentlige fordele og ulemper ved strukturudviklingen i den danske agro- og fødevarerindustri siden 2. verdenskrig fremgår af figur 14.

<b>Fordele</b>	<b>Ulemper</b>
Høj effektivitet	Risiko for misbrug af dominerende stilling på markedet
Udnyttelse af stordriftsfordele	Koncentreret struktur kan blive en "sovepude" for store virksomheder
Ressourcer til forskning og udvikling	Afstand mellem medlem og andels-selskab bliver større med risiko for mindre lokalt engagement og opbakning
Mere lige markeds- og forhandlingsmagt over for detailkæder	
Styrket internationalisering	

Figur 14. Strukturudvikling i agro- og fødevarerindustrien: fordele og ulemper. Egen fremstilling.

På den ene side er virksomhedernes konkurrenceevne blevet styrket, fordi udnyttelse af stordriftsfordele, synergimuligheder med mere styrkede effektiviteten, så produkterne kunne produceres bedre og/eller billigere. Dermed opnåede forbrugerne en fordel, og samfundsøkonomien fik en gevinst i form af en bedre ressourceoptimering. Samtidig kunne den bedre konkurrenceevne og indtjening betyde, at virksomhederne kunne foretage mere langsigtede og strategiske investeringer.

På den anden side var der også en potentiel risiko for, at skabelse af for store og måske dominerende virksomheder kunne blive skadeligt. Store virksomheder kunne – bevidst eller ubevidst – misbruge en dominerende stilling til skade for samfundsøkonomien. Konkurrencen ville blive for lille, markedet kunne ikke fungere optimalt, og prisfastsættelsen blev ikke et resultat af de reelle udbuds- og efterspørgselsforhold. En for magtfuld placering kunne også være en sovepude, som på længere sigt også kunne være til skade for den pågældende virksomhed: Hvis en virksomhed ikke blev udsat for tilstrækkelig konkurrence, var der ofte ikke det nødvendige pres for at øge effektiviteten, innovation med mere. Dette ville på længere sigt skade den dominerende virksomhed.

Alt i alt kan det dog ses, at med den stigende globalisering og internationale handel er virksomhedernes marked hele tiden blevet udvidet, samtidigt med at det er blevet mere og mere tilgængeligt også for andre virksomheder. Den internationale konkurrence har været stigende.

Dertil kommer, at en tilsyneladende skærpet konkurrencelovgivning på den ene side har søgt at tilgodese behovet for udnyttelse af stordriftsfordele og effektivitet, mens det på den anden side også har forhindret en for stærk koncentration via regulering af fusioner og opkøb.

## Litteratur

- Bjørn, Claus (red.): *Dansk Mejeribrug 1882-2000*. København 1982.
- Carlsen, S. B. og Hansen, Bent (red.): *Andels-grovvarehandelen gennem 75 år*. København 1973.
- Danske Andelsselskaber: *Andelsbladet*. Flere årgange.
- Danske Andelsselskaber: *Årsberetning*. Flere årgange.
- Danmarks Statistik: *Landbrugsstatistik*. Flere årgange.
- Danmarks Statistik: *Statistikbanken*. 2014.
- Hansen, Henning Otte: *Food Economics. Industry and markets*. Routledge. U.K., USA and Canada 2013
- Hansen, Henning Otte: *Andelsselskaber i udvikling. Andelsbevægelsens evne til forandring og omstilling i landbrugets udvikling fra den lokale til den globale landsby*. København 2011.
- Hansen, Henning Otte: *Vækst i Fødevarerindustrien. – Vækst, fusioner, strukturudvikling, globalisering og koncentration i det agroindustrielle kompleks – i Danmark og globalt*. København 2005.
- Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark: 1914-1983, bd. II*. København 1983.
- Henriksen, Ole Bus og Ølgaard, Anders: *Danmarks udenrigshandel 1874-1958*. København 1960.

Jørgensen, Christian Juel: "DLG fortsætter som andels-lokomotiv". *Landbrugsavisen*, 8. oktober 2010 / <http://www.landbrugsavisen.dk/Nyheder/Netnyheder/2010/10/8/DLGfortsaettersomandelslokomotiv.htm>

"Pelsbranchen investerer i nye markeder." *Landbrugsavisen*, 2. september 2011, s. 13.

## Summary

The structural development of the agricultural and food industry – the development of size, number, specialisation, concentration, ownership, vertical integration, globalisation et cetera – has been significant since World War II. Economic and market forces have pushed the development towards fewer but larger companies and a number of drivers behind this development can be identified.

This trend is interesting because it is important for the competitiveness of the agri-food industry and because it has consequences both inside and outside the sector.

The agri-food industry consists of a not sharply defined group of companies, but this article is based on the agri-food companies closely connected with the Danish agricultural production.

Structural changes have been perceived very differently. Some have seen structural development in the agri-food industry as a threat to the agri-food sector, while others have treated it as a necessary and welcome impetus to add new competitiveness and particularly growth.

Structural development towards fewer, larger and more global companies in the agri-food industry is often not an explicit goal in itself. Structural development is an instrument to achieve economic benefits – and thus more profit – in the short or long term. A number of motives, causes and drivers of the structural development that has taken place since World War II can be identified.

Size has been an important yardstick in the description of the structural development of the Danish agri-food industry. In several key sectors production per company has multiplied after World War II. In the same period the number of agri-food companies also decreased significantly and the period of the World War II was a turning point in the structural development, as a growth in the number of companies were replaced by a decline.

Another important element in the structural development is concentration. Here it is characteristic that the domestic concentration began in the late 1960s until the mid-1980s and that it was almost completed around 2000.

The specialisation in the Danish agri-food industry has generally been high for many decades. Companies have largely focused on a single production area. The presence of conglomerates has generally been low and companies have primarily focused on core business.



Ownership in the agri-food industry has been – and still is – special, as cooperatives are relatively common compared to other industries. Already in the 1920-30s the cooperative ownership became either dominant or significant in the largest agricultural sectors, and from the World War II the cooperatives were common in all major agricultural sectors of the agri-food industry. The success of cooperative ownership has varied a lot from sector to sector and a number of explanations are listed.

Vertical integration – understood as retailers owning their food suppliers or the other way round – has been on the agenda for many decades. Retailers have historically undertaken a backward integration, where food and supply companies have been bought and established. After World War II a new phase started in which these companies again were sold.

Globalisation in the form of exports, foreign direct investment, global strategic alliances et cetera is also part of the structural development. In a long historical perspective, the Danish export share has been relatively high for more than 100 years and the trend before and after World War II has been relatively constant. Nowadays a large number of companies in the Danish agri-food industry have a strong focus on foreign direct investment, mergers and alliances across borders. In this way the whole industry has moved a step forward in the globalization process.

The structural development in the Danish agri-food industry since World War II has had a number of significant consequences – for both the industry, agriculture and the economy.

## **Forfatterpræsentation**

Henning Otte Hansen (f. 1959). Ph.d., cand. agro. & merc., HD(u). Seniorrådgiver ved Institut for Fødevarer- og Ressourceøkonomi, Københavns Universitet. Ekstern lektor på CBS.

Forskningsområder: Fødevarerindustri, andelsselskaber, globalisering, international business, jordbrugets og fødevarerindustriens udvikling og økonomi.

Vigtigste publikationer: Food Economics – Industry and Markets (2013), Andelsselskaber i udvikling (2011), Vækst i Fødevarerindustrien (2005)

Adresse: IFRO, Rolighedsvej 25, 1958 Frederiksberg C. E-mail: hoh@ifro.ku.dk

## ***Programm Nord – egnsudvikling og jordkamp***

*I februar 1953 blev planerne for det omfattende egnsudviklingsprojekt Programm Nord præsenteret. Det var et udviklingsprogram for landområderne lige syd for den dansk-tyske grænse, og det var den slesvig-holstenske ministerpræsident, Friedrich-Wilhelm Lübke, der stod for præsentationen. Han kom dermed til at personificere projektet, og det var en væsentlig grund til, at det danske mindretal i Sydslesvig<sup>1</sup> og den danske regering var mere end skeptiske over for planerne. I artiklen fokuseres der på, hvordan det danske mindretal og den danske regering opfattede planerne for Programm Nord, og hvorfor man var så skeptiske over for projektet.*

### **Indledning**

Planerne for *Programm Nord* var store, da projektet blev præsenteret i februar 1953, men det danske mindretals og den danske regerings skepsis over for planerne var næsten lige så stor. Det hang sammen med, at mindretallet efter krigens afslutning havde oplevet, at det blev chikaneret og undertrykt af de lokale og regionale myndigheder i Slesvig-Holsten, og at forholdene var blevet forværret, siden Friedrich Wilhelm Lübke var blevet ministerpræsident i sommeren 1951. Da de første planer om projektet blev præsenteret kort efter Lübkes udnævnelse, og da der i Landdagsdebatten af et par medlemmer fra regeringspartierne blev udtrykt ønske om, at programmet skulle bruges til at bosætte tysksindede landmænd langs den dansk-tyske grænse, blev planerne set som led i en national kamp mod mindretallet.

Undersøgelingsperioden er derfor afgrænset til perioden 1951 til 1956, hvor mindretallets kritik efterhånden forstummede. Det betyder, at det alene er den første fase af *Programm Nord*, som omfattede området umiddelbart syd for den dansk-tyske grænse, der behandles. Der gives således ingen vurdering af den betydning, som programmet fik for landbrugets udvikling i hele Slesvig-Holsten i takt med, at *Programm Nord* blev udvidet til andre områder længere mod syd. Læsere, der interesserer sig for den del, kan med fordel læse Karl Weigands *Programm Nord. Wandel der Landschaft in Schleswig-Holstein* eller Claus Bielfeldt *Das Unternehmen Landentwicklung Programm Nord*.

Delstatsregeringens – og særligt ministerpræsidentens – overvejelser og motiver for at starte *Programm Nord* inddrages desuden kun i beskedent om-

fang i artiklen. Selv om det både kunne være interessant og relevant at analysere dette, falder det uden for hovedfokus i denne artikel. Dette emne kan imidlertid med fordel udforskes med henblik på en selvstændig artikel eller som en del af en større undersøgelse.

I denne artikel argumenteres der for, at der var forskelle mellem den holdning, som mindretallets medlemmer af Landdagen – det vil primært sige friseren Berthold Bahnsen, der også arbejdede for det danske mindretal i Sydslesvig, og i mindre grad Samuel Münchow – gav udtryk for, og den holdning, som særligt de danske grænsepolitiske foreninger, Grænseforeningen og Sydslesvigsk Udvalg af 1945, udtrykte. Det skyldes, at der hos de ledende SSW-politikere<sup>2</sup> i Sydslesvig var en stor interesse i, at programmet blev gennemført, mens danske politikere og grænsepolitiske foreninger førte en mere nationalpolitisk linje og fokuserede på truslen mod danskheden i grænselandet.

Som det fremgår af litteraturlisten er der skrevet meget om, hvad *Programm Nord* var, og hvilke resultater der kom ud af projektet. Næsten alle disse fremstillinger er af logiske grunde skrevet af tyske forskere på tysk, og mange af fremstillingerne er skrevet af embedsmænd og eksperter, der var involveret i projektet. Den danske historiker Hans Schultz Hansen har dog skrevet lidt om projektet i *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, men, som han har noteret, er beskrivelsen baseret på Weigands fremstilling.<sup>3</sup>

Der er til gengæld ikke skrevet ret meget om, hvorfor man fra dansk side var så kritiske over for planerne om *Programm Nord*. Martin Klatt har i sin afhandling: *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955*, forholdt sig til problematikken i et enkelt kapitel, og analysen i kapitlet er nært forbundet med mindretallets og den danske stats politik i forhold til de mange østflygtninge, der kom til Slesvig-Holsten ved krigens afslutning.<sup>4</sup> Klatt påpeger, at det er vigtigt at kende den politiske kontekst i de første efterkrigsår for at kunne forstå, hvorfor man fra dansk side var så negativt indstillet over for, at disse østflygtninge skulle bosættes på nyetablerede landbrug<sup>5</sup> og i landsarbejderboliger i Sydslesvig, og for at forstå, hvorfor jorden fortsat i midten af det 20. århundrede var så vigtig en faktor i den nationale kamp i både Nord- og Sydslesvig. Desuden understreger Klatt betydningen af, at det var netop Lübke, der præsenterede programmet, fordi han i sin tid som landråd i Flensborg og siden som ministerpræsident i Slesvig-Holsten havde ført en meget mindretalsfjendsk politik.

Den tysksindede nordslesviger, Ernst Siegfried Hansen, der var journalist og historiker, udgav i 1955 bogen *Kurier der Heimat. Das Spiel um Schleswig zwischen Kapitulation und Programm Nord*, hvor han også i et enkelt kapitel behandler polemikken om *Programm Nord*.<sup>6</sup> Hansen baserer sin fremstilling på et nært kendskab til Friedrich Wilhelm Lübke, og han er i fremstillingen

meget kritisk over for den danske skepsis over for projektet, som han mener hovedsageligt skyldtes et fejlagtigt negativt syn på Lübke. Hansen mener, at man fra dansk side politiserede imod Lübke i stedet for at indgå i et samarbejde om at få gennemført et nødvendigt udviklingsprojekt i Sydslesvig.

Johan Peter Noacks *Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955* skal også nævnes, selv om han egentlig ikke beskæftiger sig med *Programm Nord*. Noack har skrevet hovedværket om det danske mindretal i perioden 1948-1955, og hans politiske analyse af Lübke-regeringens grænse- og mindretalspolitik er meget overbevisende. Han argumenterer for, at Lübke-regeringens chikanepolitik og dens undertrykkelse af mindretallet skal opfattes som et middel til at få den danske regering og det danske mindretal til at anerkende 1920-grænsen. Og ligeledes til at få den danske regering til at gennemføre forbedringer af forholdene for det tyske mindretal i Danmark. Han argumenterer også for, at i takt med, at denne politiske strategi slog fejl, blev det et selvstændigt mål for Lübke-regeringen at genere mindretallet mest muligt. I denne artikel danner Noacks arbejde således et vigtigt grundlag for forståelsen af, hvorfor mindretallet og de danske politikere i 1953 var så skeptiske over for *Programm Nord*.

Hovedparten af kilderne til denne artikel er hentet i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB). Her har det vigtigste arkiv været Sydslesvigsk Vælgerforenings Landssekretariats (SSW), hvorfra der er anvendt en række beslutningsprotokoller fra landsstyrelsen, fra landsmøderne og fra de fælles forretningsudvalgsmøder mellem SSW og Sydslesvigsk Forening (SSF).<sup>7</sup> Desværre er referaterne meget kortfattede, og der er kun antydninger af drøftelserne på møderne. Desuden er der fra dette arkiv anvendt forskellig korrespondance, valgmateriale og pressemeddelelser. Der er desuden benyttet det omfattende udklipsarkiv, der omfatter artikler fra det danske mindretals dansksprogede avis, *Flensborg Avis*; fra mindretallets tysksprogede avis *Südschleswigsche Heimatzeitung*; fra den tysk-konservative *Flensburger Tageblatt*; fra den socialdemokratiske *Flensburger Volkszeitung*; fra den konservative *Kieler Nachrichten*; fra *Der Nordschleswiger*, det tyske mindretal i Danmarks avis, samt fra forskellige danske aviser – især *Vestkysten*, *Jyske Tidende*, *Nationaltidende* og den socialdemokratiske *Sønderjyden*.<sup>8</sup> Ud over udklippene i dette arkiv er der anvendt adskilligt flere artikler fra *Flensborg Avis*.

Desuden er Berthold Bahnsens arkiv benyttet, idet han var SSW's ordfører i Landdagen i forhold til *Programm Nord*.<sup>9</sup> I dette arkiv er især hans forskellige talemanuskripter og valgoplæg vedrørende *Programm Nord* anvendt.<sup>10</sup> Heri findes også flere officielle rapporter og beregninger, som er benyttet i denne artikel.

Fra Grænseforeningens arkiv er der hentet en betænkning udfærdiget den 11. april 1953.<sup>11</sup> Betænkningen vedrørte den erhvervsøkonomiske situation i

Sydslesvig og omfattede også et afsnit om *Programm Nord*. Den var udarbejdet af et udvalg nedsat af Grænseforeningen og SSF med Berthold Bahnsen som et af de fem udvalgsmedlemmer. Udvalget var nedsat i januar 1953, før *Programm Nord* blev lanceret, men programmet kom til at fylde meget i udvalgets arbejde.

Endelig er de grænsepolitiske tidsskrifter, *Det brændende spørgsmål*, *Front & Bro*, *Grænsen* og *Grænsevagten* anvendt, da især det førstnævnte tidsskrift skrev adskillige meget polemiske artikler om *Programm Nord* og om jordkampen i Nord- og Sydslesvig.<sup>12</sup> Flere af artiklerne i *Det brændende spørgsmål* skabte modindlæg fra tysk side i forskellige tyske aviser, hovedsagligt i *Der Nordschleswiger* og i *Flensburger Tageblatt*.

### **Programm Nord – baggrund og indhold**

Ministerpræsidenten i Slesvig-Holsten, Friedrich Wilhelm Lübke, gav startskuddet til *Programm Nord* den 2. februar 1953. På talerstolen i Landdagen i Kiel fortalte han om planerne for det, han benævnte som *Programm Nord*.



*Figur 1. Den indvundne kog, Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog, på cirka 1400 hektar, ligger umiddelbart syd for Hindenburg-dæmningen til Sild. Kogen gav nyt land til 62 nye landbrug og landarbejderboliger. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B13178. Kilde: Flensborg Avis.*

Det er baggrunden for, at Lübke både i samtiden og i eftertiden nærmest var synonym med *Programm Nord*.<sup>13</sup> Dette illustreres blandt andet af, at en nyindvunden kog – der var en del af projektet – fik navnet *Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog*.<sup>14</sup>

I sin tale lagde Lübke først ud med en overordnet gennemgang af Slesvigs historie gennem tusind år, der på temmelig ensidig vis fokuserede på hertugdømmets tyske tilknytning. Det historiske indslag blev afsluttet med en konstatering af, at det danske mindretal før 1945 “kun udgjorde en forsvindende lille andel af befolkningen”, men at der efter krigens afslutning havde været en nærmest eksplosiv stigning. Dette skyldtes ifølge Lübke ikke noget ægte sindelagsskifte, men at mange havde valgt at slutte op bag de danske foreninger af sociale og økonomiske grunde. Denne udlægning var langt fra ny, idet både han og andre konservative CDU-politikere<sup>15</sup> gennem flere år havde ført en lignende retorik mod mindretallet, hvor de betvivlede, at der ud over en lille kerne var tale om et ægte dansk mindretal i Sydslesvig. Umiddelbart var der ikke nogen grund til, at han skulle komme ind på dette spørgsmål i talen om *Programm Nord*, fordi der ikke var nogen direkte sammenhæng mellem de to ting. Men ifølge Lübke havde den massive stigning i opbakningen til mindretallet haft som konsekvens, at Sydslesvig økonomisk set holdede langt efter resten af Vesttyskland og i den grad trængte til at få vendt udviklingen. Han mente således, at den eksplosive stigning i opbakningen til mindretallet havde medført, at mindretallet nægtede at indgå i det politiske samarbejde i Slesvig-Holsten, fordi dets hovedmål var at få genforenet Sydslesvig med Danmark.

Lübke anførte, at hjælpen i *Programm Nord* ikke alene ville være til Slesvigs fordel – det ville komme hele Forbundsrepublikken til gavn. Derefter præsenterede han i fire hovedpunkter, hvilke områder *Programm Nord* skulle omfatte:

- Landområdet mellem Flensborg i øst og marsken i vest, hvilket svarede til cirka 30.000 hektar.
- Marskområdet mellem Bongsiel, Ruttebüll og Südwesthörn, hvilket svarede til cirka 19.000 hektar.
- Et marskområde ved Bongsiel på cirka 18.000 hektar.
- Og en nyindvundet kog på cirka 1.000 hektar.<sup>16</sup>

I planerne fra februar 1953 opereredes der således med et landområde på knap 70.000 hektar, og de dækkede et område, der gik helt op til den dansk-tyske grænse.

Lübke forklarede endvidere, at 2.430 familier ville kunne flytte ind på ny-etablerede gårde, mens der ville blive skabt andre 4.412 nye boliger til landarbejderfamilier. Samlet forventede han, at 30.000 mennesker direkte ville få

gavn af projektet. I sin tale var han ikke særlig konkret i forhold til, hvad der nærmere skulle ske i de områder, der var omfattet af programmet, men han nævnte dog kort, at det drejede sig om 1) regulering af drikkevandsforsyningerne i marsken, 2) dræning af jorden, 3) opbrydning af al-laget på gesten, 4) etablering af skov i områder med meget dårlig jord, 5) beplantning af læhegn, 6) anlæggelse af nye veje, herunder især bi- og markveje, 7) jordudskiftning samt 8) udflytning af gårde.<sup>17</sup> Det var altså tiltag, der skulle forbedre effektiviteten og produktiviteten inden for det sydslesvigske landbrug. I løbet af de følgende måneder blev det løbende konkretiseret, hvad der skulle ske, og hvor meget det ville koste, men hovedproblemet var at skaffe de nødvendige penge til at gennemføre alle *Programm Nord*-planerne. Derfor måtte man – som beskrevet nedenfor – løbende revurdere målene for programmet.

Det var ikke noget nyt, at regeringen rumlede med planer om at gennemføre et udviklingsprojekt i Sydslesvig. I løbet af 1951 og 1952 blev det af flere omgange røbet, at et projekt var under planlægning i Ernæringsministeriet. Det skyldtes, at der var et stort behov for, at der skete noget nyt i det relativt fattige og underudviklede Sydslesvig, hvilket dette citat af Weigard vidner om:

“Efter 1945 kunne man ved en flyvetur fra Sild til Flensborg se den dansk-tyske grænse, uden at en særlig markering var nødvendig. På dansk side fik man øje på talrige nye husmandssteder, et net af veludbyggede veje, lange læhegn og et godt dyrket ager- og græsland. Syd for grænsen syntes tiden derimod at stå stille. Bortset fra hovedforbindingsvejene så man kun mark- og hedeveje; stråttækte gamle stuehuse og avlsbygninger stod – i særdeleshed på geesten – i et træløst landskab. Slangeagtige små øer slyngede sig gennem resterne af gamle hede- og moseområder.”<sup>18</sup>

Denne udlægning bekræftes af historikeren Morten Andersen, der i sin ph.d.-afhandling har undersøgt den økonomiske udvikling i Sydslesvig og Nordslesvig.<sup>19</sup> Andersen giver et billede af, at Sydslesvig generelt var en økonomisk underudviklet delstat i Tyskland, og at landbruget i den vestlige del af Sydslesvig nærmest var det eneste erhverv. Landbruget var samtidig ineffektivt og gammeldags, og der var et stort behov for at gennemføre et udviklingsprojekt med jordreformer, jordforbedringer, udvikling af infrastrukturen og så videre.

Nødvendigheden af støtte til egnsudviklingen i området var dog kun den ene grund til at sætte gang i *Programm Nord*. Den anden – og set fra dansk side langt mere kontroversielle – grund var, at der var behov for at finde beskæftigelse og bosættelsesmuligheder til nogle af de mange “*Heimatsvertriebene*” – hjemstavnsfordrevne – tyskere fra Østpreussen. I årene fra slutningen af 1944 til og med 1948 ankom der godt en million af disse fordrevne tyskere

til Slesvig-Holsten, og det skal sammenholdes med, at befolkningstallet i dette område i 1939 var knap 1,6 millioner mennesker. Befolkningstallet i Slesvig-Holsten blev således forøget med godt 60 %, og i begyndelsen af 1950'erne udgjorde den hjemstavnsfordrevne del af befolkningen omkring en tredjedel af delstatens samlede befolkning.<sup>20</sup> Dette var endnu mere udtalt i Sydslesvig, hvor befolkningstallet steg med omkring 75 % fra 1939 til 1950.<sup>21</sup> Ydermere var arbejdsløsheden blandt flygtningene i Sydslesvig stort set dobbelt så høj som for den oprindelige befolknings vedkommende, idet den 1. juli 1952 var knap 25 % blandt flygtningene og godt 12 % blandt de oprindelige slesvigere.<sup>22</sup> I begyndelsen af 1950'erne var der fortsat mange af flygtningene, der boede i baraklejre, og der var stadig mange, der levede i stor social nød. Derfor var der behov for, at der blev gjort noget for at bedre forholdene for flygtningene. Samtidig forsvandt forventningen om, at de kunne vende tilbage til de steder, hvorfra de kom, og det øgede behovet for at finde varige bosættelses- og beskæftigelsesmuligheder for de fordrevne tyske flygtninge i Slesvig-Holsten.

Nøgternt vurderet var der således gode grunde til at gennemføre *Programm Nord*. Forventningen var, at det samlede udbytte målt i afgrøder, når planerne var gennemført, ville stige helt op til 30 %, og – som nævnt – at de nye husmandssteder og landarbejderboliger ville kunne brødføde omkring 30.000 mennesker. På den måde kunne man, set med ministerpræsidenten øjne, slå to fluer med et smæk.

## **Berthold Bahnsens svar og mindretallets umiddelbare reaktion**

Dagen efter Lübkes præsentation af *Programm Nord* var der en stor Landdagsdebat om finansloven, hvor planerne for dette program fyldte meget. Fra SSW's side var det Berthold Bahnsen, der udtrykte mindretallets holdning; dels fordi emnet faldt inden for hans arbejdsområde, og dels fordi det førende SSW-medlem af Landdagen, Samuel Münchow, var syg.

Bahnsen var født i 1913 i den lille by Lindholm i Nordfrisland, og hans hjemmesprog var frisisk. Han regnede først og fremmest sig selv som friser, men han var tysk statsborger og havde gået i tysk skole. Han har selv anført, at han i 1930'erne afviste nazismen, og at han som tysk soldat i Norge under krigen oplevede, at han følte sig tættere forbundet med nordmændene end med sine soldaterkammerater fra Thüringen og Bayern. Derfor valgte han efter krigens afslutning at melde sig ind i SSF og SSW, idet han anså Danmark og danskheden som den bedste garant for, at frisernerne kunne bevare deres nationale særpræg.<sup>23</sup> Han var sparekassedirektør i Læk i Nordfrisland og havde således indgående viden om de økonomiske forhold i Sydslesvig.

Det er tvivlsomt, om det havde nogen betydning, at SSW's *Programm Nord-*



ordfører var en friser, der først var kommet ind i det dansk-frisiske arbejde efter krigen. Men det havde uden tvivl betydning, at han kom fra og boede i Nordfrisland, som havde stort behov for egnsudviklingsstøtte, og som ville få størst gevinst af *Programm Nord*. For ham var konkrete resultater af langt større betydning end de mere nationale grænsepolitiske statements.

I sit indlæg i Landdagen den 3. februar 1953 var Bahnsen overvejende positivt indstillet over for planerne for *Programm Nord*.<sup>24</sup> Efter at han kort havde skoset Lübke for den historiske fremstilling understregede han; *“Det program, som blev fremlagt af Dem, hr. ministerpræsident, vil blive støttet 100 procent af os.”* Han begrundede dette klare tilsagn med, at produktionen og produktiviteten i Sydslesvig haltede langt efter resten af Vesttyskland og Danmark. Det skyldtes, at Preussen i perioden efter 1864 havde undladt at foretage de nødvendige investeringer i området. Efter kapitulationen i 1945 havde Slesvig-Holsten mistet mindst 100.000 arbejdspladser som følge af demontagen af industrien, som var en konsekvens af krigsnederlaget.<sup>25</sup> Bahnsen udtrykte skepsis over for, om det virkelig ville lykkes regeringen at skaffe de fornødne midler til at gennemføre den ambitiøse plan, men han anførte, at det var tvingende nødvendigt, at det skete. Planerne skulle – som han udtrykte det – ikke blot være teoretiske; de skulle gennemføres i praksis.

I sin tale nævnte Bahnsen ikke de fordrevne tyske flygtninge, men han foretog alligevel en væsentlig nuancering i forhold til sin opbakning til projektet. Han pointerede, at det var glædeligt at der blev skabt 6842 nye landbrug og landarbejderboliger, fordi *“... dette vil skabe mulighed for, at vore unge landarbejdere og vore anden- og tredjefødte bondesønner kan slå sig ned i hjemstavnen på egen jord.”*<sup>26</sup> Det var et gammelt ønske fra mindretallets side, at forholdene for den hjemmehørende slesvigske befolkning skulle forbedres, og der var en løbende kritik af, at de fordrevne flygtninge fik hjælp, mens de hjemmehørende slesvigere måtte klare sig selv.

I den dansksindede avis, *Südschleswigsche Heimatszeitung*, blev der dagen efter berettet om Bahnsens indlæg i Landdagen. Overskriften *“SSW byder Programm Nord velkommen”* siger alt om, hvad der blev lagt vægt på i artiklen, og man skal et godt stykke ned, inden det fremgår, at der ikke var tale om en betingelsesløs opbakning.<sup>27</sup> I *Flensborg Avis* blev der slået på de samme strenge, og i artiklen *“Mange års økonomisk forsømmelse skal gøres god igen i Sydslesvig”* hed det i undertitlen, at *“Program Nord” vil blive hilst med glæde og tilfredshed overalt i Sydslesvig, understreger Berthold Bahnsen i Landdagen.*<sup>28</sup> Forbeholdet med hensyn til de sydslesvigske landarbejdere og bondesønner blev også nævnt i artiklen, men det ændrer ikke ved, at hovedindtrykket var en klar opbakning til projektet fra mindretallets side.

I en hemmeligstemplet rapport skrevet af den britiske efterretningsofficer,



*Figur 2. Berthold Bahnse var SSW's ordfører i Landdagen vedrørende Programm Nord. Han var friser og sparekassedirektør i Læk. For ham var det vigtigt, at Programm Nord blev gennemført, fordi det var nødvendigt for udviklingen i Sydslesvig. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B9881. Fotograf: Otto Hemstedt.*

R. V. Hume, der var tilknyttet de britiske besættelsesmyndigheder i Kiel, til den britiske højkommisær i Tyskland, Sir Ivory Kirkpatrick, af den 4. maj 1953 er det blandt andet noteret om *Programm Nord*:

“Programmet blev modtaget godt af alle partier i Landdagen, herunder – overraskende nok – af talsmanden for det danske mindretal, Bahnse, som på vegne af sit parti annoncerede sin støtte til projektet, tilsyneladende under den misforståede opfattelse af, at den hjemmehørende befolkning ville opnå den overvejende del af det indvundne land”.<sup>29</sup>

Ifølge Hume var det først senere, at Bahnsen havde indset sin fejl og understreget, at tilsagnet til *Programm Nord* kun var gældende, hvis flygtningene blev tildelt en meget lille del af de nyetablerede gårde, mens mere end 80 % af gårdene skulle sælges til hjemmehørende landmandssønner. Hume anførte også, at Bahnsen og SSW så langt mere positivt på projektet end de ledende danske politikere. Ifølge ham var det først, da den danske udenrigsminister Ole Bjørn Kraft og statsminister Erik Eriksen i midten af april 1953 – som et led i valgkampen forud for folketingsvalget 21. april – havde udtalt sig kritisk over for *Programm Nord*s nationalpolitiske dimension, at Bahnsen og SSW gjorde tilsvarende kritiske betragtninger.

I de følgende uger blev planerne for programmet konkretiseret, og den 24. februar 1953 blev der truffet en regeringsbeslutning om at gennemføre *Programm Nord*. Som begrundelse blev det noteret, at "*Landsdelen Slesvig er et økonomisk underudviklet område*", både hvis man sammenlignede med "*det sydlige Holsten og med det til Danmark tilhørende Nordslesvig*." Det blev også noteret, at der i Sydslesvig var økonomiske, sociale og politiske spændinger, der blev næret af, at "*flygtningene udgør en stor andel af den samlede befolkning*". *Programm Nord* skulle medvirke til at formindske disse spændinger.<sup>30</sup> I forhold til Lübkes udmeldinger den 3. februar 1953 regnede man nu med et samlet areal på cirka 80.000 hektar, og der blev budgetteret med samlede udgifter på cirka 220 millioner D-mark. Af dette beløb regnede man med, at

- cirka 40 % skulle bruges på jordforbedringer ved udskiftning, udflytning, dræning, brydning af al, kultivering af moser med mere,
- cirka 35 % skulle bruges på udstykning af nye husmandssteder,
- 18 % var afsat til afvanding og inddigning samt sikring af drikkevandsforsyningen i marsken, og
- de resterende 7 % ville blive brugt på elektrificering og anlæggelse af bi- og markveje.<sup>31</sup>

Pengene til projektet ville man dels skaffe hos forbundsregeringen i Bonn, dels fra Slesvig-Holstens egen kasse, og dels forsøgte man at få tilført amerikanske Marshall-penge til projektet, jævnt over nedenunder. Endelig skulle landmændene selv være med til at betale for forbedringerne af deres gårde, primært ved optagelse af særligt begunstigede lån og ved, at de ved salg og bytte af jordstykker kunne frigøre midler til at investere for.

Selve projektet var Bahnsen og de øvrige SSW-politikere som nævnt enige i. Uenigheden bestod i spørgsmålet om, hvem der skulle have de nyoprettede gårde og landarbejderboliger – om det skulle være de hjemmehørende sydslesvigere eller de hjemstavnsfordrevne flygtninge.

Allerede tilbage i 1947-48 havde der været planer for, at hovedparten af flygtningene skulle overføres fra Slesvig-Holsten til de øvrige delstater i Vesttyskland. Baggrunden var den, at andelen af flygtninge i Slesvig-Holsten var den højeste i forbundsrepublikken og markant højere end i de fleste andre delstater. Samtidig haltede den økonomiske udvikling i Slesvig-Holsten i forvejen bagefter det øvrige Vesttyskland. Den daværende socialdemokratiske Lüdemann-regering forsøgte i juni 1947 at indgå aftaler med de øvrige delstaters ministerpræsidenter om, at der skulle være en mere ligelig fordeling af flygtningene, og der blev da også skrevet en hensigtserklæring. I løbet af efteråret 1947 blev der indgået aftaler om, at 10.000 flygtninge skulle sendes fra Slesvig-Holsten til Niedersachsen og Nordrhein-Westfalen, men derefter skete der ikke mere.<sup>32</sup> Bahnsen har noteret, at regeringen i Kiel samtidig – i 1947-48 – fik udarbejdet en såkaldt “*Raumordnungsplan*”, der gik ud fra, at der i Slesvig-Holsten højst kunne bo cirka to millioner mennesker, og at der derfor måtte forflyttes fem-sekshundrede tusinde flygtninge til de øvrige vesttyske delstater.<sup>33</sup> Disse planer blev fortsat forsøgt gennemført frem til 1949, hvorefter de stille og roligt blev skrinlagt.<sup>34</sup> Dette program blev som bekendt aldrig gennemført, men SSW ønskede i 1953 fortsat, at en sådan forflytning blev gennemført, idet man anså det som afgørende for, at Slesvig-Holsten kunne komme på fode igen.

### **Lübke-regeringens mindretalspolitik**

Mindretallet havde en begrundet mistanke om, at Lübke-regeringen med sit forslag om *Programm Nord* ønskede at føre grænsepolitik. Den helt afgørende grund var personen Friedrich Wilhelm Lübke.<sup>35</sup> Han var født i 1887 og opvokset på et husmandsbrug i Westfalen. Han tog som ung ud at sejle og gjorde karriere i handelsflåden, indtil han under Første Verdenskrig var officer i marinen. Efter krigens afslutning købte han i 1922 den mindre gård Aagaard lige uden for Flensborg, og op gennem 1920'erne og begyndelsen af 30'erne engagerede han sig i en interesseorganisation for husmænd i Slesvig-Holsten.<sup>36</sup> Efter den nazistiske magtovertagelse drog han til Sydafrika for at undersøge mulighederne for at emigrere, og da han kom hjem, blev han i kort tid sendt i fængsel. Op gennem 1930'erne holdt han sig ude af politik. Under krigen indtrådte han igen som officer i marinen og var i 1943 leder af søtransportkontoret i Aarhus, hvor han angiveligt i begyndelsen af oktober 1943 var med til at varsko de danske embedsmænd om den forestående jødeaktion. Under sit ophold i Danmark fandte han tilsyneladende en vis forkærlighed for landet, og da han var tilbage på sin gård efter krigens afslutning, gik han en kort periode med overvejelser om at tilslutte sig det danske mindretal. Det hang sammen med en “russerangst”, og han var en overgang indstillet på, at en dansk overtagelse af Sydslesvig kunne være den bedste sikring af området.<sup>37</sup>

Det er uvist, hvor reelle Lübkes danske sympatier var. Men han blev i hvert fald indsat som landråd i Flensborg amt i februar 1946, og da han blev valgt i efteråret samme år, modtog han også mange danske stemmer. Set ud fra et dansk synspunkt skulle dette valg vise sig at være uheldigt, idet Lübke i sin tid som landråd førte en linje, der af mindretallet blev opfattet som udpræget danskfjendtlig. Hans holdning var den, at den danske bevægelses ekspansion i Sydslesvig med en eksplosiv vækst i medlemstallet af SSF og stemmetallet til SSW samt en voldsom stigning i antallet af nyetablerede skoler, var en trussel mod de tysksindede slesvig-holstenere. Denne trussel hang tæt sammen med den politik, som mindretalsledelsen godt støttet af forskellige danske grænsepolitiske foreninger førte med hensyn til at få Sydslesvig inkorporeret i Danmark. Lübke og andre konservative CDU-politikere fra Slesvig-Holsten blev ved med at argumentere for, at dette boom i opbakningen til mindretallet ikke skyldtes noget ægte sindelagsskifte, men alene hang sammen med mulighederne for at få mad og tøj fra Danmark. Han omtalte konsekvent udviklingen som en dansk "kulturoffensiv" i Sydslesvig, der altså havde til formål at gøre Sydslesvig til en del af Danmark. Anderledes forholdt det sig med det "ægte" danske mindretal, der havde udgjort nogle få tusinde mennesker før krigens udbrud, og som ifølge Lübke skulle behandles ordentligt og have udstrakte rettigheder.<sup>38</sup>

Som landråd blev Lübke stærkt involveret i de tyske grænseorganisationer, der var de første til at tage kampen op mod den stærkt voksende danskhed i Sydslesvig. Og som landråd havde han mulighed for at forhale danske ønsker om at bygge skoler, børnehaver og lignende, selv om der naturligvis var grænser for, hvor langt han kunne gå, før de britiske besættelsesmyndigheder greb ind.<sup>39</sup> Et meget kendt og illustrativt eksempel på den type chikane, der blev ført imod mindretallet, mens Lübke var landråd, var sagen om etableringen af en dansk højskole ved Sankelmark Sø. Dansk Skoleforening havde fundet en grund ved søen, hvor højskolen skulle opføres. Både de britiske besættelsesmyndigheder og landsregeringen i Kiel havde accepteret planerne, og hvis ikke landråd Lübke havde grebet ind, ville højskoleplanerne være blevet gennemført uden problemer. For Lübke var det imidlertid afgørende at forhindre, at den danske højskole blev bygget netop der, hvor et afgørende slag havde fundet sted i februar 1864 i forbindelse med de danske troppers tilbagetrækning fra Dannevirke. Derfor sikrede han sig i første omgang, at området blev fredet, hvilket dog ikke forhindrede, at Lübke i juli 1951 kunne lægge grundstenen til *Grenzakademie Sankelmark* på det sted, hvor den danske højskole oprindeligt var planlagt til at skulle ligge.<sup>40</sup>

Ud over sin indsats som landråd var han også medlem af Landdagen 1947-1950, hvor han i september 1949 gjorde sig bemærket ved at være et af blot to

landdagsmedlemmer, der undlod at stemme for den såkaldte Kiel-erklæring.<sup>41</sup> I denne erklæring udtrykte Landdagen med et overvældende flertal, at det danske og det frisiske mindretal havde alle demokratiske rettigheder, herunder retten til at etablere og drive egne skoler, og at mindretallene ikke måtte diskrimineres. Man skulle desuden frit kunne bekende sig til det danske eller frisiske mindretal, uden at myndighederne måtte bestride eller efterprøve det.<sup>42</sup> At Lübke nægtede at stemme for erklæringen hang naturligvis sammen med, at han som nævnt ovenfor regnede mindretallets vækst som kunstig og drevet af en dansk kulturoffensiv, hvilket skolebyggeriet i hans øjne var det klareste udtryk for.

Da Lübke blev ministerpræsident i Slesvig-Holsten den 25. juni 1951 var det således en politiker med en tydelig grænsepolitisk profil, der satte sig for bordenden. Set fra dansk side var der derfor al mulig grund til bekymring, hvilket da også hurtigt skulle vise sig at være berettiget. Det var i sig selv stærkt bekymrende, at den nye ministerpræsident ikke bakkede op bag Kiel-erklæringen, og det var lige så foruroligende, at han gennem fem år havde været den førende tyske grænsekæmper.

Lübkes første og største angreb som ministerpræsident kom den 21. september 1951, hvor det pludseligt blev foreslået, at valgloven blev ændret, så spærregrænsen ved landdagsvalgene blev forhøjet fra 5 % til 7½%.<sup>43</sup> Forslagsstilleren var Lübkes nært forbundne partifælle, Kai-Uwe von Hassel – der i øvrigt blev Lübkes efterfølger som ministerpræsident i Slesvig-Holsten i 1954 – og regeringspartierne stemte forslaget gennem i Landdagen den 8.-10. oktober 1951. Selv om Lübke dementerede det, var både SSW'erne og socialdemokraterne i Landdagen af den klare opfattelse, at ændringen alene skulle forhindre mindretallet i at blive repræsenteret i Landdagen. Noack argumenterer da også overbevisende for, at man i det tyske udenrigsministerium opfattede ændringen af valgloven som Lübkes og CDU's forsøg på at lægge pres på mindretallet og på Danmark for at få den danske regering til endeligt at acceptere 1920-grænsen og for at forbedre forholdene for det tyske mindretal i Sønderjylland. I *Auswärtiges Amt* var der således ingen tvivl om, at det var det danske mindretal, der var grunden til Lübke-regeringens ændring af valgloven i efteråret 1951.

Hermann Clausen, der var medlem af Forbundsdagen for SSW, og SSW's landdagsmedlem Samuel Münchow valgte at klage over ændringen af valgloven til forfatningsdomstolen i Karlsruhe, og allerede den 5. april 1953 faldt der dom i sagen.<sup>44</sup> Dommen slog fast, at forhøjelsen af spærregrænsen til 7½ % var ugyldig og uforenelig med den tyske grundlov. Alligevel var det ikke en betingelsesløs sejr for SSW, fordi forfatningsdomstolen samtidig gjorde klart, at



*Figur 3. På dette billede fra 1948 ses mindretallets medlemmer af Landdagen i Kiel. På anden række ses fra venstre Hermann Clausen, Samuel Münchow, Chr. Mahler og Berthold Bahnsen. Både Mahler og Clausen sad kun i Landdagen til 1950, men Clausen fortsatte sin politiske karriere som medlem af Forbundsdagen i Bonn fra 1949 til 1953. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B7045. Ukendt fotograf.*

“det ikke er bevist, at lovgiveren i Kiel direkte med 7,5 procent-klausulen har villet indføre en kampforholdsregel imod SSW, henholdsvis den danske befolkning i Sydslesvig”,

som det blev udtrykt i *Flensborg Avis'* aftenudgave samme dag.<sup>45</sup> Delstatsregeringen havde begrundet forhøjelsen af spærregrensen med, at man ville ramme neo-nazistiske partier – og altså ikke SSW – og forbundsdomstolen anerkendte da også, at der kunne indføres særregler med det formål at forhindre den slags antidemokratiske “splittelsesparterier” i at blive valgt. I dommen blev det dog slået helt fast, at SSW ikke kunne opfattes som et sådant splittelsesparti, og at der i Slesvig-Holsten ikke var behov for at gøre noget aktivt mod antidemokratiske partier.<sup>46</sup>

Nederlaget ved forbundsdomstolen fik ikke Lübke-regeringen til at ændre politik i forhold til mindretallet – snarere tværtimod. Det blev lagt pres på den CDU-ledede forbundsregering for at opnå en forståelse for de problemer, der var i Sydslesvig.<sup>47</sup> I løbet af marts og april 1952 problematiserede Lübke således Kiel-erklæringen fra 1949. I et brev til forbundskansler Konrad Adenauer dateret 12. marts 1952 med overskriften “Dansk kulturoffensiv i Slesvig-Holsten” – hvis indhold i de følgende dage blev bragt i *Flensburg Avis* og *Südschleswigsche Heimats-Zeitung* – forsøgte han at overbevise Adenauer om, at Sydslesvig var truet.<sup>48</sup> Hovedbudskabet var, at der fra dansk side blev ført en alvorlig kulturoffensiv i Sydslesvig, som blev støttet med rigelige midler fra Danmark. Derfor risikerede man, at landsdelen gik tabt for Tyskland. Lübke forklarede, at den danske kulturoffensiv kunne gennemføres på grund af Kiel-erklæringen, der gav Danmark mulighed for at sende støtte til mindretallet og til at bygge nye skoler i Sydslesvig. Han opfordrede derfor til, at forbundsregeringen sendte midler til den kulturelle-, sociale- og økonomiske udvikling i det truede grænseområde i Sydslesvig.

Brevet blev som nævnt bragt i aviserne i de følgende dage, og det må formodes, at Lübke selv stod bag lækagen. Historien medførte stort postyr, og den 19. marts 1952 kunne *Flensburg Avis* fortælle, at socialdemokraterne (SPD) havde indkaldt Landdagen til et ekstraordinært møde om sagen.<sup>49</sup> I sit brev til Adenauer og på talerstolen i Landdagen den 2. april 1952 var Lübke tvetydig, idet han egentlig ikke argumenterede for, at Kiel-erklæringen skulle ophæves. Hvad han udtrykte var, at “*Kiel-erklæringen ikke måtte bruges som et fripas til at begå indbrud i tyskheden.*”<sup>50</sup> Hans brev skal derfor mest opfattes som et råb om hjælp, og mindretallet skal snarere opfattes som et middel til at opnå støtte fra Forbundsrepublikken end som den store trussel, som Lübke lagde op til. Han så tilsyneladende en fordel i at offentliggøre budskabet, dels for at lægge pres på mindretallet og på den danske regering, og dels for at melde klart ud til sine egne vælgere ved at henvise til mindretallet. Mindretalsledelsen opfattede i hvert fald tydeligvis udtalelserne som endnu et angreb på det dansk-frisiske mindretal i Sydslesvig – og som en trussel mod den liberale Kiel-erklæring, der netop sikrede mindretallets demokratiske rettigheder.

Nogle få dage før Lübkes udtalelser i Landdagen havde *Flensburg Avis* kunnet bringe et interview med statssekretær i Udenrigsministeriet, Walter Hallstein. Det var foretaget af den kendte journalist og redaktør Jakob Kronika.<sup>51</sup> Direkte adspurgt ville Hallstein ikke benytte Lübkes sprogbrug om et “ægte” og et “uægte” mindretal i Sydslesvig, men valgte i stedet at tale om et “gammelt” og et “nyt” mindretal. Dette kan synes som en ubetydelig nuanceforskel, men det var alligevel et klart signal om, at den meget indflydelsesrige statssekretær ikke havde købt Lübkes udlægning af mindretalsforholdene i Sydslesvig. Sam-



tidig lagde Hallstein vægt på, at den danske regering én gang for alle skulle erklære, at grænsen fra 1920 lå fast, ligesom han understregede betydningen af en gensidighed mellem forholdene for det tyske mindretal i Danmark og det danske i Tyskland.

Ønsket om gensidighed kan dog ikke have inkluderet den chikane, som mange dansksindede blev udsat for af de lokale myndigheder i første halvdel af 1950'erne, hvor Lübke var ministerpræsident i Slesvig-Holsten. Noack har således valgt at kalde et enkelt kapitel "Chikanepolitikken", og det er en vigtig pointe hos ham, at de lokale embedsmænd fik moralsk og politisk støtte til at chikanere de dansksindede. En støtte, der kom oppe fra ministerpræsident Lübke og derefter hele vejen ned gennem systemet.<sup>52</sup> Det er ikke et emne, der er særligt veludforsket, men det er vigtigt at have in mente, at der foregik en sådan undertrykkelse i den samme periode, som planerne om *Programm Nord* blev præsenteret og gennemført, for det har utvivlsomt været med til at øge skepsissen både hos de enkelte mindretalsdanskere og hos mindretalsledelsen. Det har også været med til at øge kritikken fra de danske grænsepolitiske organisationer, der i stigende grad opfattede Lübke som en tysknational politiker og embedsmand, der fulgte de samme principper for undertrykkelsen af de dansksindede, som den berømte overpræsident i Slesvig-Holsten, Ernst von Köller, havde fulgt i årene omkring århundredskiftet.

## Fornyet jordkamp?

Ejerskabet til jorden var afgørende i den nationale kamp i Slesvig. Sådan havde det været siden de slesvigske krige i midten af 1800-tallet, og sådan var det fortsat i midten af det følgende århundrede. At planerne for *Programm Nord* blev præsenteret af en ministerpræsident, der i forvejen blev opfattet som danskfjendtlig, var stærkt medvirkende til, at planerne uundgåeligt måtte blive mødt med stor skepsis fra dansk side. Men Lübkes person var ikke den eneste grund.

Det var som nævnt ikke nyt, at der var planer om at gennemføre en større jordreform i Sydslesvig. De første planer blev så småt udtænkt i slutningen af 1940'erne, og den 15. august 1951 – mindre end to måneder efter, at Lübke havde overtaget posten som ministerpræsident – var der en stor landdagsdebat, hvor emnet jordreformer blev diskuteret.<sup>53</sup> Her var det især landdagsmedlemmet Carl-Anton Schäfer fra flygtningepartiet BHE (*Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten*), der sparkede gang i debatten, da han kom med nogle meget kontroversielle udtalelser. Schäfer var ikke uden indflydelse, idet BHE var en del af Lübkes koalitionsregering, og i november 1953 blev han selv udnævnt til slesvig-holstensk finans- og justitsminister. Under sit indlæg i debatten gjorde han det klart, at det var helt afgørende, at der blev gennemført

jordreformer i delstaten. Det var alle enige om. Det var først, da han kom til, hvem der skulle tilgodeses ved reformerne, at han blev provokerende. Schäfer udtalte, at

“når vi ser på disse ting [fordelingen af jorden i forbindelse med reformerne, MRN], da vil jeg også ærligt behandle det grænsepolitiske og den europæiske synsvinkel. Det er jo sådan, at hvis vi fik en sådan befolkningsvold ved grænsen, der hovedsageligt består af tysksindede mennesker, vil der indtræde en befrielse af området, og det vil efter min mening helt sikkert forhindre grænsepolitiske spændinger ... Gennem denne udstykning og mulighederne for de fordrevne fra øst vil der finde en befolkningsmæssig blanding sted, der, som i sin tid med kolonisationen i øst, vil medføre en udjævning inden for den tyske stamme.”<sup>54</sup>

Schäfer gav således klart udtryk for, at en tysk kolonisering i Sydslesvig var en vigtig del af jordreformerne, i hvert fald for regeringspartiet BHE. Det var slemt nok i sig selv, men han anvendte samtidig det med nazismen forbundne ord “*Gau*”. Det kan bedst beskrives som et gammelt tysk ord for et område eller et distrikt, men efter, at det næsten var blevet glemt, blev det igen brugt flittigt under det nazistiske regime. Udtrykket kendes blandt andet fra titlen “*Gauleiter*”, der under nazismen var betegnelsen for den øverste embedsmand i et *Gau*. En embedsmand, der samtidig var overbevist nazist. Der kan naturligvis være tale om en sproglig fodfejl af Schäfer – der selv var tidligere nazist og havde været interneret frem til 1948 – men det har formentlig virket yderligere provokerende og bekymrende for SSW-medlemmerne af Landdagen, at han på denne måde refererede til den forhadte nazistiske tid.

Samuel Münchow gik på talerstolen kort efter Schäfer, og han kom med et forholdsvis kort indlæg.<sup>55</sup> Han leverede den forventede kritik af Schäfers ytringer, men når man læser indlægget nu virker det overraskende spagt. Hovedvægten blev lagt på, at en ny national jordkamp i grænseområdet skulle forhindres, hvorfor Schäfers udtalelser var meget problematiske.

Senere under debatten var det CDU'eren Peter Jensens tur til at komme med et indlæg.<sup>56</sup> Han blev normalt kaldt Jensen-Oksager og var Lübkes tro væbner, der lige som ministerpræsidenten havde sine politiske rødder hos de slesvig-holstenske bondeorganisationer og ligesom Lübke havde undladt at stemme for Kiel-erklæringen i 1949. Der kan derfor være god grund til at tillægge hans udsagn stor værdi. Jensen polemiserede noget imod Schäfer, men det var naturligvis især Münchow, der måtte stå for skud. Kernen i indlægget var, at jordreformerne i Sydslesvig skulle svare til dem, der var gennemført i Nordslesvig i årtierne efter 1920. Han fastslog, at der efter 1920 var “*etableret*

en mur af husmandssteder, der ikke var beboet af indfødte slesvigere, men af mennesker fra det gamle Danmark med den hensigt at skabe en stærk danskhed ved grænsen.” Derefter gik han videre med at konstatere, at der siden 1945 var blevet overdraget cirka 33.000 hektar jord i Nordslesvig fra de såkaldte “Vogelgesang”-gårde – der var ejet af tysksindede bønder – til nyetablerede dansksindede husmænd.<sup>57</sup> Jensen sluttede sit indlæg med at konstatere:

“Mine damer og herrer, jeg er af den mening, at vi på den måde kan lære overordentlig meget af danskerne, idet vi systematisk kan gøre det samme, som de har opnået dér gennem de foregående årtier.”<sup>58</sup>

Den første del af Jensens påstand – at jordreformerne i Nordslesvig i mellemkrigstiden medførte en “mur af husmandssteder” beboet af tilflyttede rigsdanske husmænd – er tvivlsom, idet den tyskejede del af jorden i Nordslesvig kun var svagt faldende i perioden 1920-1940. Men, som Morten Andersen har dokumenteret, var der et klart nationalpolitisk sigte med de grænseøkonomiske investeringer, der blev foretaget i Sønderjylland i årene efter genforeningen.<sup>59</sup> Omvendt var der kun få rigsdanskere, der bosatte sig i Sønderjylland som gård- eller husmænd, mens der var flere dansksindede fra den nordlige del af Sønderjylland, der flyttede til den sydlige del i den såkaldte “truede firkant” i området ved Tønder, Højer, Løgumkloster og Tinglev. Den anden del af udsagnet vedrørende udviklingen i Nordslesvig efter 1945 er mere korrekt, idet den danske stat efter befrielsen konfiskerede mange tyske ejendomme, heriblandt de omtalte “Vogelgesang”-gårde.<sup>60</sup> Men i denne sammenhæng er det af mindre betydning, om Jensen havde ret i sine påstande eller ikke. Det er hans klare udmelding om, at jordreformerne skulle bruges aktivt i en national jordkamp i Sydslesvig, der er interessant. Han var som nævnt tæt forbundet med ministerpræsident Lübke, og de dansksindede medlemmer af Landdagen må være blevet alarmeret over hans udmeldinger. Også selv om det ikke umiddelbart kan aflæses af landdagsdebatten.

Dagen efter – den 16. august 1951 – blev det slået stort op på forsiden af *Südschleswigsche Heimat-Zeitung*, der i artiklen “*Flüchtlings-Kampfsiedlung an der Grenze?*” – der nogenlunde kan oversættes til “*Flygtningekampkolonisering langs grænsen?*” – redegjorde for debatten i Landdagen. Her var det alene ordvekslingen mellem Münchow og Jensen, der blev beskrevet, mens Schäfers “befolkningsvold” af tysksindede ikke blev omtalt.<sup>61</sup> *Flensborg Avis* bragte samme dag en mindre artikel på forsiden med titlen “*Vil Tyskerne starte en Jordkamp Syd for Grænsen som i Nordslesvig?*”, hvor det især var Schäfers udtalelser og Münchows svar, der blev beskrevet.<sup>62</sup>

Det var især det rigsdanske grænsepolitiske blad, *Det brændende Spørgs-*



*Figur 4. Slesvig-Holstens ministerpræsident Friedrich Wilhelm Lübke havde tæt forbindelse til den tyske forbunds dag, idet hans bror, Heinrich, var vesttysk ernærings- og landbrugsminister 1953-59 og forbundspræsident 1959-1969. På billedet ses Heinrich Lübke under et besøg i Flensborg i 1960. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B12321. Kilde: Flensborg Avis.*

maal, der aktivt valgte at forholde sig til Schäfers udtalelser.<sup>63</sup> I artiklen “Vi vil bygge en Vold af Flygtningelandbrug langs med den danske Grænse” – der skulle fremstå som et Schäfer-citat fra debatten – blev det gjort klart for bladets læsere, at man fra tysk side var ved at gennemføre en tysk kolonisering langs grænsen. Dermed var problemstillingen jordreform og jordkamp præsenteret i Danmark. Det kan ikke undre, at det netop var denne grænsepolitiske forening – Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945 – der tog handsken op og brugte udtalelserne målrettet i den nationale kampagne for at få flyttet grænsen mod syd, da Sydslesvigsk Udvalg repræsenterede en meget aktivistisk dansknational linje i grænsespørgsmålet.

Et års tid senere indviede Lübke et vandrejningsanlæg i Verlath ved Aven-toft, der ligger helt tæt på grænsen syd for Tønder. *Flensburg Tageblatt* og *Der Nordschleswiger* berettede om, at Lübke i forbindelse med åbningen havde advaret mod en dansk jordkamp, og han havde forklaret, at det var nødvendigt, at man fra tysk side gennemførte modforholdsregler til at forsvare sig mod denne danske offensiv i jordkampen.<sup>64</sup>

Samme dag bragte *Flensburg Avis* en forholdsvis neutral artikel, hvor Lübkes udtalelser blev gengivet stort set uden, at der blev knyttet kommentarer til indholdet.<sup>65</sup> Men den følgende dag var man i avislederen meget kritisk overfor ministerpræsidentens udtalelser. I lederen blev Schäfers udtalelser om “*en vold af flygtningelandbrug langs den danske grænse til værn imod “den fremtrængende Danskhed”*” fremhævet som eksempel på, at det var på tysk side, der blev ført jordkamp. Samtidig blev det påpeget som forkasteligt, at man ville “*gøre hjemmehørende, rodfaste mennesker til stedbørn på deres egen jord*”.<sup>66</sup> Det er ikke overraskende, at *Flensburg Avis* argumenterede kraftigt imod Lübkes udtalelser. Mere interessant er det, at den socialdemokratiske *Flensburger Volkszeitung* var uhyre kritisk over for Lübkes udmelding. Man udtrykte store betænkeligheder ved, at ministerpræsidenten havde benyttet denne lejlighed til at føre grænsekamp og noterede blandt andet, at “*sikkerhedspolitikken i grænseområdet er under Lübke den falske accent af en antikveret nationalisme*”.<sup>67</sup> Man skal naturligvis tage højde for, at *Flensburger Volkszeitung* var en førende oppositionsavis, men det er alligevel en vigtig illustration af, at Lübkes grænsepolitiske linje også mødte kritik på tysk side.

På baggrund af den foregående debat i Landdagen og i aviserne kan det overraske, at Bahnsen ikke var mere kritisk i begyndelsen af februar 1953, da planerne for *Programm Nord* blev præsenteret i Landdagen. Som det fremgår ovenfor, måtte man sidde tilbage med oplevelsen af, at han og SSW bakkede helt op bag planerne, mens hans tilføjelse om, at de nyetablerede husmandssteder og landarbejderboliger primært skulle komme de lokale slesvigske bondesønner til gode, fortonede sig i landdagsdebatten og i de efterfølgende avisartikler.

I slutningen af marts 1953 skete der flere ting, der fik betydning for mindretallets og den rigsdanske opbakning til planerne. Jakob Kronika meddelte i *Flensburg Avis*, at Lübke og finansminister Waldemar Kraft fra BHE var taget til Bonn for at skaffe penge til *Programm Nord*,<sup>68</sup> og dagen efter kunne han fortælle, at de store partier i Bonn bejlede til BHE og var indstillet på at sende penge til projektet. Desuden blev det oplyst, at Kraft havde haft et møde med den amerikanske højkommissær i Tyskland, James B. Conant, der angiveligt var positivt indstillet over for at yde amerikanske Marshall-penge til *Programm Nord*.<sup>69</sup> Yderligere to dage senere fortalte Kronika nærmere om samtalen mellem Kraft og Conant, og af artiklen virker det nærmest som et

faktum, at der ville tilflyde amerikanske penge til projektet.<sup>70</sup> I en anden forsideartikel samme dag fortalte Kronika, at den såkaldte “Flygtninges Grundlov” var blevet vedtaget i Forbundsdagen dagen forinden, den 25. marts 1953. Denne lov sikrede dels en række forbedrede støtte- og kreditmuligheder til flygtningene; dels gav den skattemæssige fordele til ejere, der ville sælge jord og gårde til flygtningene, og dels bestemte den, at flygtningene havde ret til at overtage 75 % af alle nyetablerede gårde og husmandssteder i Vesttyskland.<sup>71</sup>

Kombinationen af flygtningeloven og den mulige amerikanske støtte til projektet fik i de følgende uger bølgerne til at rulle i Danmark. I aprilnummeret af *Det brændende Spørgsmaal* blev dette forhold problematiseret, idet Marshallpengene på denne måde ville blive brugt til at bygge den meget omtalte flygtningevold langs grænsen.<sup>72</sup> Det førte til, at Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945 på sit Hovedudvalgsmøde den 19. april 1953 opfordrede regeringen til at gå ind i sagen, og man forsøgte at få et møde i stand med statsminister Erik Eriksen og udenrigsminister Ole Bjørn Kraft. Den 21. april sendte Grænseforeningen et brev til statsministeren, hvor man tilsvarende opfordrede ham til at gøre det klart for amerikanerne, at det ville være imod danske interesser, hvis man ydede støtte til *Programm Nord*.<sup>73</sup>

Der skulle afholdes folketingsvalg den 21. april 1953, og både Eriksen og Kraft var allerede i valgkampen gået stærkt ind i diskussionen om Marshallpenge til *Programm Nord*. Udenrigsministeren lagde ud den 12. april, da han på valgmøder i Tinglev og Sønderborg problematiserede den mulige amerikanske støtte, og han understregede, at alle danske partier var enige om, at der var for mange flygtninge i Slesvig-Holsten. Derfor spurgte han retorisk: “*Ville de amerikanske penge ikke være langt bedre anvendt til en finansiering af det omflytningsprogram, som endnu langt fra er gennemført?*”<sup>74</sup> Tre dage senere holdt statsministeren en tale på Folkehjem i Aabenraa, hvor han kom meget ind på forholdene i Sydslesvig.<sup>75</sup> Også han konstaterede, at der var enighed i Folketinget om, at der var for mange flygtninge i Sydslesvig, og at det fra dansk side var et ønske, at der blev gennemført en større omflytning. Han udtalte, at den amerikanske støtte til *Programm Nord* var overraskende, og at

“vi ser uden glæde på, at dollarhjælp, der skulle komme Vesttysklands genopbygning til gavn, anvendes til at modvirke det danske mindretals interesser og støtte de tyske bestræbelser.”

Dermed var den mulige Marshall-støtte blevet en del af den danske valgkamp, og det var vel ikke strengt nødvendigt, at Sydslesvigsk Udvalg ønskede et møde med stats- og udenrigsministeren – der fortsatte som ministre efter valget – men man fik i hvert fald markeret over for sine medlemmer, at der blev gjort noget.

Fra tysk side var statsministerens og udenrigsministerens indblanding i den mulige amerikanske støtte til projektet mildt sagt ikke velkommen. Især *Der Nordschleswiger* var meget kritisk over for, at det officielle Danmark på den måde blandede sig i planerne for *Programm Nord*. I en artikel den 16. april 1953 var man egentlig nogenlunde neutral i beskrivelsen af, hvad Erik Eriksen havde sagt på vælgermødet aftenen i forvejen, men det længere indledende afsnit blev afsluttet med:

“Heller ikke statsministeren henviste til, at man på den nordlige side af grænsen siden 1920 har gjort det, man nu anklager tyskerne syd for grænsen for at ville gøre. Bosættelserne af rigsdanskere i Nordslesvig er så stort – det ved alle kendere af nordslesvigske forhold – at man på dansk side virkelig ingen anledning har til at kaste med sten mod “Programm Nord” fra sit eget glashus”.<sup>76</sup>

Nogle dage efter fortalte samme avis, at Sydslesvigsk Udvalg med formanden, professor Hansen Larsen, og næstformanden, tidligere statsminister Knud Kristensen, i spidsen ønskede at møde stats- og udenrigsministeren, for at få den danske regering til at rette henvendelse til amerikanerne om ikke at støtte *Programm Nord*. Artikeloverskriften – “*Ejderdanskere kræver indblanding i indre tyske forhold*” – siger alt om, hvad det tyske mindretals avis i Danmark mente om den sag.<sup>77</sup>

Den slesvig-holstenske finansminister og fungerende ministerpræsident Waldemar Kraft fra flygtningepartiet BHE udtalte sig den 23. april 1953 på delstatsregeringens vegne om statsminister Erik Eriksen og udenrigsminister Ole Bjørn Krafts udtalelser om *Programm Nord*.<sup>78</sup> W. Kraft udtrykte beklagelse over udtalelserne. Han var også forundret, idet det danske mindretal jo bakkede op bag programmet – her henviste han til Bahnsens indlæg i Landdagen i begyndelsen af februar 1953 i forbindelse med præsentationen af *Programm Nord*. Kraft understregede, at delstatsregeringen havde et ansvar for at tage vare på flygtningenes skæbne, og at “*et mindretals formodede interesser, der går i anden retning*” ikke måtte forhindre dette. Endelig henviste han til “gensidigheds-princippet”, idet han mente, at der siden 1920 i alt var kommet 41.000 flere indbyggere i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder, svarende til en stigning på 25 %, og at “*det er kendt, at denne befolkningstilvækst for en dels vedkommende skyldes tilflytning af “rigsdanske” befolkningsdele*”.

Krafts udtalelser fik Berthold Bahnsen til at skrive et dementi.<sup>79</sup> Han anerkendte dog, at han og SSW dengang og nu bakkede op bag en nødvendig “*forbedring af Sydslesvigs Økonomi og Erhvervsliv*”. Grunden til Bahnsens be-  
rigtigelse af Krafts udtalelser var, at

“vi ikke vil gå med til en udstykning til flygtninge i Sydslesvig ud over gennemsnitstallet af flygtninge i hele Forbundsstaten (16 procent). Dette vort standpunkt opretholder vi uforandret.”

Bahnsen slog meget på dette med de 16 % – senere 20 % – i sine taler og andre udtalelser i de følgende måneder. Det var vigtigt for ham at gøre klart, at man fra mindretallets side alene ville acceptere flygtningebosættelser i Sydslesvig, der svarede til andelen af flygtninge i hele Vesttyskland, og denne flygtningeandel var altså 16 %. Det må være dette indlæg, der som nævnt ovenfor fik den britiske efterretningsofficer Hume til at mene, at Bahnsen først kom med den kraftige nuancering af støtten til *Programm Nord*, da den danske regeringsledelse var gået ind i sagen.<sup>80</sup>

I den samme artikel fra den 25. april 1953 fandt *Flensburg Avis* det nødvendigt at gå i rette med Krafts udtalelser om gensidighedsprincippet mellem Nord- og Sydslesvig.<sup>81</sup> Det blev understreget, at stigningen på de 41.000 i de nordslesvigske købstæder siden 1920 i sig selv var beskeden, og at indvandrede rigsdanskere kun udgjorde en lille del af stigningen. Uanset hvad kunne denne udvikling “på ingen måde sammenlignes med udviklingen i Sydslesvig fra 1945, hvor befolkningen næsten blev fordoblet ved tilflytning af fremmede.”

I begyndelsen af juni 1953 opstod der igen debat om *Programm Nord*, og igen hang det sammen med udtalelser af ministerpræsident Lübke. På et pressemøde den 9. juni behandlede Lübke projektet, der nu omfattede omkring 100.000 hektar og efter hans forventning ville kunne brødføde omkring 50.000 mennesker. På pressemødet gjorde han det klart, at “*der kun vil blive bosat tyskere på denne jord ...*”.<sup>82</sup> Samtidig understregede han, at det danske mindretal ikke på nogen måde skulle trænges ud, og at han ønskede at få afsluttet tvisten med Danmark. Endelig oplyste Lübke, at han håbede at opnå amerikanske kreditter til projektet, og at højkommissær James Conant havde svaret positivt, men uforpligtende under et besøg i Kiel.

Lübkes udtalelser fik især nogle danske aviser og nogle danske meningsdannere op i det røde felt, fordi det var uklart, hvad Lübke mente med “tyskere”. Den 22. juni 1953 skrev den sønderjyske redaktør og debattør Adolf Svensson en kronik i *Flensburg Avis*, hvor han tog udgangspunkt i, at Lübke ville bosætte 50.000 tysksindede ved grænsen.<sup>83</sup> På det grundlag argumenterede han for, at projektet ikke alene var en trussel mod det danske mindretal i Sydslesvig, men også mod danskheden nord for grænsen.

Venstre holdt sendemandsmøde i Kollund den 29. juni, og her var *Programm Nord* et hovedpunkt i den pressemeddelelse, der efterfølgende blev sendt ud.<sup>84</sup> Den danske kirkeminister, Carl Hermansen, stillede i forlængelse heraf det direkte spørgsmål:



“Hvad forstår Lübke ved tyske mennesker i forbindelse med nye landbohjem efter Program Nord? – Er det tyske statsborgere – inklusive de danske sydslesvigere – eller er det udelukkende tysksindede mennesker, der kan komme på tale?”<sup>85</sup>

Først den 11. juli 1953 kom der en nogenlunde afklaring af, hvad Lübke mente med “tyskere”. I en artikel i *Schleswig-Holsteinische Tagespost* – som var tæt knyttet til det nationalkonservative parti, *Deutsche Partei* (DP) – blev det uddybet, hvilke tyskere der kunne komme i betragtning til de nye husmandssteder og landarbejderboliger. Det var uklart, hvem forfatteren til artiklen var, men *Flensborg Avis* mente at vide, at det var den slesvig-holstenske ernærings- og landbrugsminister Klaus Sieh fra DP, der stod bag.<sup>86</sup> I artiklen blev det slået fast, at medlemmer af det danske mindretal som tyske statsborgere havde samme ret som andre tyske statsborgere til at søge om at overtage de nyetablerede husmandssteder og landarbejderboliger. Alligevel var alt ikke fryd og gammen set fra et mindretalssynspunkt. Godt nok blev det slået fast, at det vigtigste kriterium ved udvælgelsen var den faglige dygtighed, hvilket ville være godt for de slesvigske bondesønner. Men det var samtidig en forudsætning, at de var tro mod det tyske fædreland og loyale mod den tyske stat. Det betød, at der i

“denne række af nye landbrugere ikke vil være plads til tilhængere af grænserevisionistiske mål, til personer, der i en nærmere eller fjernere fremtid ønsker at se grænsen forløbe syd for deres gård. Den der bosættes ved vort lands nordgrænse, må være klar over, at denne grænse ligger fast”.<sup>87</sup>

I augustnummeret af *Det brændende Spørgsmål* blev den samme artikel i *Schleswig-Holsteinische Tagespost* behandlet og problematiseret.<sup>88</sup> I artiklen mente man, at det var en kendsgerning, at ernærings- og landbrugsminister Sieh stod bag artiklen, og at det var delstatsregeringens officielle politik. Derfor blev artiklen afsluttet med spørgsmålet om, hvad der blev gjort i det danske udenrigsministerium for at forhindre, at der tilfød amerikanske dollars til projektet, og om “Danmarks forskellige indflydelsesrige amerikanske venner i USA's hovedstad var blevet mobiliseret”.

*Flensborg Avis* kunne den 4. august 1953 meddele, at den danske regering havde kontaktet de amerikanske myndigheder angående en mulig amerikansk støtte til *Programm Nord*.<sup>89</sup> Udenrigsminister Ole Bjørn Kraft oplyste pressen om, at han for længst havde instrueret den danske ambassadør i Washington, Henrik Kauffmann, om at meddele den amerikanske regering det danske synspunkt i denne sag. Derfor kunne han yderligere oplyse, at “der er skabt sikkerhed for, at ingen amerikansk afgørelse vil finde sted [om støtte til Programm

*Nord, MRN], uden at den danske opfattelse står de amerikanske myndigheder klart”.*

Ikke overraskende var der nogen tysk forbitrelse over det danske udenrigsministeriums indblanding i sagen. Redaktøren på *Flensburger Tageblatt*, Will Rasner, der samtidig var CDU-kandidat i Flensborg valgkreds, udtrykte meget skarpt, at Danmarks indblanding i indre tyske forhold var utålelig.<sup>90</sup> Han slog fast, at flygtningespørgsmålet alene var et indre tysk anliggende, som Danmark eller andre lande skulle blande sig udenom. Rasners udtalelser gav genlyd i Danmark, og *Flensborg Avis* kunne den 7. august videregive, hvordan danske aviser forsøgte at belære Rasner om det berettigede og fornuftige i det danske udenrigsministeriums henvendelse til USA.<sup>91</sup> Især *Nationaltidende* var skarp i sin fordømmelse af Rasners indlæg – der blev betegnet som en “*uberettiget tysk fornærmelse*” – og det blev gjort klart, at et land både havde ret og pligt til at blande sig, når der blev øvet uret mod folkefrænder, som var “*undersætter i en nabostat, der erobrede landet med våben*”. Der blev henvist direkte til, at Danmark var blevet angrebet sydfra i 1848, 1864 og 1940, hvorfor der var al mulig grund til, at Danmark interesserede sig for, hvad der skete syd for grænsen. Endelig henviste avisen til, at det netop via Den Parlamentariske Kommissions arbejde var blevet påvist, at “*det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen arbejdede for at få grænsen flyttet mod nord*”. Set med danske briller var der derfor al mulig grund til, at Danmark interesserede sig for – og blandede sig i – hvad der foregik i Sydslesvig.

Herefter faldt der efterhånden ro om *Programm Nord*, og i efteråret 1953 blev der kun skrevet få artikler om emnet. I begyndelsen af november 1953 oplyste Lübke, at han ikke forventede, at man ville modtage amerikanske penge til projektet.<sup>92</sup> Nyheden afstedkom egentlig forbavsende få og små reaktioner, og det kan vel tages som et udtryk for, at det var forventet, at amerikanerne ville undlade at støtte projektet efter den danske indblanding.

SSW fastholdt sit syn på *Programm Nord* flere år endnu, og under landdagsvalget i efteråret 1954 blev det understreget, at man støttede projektet under forudsætning af, at 80 % af de nyetablerede brug blev solgt til hjemmehørende landmandssønner. Det var først på et møde i det fælles forretningsudvalg mellem SSF og SSW den 6. juni 1956, at man besluttede at ændre strategi.<sup>93</sup> På mødet spurgte Bahnsen retorisk:

“Burde vi ikke snart ændre værdisignaler – at vore folk ikke er forfordelte eller dårligere stillede end de andre – for ikke selv at fremkalde mindreværdskomplekser og afskrække dem?”

Det virker ikke, som om spørgsmålet afstedkom nogen større meningsudveks-

ling, og det må tages som udtryk for, at det derefter blev SSW's politiske linje, at man ikke blev ved med at slå på, at flygtningene blev stillet bedre end den hjemmehørende befolkning i Slesvig.

### **Realiseringen af *Programm Nord***

I løbet af 1953 gik arbejdet med *Programm Nord* i gang. Det gjaldt både i området langs grænsen mellem Flensborg og vadehavet, og det gjaldt den nye kog syd for Hindenburg-dæmningen.

I Landdagen kunne Lübke den 8. februar 1954 berette om, hvor langt man var kommet med projektet, og hvilke planer der var for fremtiden.<sup>94</sup> Han fortalte, at projektet blev støttet med midler fra forbundsstaten, og at den vesttyske landbrugsminister havde meddelt, at *Programm Nord* også skulle tjene til bosættelse af flygtningelandbrugere. Men Lübke korrigerede dette udsagn



*Figur 5. Arbejdet på Programm Nord gik i gang kort tid efter, at ministerpræsident Friedrich Wilhelm Lübke præsenterede planerne i februar 1953. Her er en Hanomag buldozer startet på jordforbedringsarbejdet i den vestlige del af Sydslesvig. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, B12347. Kilde: Flensborg Avis.*

i sin tale i Landdagen ved at understrege, at programmet også omfattede de hjemmehørende landmandssønner. Det antyder Lübkes vanskelige balanceakt, hvor flere interesser skulle plejes. For at få penge til projektet fra Bonn var det vigtigt, at hovedparten af de nyetablerede husmandssteder og landarbejderboliger blev overdraget til flygtninge. På den anden side ville det ikke være holdbart for Lübke, hvis det alene var flygtningene, der blev tilgodeset ved projektet, fordi de hjemmehørende tysksindede slesvigere var stærkt kritiske over for noget sådant. Mange af de tysksindede slesvigere var helt på linje med de dansksindede i dette spørgsmål, og Lübke og CDU risikerede således at miste stemmer til SSW, hvis ikke man tog højde for den oprindelige befolknings ønsker og krav.

Planerne for *Programm Nord* var blevet nedjusteret meget i februar 1954 i forhold til året før, idet Lübke nu kun regnede med, at der frem til 1959 ville blive etableret 1850 nye husmandssteder og landarbejderboliger, og at disse kun ville danne eksistensgrundlaget for cirka 8.000 mennesker.<sup>95</sup> *Flensborg Avis* kunne senere fortælle nærmere, hvordan fordelingen af de nyetablerede steder skulle være. Der skulle etableres:

- 550 gårde ved gårddeling, som det var meningen, at landmandssønner og -døtre skulle overtage,
- 300 nye gårde til både hjemmehørende og flygtninge,
- 250 nye gårde til flygtninge,
- 250 små husmandssteder på under seks hektar og
- 500 landarbejderhuse med under en kvart hektar jord.

Det blev samtidig oplyst, at 1100 af de 1850 nye steder ville have et jordtilliggende på mellem 15 og 20 hektar.<sup>96</sup>

Der kan være flere grunde til, at omfanget af *Programm Nord* var blevet nedskrevet betragteligt i løbet af det første år, men den vigtigste årsag var, at der ville blive oprettet langt færre nye brug på gesten, end det oprindeligt var forventet. Man valgte fra myndighedernes side at følge en strategi, hvor landmændene frivilligt skulle afstå jordlodder som en del af udskiftningen af jorden, ligesom myndighederne løbende opkøbte jord i fri handel. Man valgte således at undlade at ekspropriere jord hos de hjemmehørende landmænd for at skaffe jord til nyetablerede gårde. Uden at gå for langt ind i denne problemstilling har denne forholdsvis lempelige linje fra myndighedernes side helt klart betydet, at de lokale landmænd – uanset national overbevisning – blev langt mere positive over for projektet, fordi de selv havde stor indflydelse på, hvad der skete med deres gårde og med deres jord. Og, nok så vigtigt, fordi de selv havde en stor økonomisk fordel ved projektet.

I en SSW-rapport udarbejdet i forbindelse med landdagsvalget i september 1954 – formentlig med Berthold Bahnsen som hovedforfatter – er der da også en forholdsvis positiv vurdering af *Programm Nord*.<sup>97</sup> Efter at have gjort rede for SSW's holdning med hensyn til fordelingen af jorden – hvor man altså ikke ville acceptere, at mere end 20 % af de nyoprettede brug blev solgt til flygtninge – blev de foreløbige resultater beskrevet ganske positivt. Det blev noteret, at myndighederne havde gjort en stor indsats for at forklare landmændene om de konkrete fordele ved projektet, fordi det var vigtigt for at få dem til at indgå frivillige aftaler, “*der har til formål ved byttehandler efter en fast plan at lægge gårdenes arealer sammen*”. Der var altså tale om jordudskiftninger eller arronderinger<sup>98</sup> som var blevet gennemført i dansk landbrug siden slutningen af 1700-tallet, og i Sønderjylland især siden 1920. Som det blev noteret i rapporten, var disse frivillige byttehandler afgørende for, at man kunne opnå moderne og rentable gårde, og for at der ville kunne skaffes jord til nogle nyetablerede husmandssteder. Det blev noteret, at “*I ikke færre end 22 kommuner i Syd-tønder amt og Flensborg amts vestlige del er der i fjor blevet indledt sådanne arronderings-aktioner*”. Dette kan helt tydeligt tages som udtryk for, at der lokalt var stor interesse i at deltage i projektet.

I rapporten blev der henvist til Bøgslund – en kommune tæt på grænsen – som i en artikel i den CDU-venlige *Kieler Nachrichten* blev betegnet som en “mønsterkommune”.<sup>99</sup> Det er en interessant skildring, fordi man i SSW-rapporten nok forsøgte at være kritiske over for udlægningen i avisartiklen, men alligevel endte med at fremhæve de lyksaligheder, som gennemførelsen af *Programm Nord* havde haft for landmændene i denne kommune. Der var blevet drænet, anlagt nye veje, brudt al, plantet læhegn et cetera, men det vigtigste var, at der var foretaget frivillige jordbytter:

“På et møde, hvor alle kommunens jordejere kunne forelægge deres ønsker, behandledes mulighederne for en arrondering. I den nye ejerplan er næsten alle ønsker blevet opfyldt. Den ene fik jord til en ny gård til datteren, en anden fik en gård midt i sine marker, og den gamle gård kan overdrages til en tredje, der længe har ønsket et landsted. Af næsten 80 markstykker bliver de cirka 35 tilovers; de ligger trafikalt ugunstigt og giver plads til fem nye gårde og fem landarbejderboliger”.

Ad frivillighedens vej – godt hjulpet af gode låne- og støttemuligheder – var landbruget i denne lille kommune således blevet effektiviseret og gjort rentabelt samtidig med, at det havde givet mulighed for, at lokale døtre og sønner kunne overtage nyoprettede gårde.

I et foredrag om *Programm Nord* den 19. december 1956 for Sønderjydsk

Landbrugskandidatklub var Berthold Bahnsen endnu mere positiv i vurderingen af projektet.<sup>100</sup> På det tidspunkt var det for alvor ved at blive realiseret, og de første resultater lå derfor klar. Bahnsen forsøgte at distancere projektet fra den forhadte Lübke ved at konstatere, at *Programm Nord* ikke var Lübkes opfindelse, idet planlægningen havde været undervejs længe inden, Lübke blev ministerpræsident. Bahnsen forklarede også, at mindretallet havde krævet, at højst 20 % af de nyetablerede brug måtte gå til flygtninge, men dette punkt fyldte beskedent i talen. Han valgte i stedet at lægge hovedvægten på nødvendigheden af, at projektet blev gennemført ved at konstatere:

“Program Nord er altså at betragte som den første begyndelse til en omfattende og gennemgribende sanering af forskellige dårligtstillede tyske landbrugsområder, og formålet: at skaffe sunde økonomiske, sociale og politiske forhold”.

Det er en vigtig pointe, at Bahnsen alene talte om de tyske nationalpolitiske interesser ved programmet i datid, og det virker ikke, som om han fortsat mente, at det nationale spørgsmål var videre aktuelt.

Bahnsen sluttede foredraget med at forholde sig til fremtiden.<sup>101</sup> Han kunne konstatere, at programmet – der oprindeligt forventedes afsluttet i 1960 – nu foreløbig løb frem til 1964, men at det formentlig også ville fortsætte derefter. Der var fortsat usikkerhed med hensyn til, hvordan den ekstra jord, der var skaffet i forbindelse med jordskifter og myndighedernes opkøb af jord, præcist ville blive fordelt. Han argumenterede her for, at han inderligt håbede, at “*man vil anvende størstedelen af de arealer til at forstørre de jordhungrende bønders ejendomme med*”. Logikken bag dette argument var, at der var en risiko for, at gårdene blev for små og urentable, og at de derfor ikke kunne brødføde en familie. Dermed var han gået væk fra en national argumentation til fordel for en driftsøkonomisk.

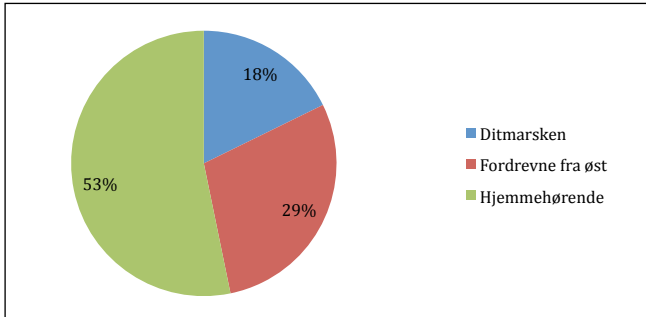
Det er uvist, hvordan den eksakte fordeling blev mellem lokale landmandsønner og flygtninge i området langs grænsen mellem Flensborg og vadehavet. Martin Klatt argumenterer overbevisende for, at der ikke er noget, der tyder på, at der var ret mange flygtninge, der overtog nyetablerede brug i dette område – hverken i absolutte eller relative tal.<sup>102</sup> Han argumenterer derfor også for, at det var de hjemmehørende landmænd, der ejede ejendomme, inden projektet blev sat i gang, som tjente mest på projektet. *Programm Nord* medførte i hvert fald ikke, at der blev dannet en “vold af flygtningelandbrug” langs grænsen, som flygtningepartiet BHE ønskede, og SSW og den danske regering frygtede.

Det kan derimod lade sig gøre at vurdere, hvordan fordelingen blev i den inddæmmede Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog. I det foredrag, som Bahnsen

holdt i Sønderjydske Landbrugskandidatklub i december 1956, var det et emne, som optog ham ganske meget.<sup>103</sup> Det hang sammen med, at projektet næsten var færdigt – inddæmningen var afsluttet, vejene anlagt og gårde og huse var ved at blive bygget – hvorfor myndighederne var klar til at gå i gang med at sælge gårdene og husene. Der var i alt blevet inddæmnet 1300 hektar “*førsteklasses marskjord*”, og det var planlagt, at der blev oprettet 45 gårde og 20 landarbejderboliger. Bahnsen oplyste, at der i alt var 2500 ansøgere til disse steder, og at *Beratungsstelle für Siedlungsbewerber* – det var det kontor, der modtog og vurderede ansøgningerne – ville foreslå tre ansøgere til hvert sted til det statsejede udstykningsselskab, som derefter ville træffe afgørelserne. I dette statsejede udstykningsselskab var ministerpræsidenten formand. Mindretallets officielle holdning var også her, at det højst skulle være 20 % af stederne, der blev tildelt flygtninge, men man var samtidig klar over, at det ville gå anderledes. Bahnsen henviste til ovennævnte flygtningelov fra 1953, der jo bestemte, at 75 % af nyetablerede brug i Vesttyskland skulle tildeles flygtningelandsmænd. Samtidig fortalte han, at “*det er imidlertid allerede en offentlig hemmelighed, at fordelingen skal være halvt af hver*”. Det virker klart, som om Bahnsen og SSW de facto havde accepteret denne fordeling, fordi det set fra deres synspunkt var langt bedre, end det man kunne forvente.

I 2004 udkom bogen *50 Jahre Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog*, og heri er der blandt andet et kapitel skrevet af Johannes Feddersen, hvor ejerne af de enkelte gårde er beskrevet.<sup>104</sup> Feddersen flyttede ind på én af de nyetablerede gårde – beliggende Wellumweg 31 – i marts 1959, og kapitlet bærer præg af hans store kendskab til området og dets beboere. Han kom selv fra Dreisdorf ved Husum, og var således én af de i alt 33 nye husmænd og landarbejdere, der kom til fra nærområdet i Slesvig-Holsten. Feddersen overtog et husmandssted, og i 2004 havde sønnen, Hans-Detlef, overtaget ejendommen, der i mellemtiden var vokset til 87 hektar.<sup>105</sup>

Feddersen har beskrevet i alt 40 gårde/husmandssteder og 22 huse – i alt 62 ejendomme. Desuden omtales et antal huse, der er bygget, siden kogen blev indviet, og som derfor ikke er taget med i denne artikel.<sup>106</sup> Helt overordnet kan det konstateres, at næsten tre ud af fire ejendomme i Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog blev solgt til unge mænd fra Slesvig-Holsten, mens under en tredjedel blev overtaget af mennesker, der var flygtet fra Østpreussen og Østtyskland. Det må betegnes som overraskende, når et af formålene med *Programm Nord* netop var at skaffe gårde til nogle af de mange flygtninge fra øst. Det må også tages som et udtryk for, at effektiviseringen af det slesvig-holstenske landbrug i realiteten blev vægtet højere end de nationalpolitiske ønsker, der blev luftet i programmets indledende fase. Det hænger dog formentlig også sammen med, at de nye beboere først kunne flytte ind i slutningen af 1950'erne. På det tids-



Figur 6. De første ejere af ejendommene i Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog, fordelt efter deres fødested. Kilde: Kolny 2004, s. 102-178. Egen fremstilling.

punkt var arbejdsløsheden i Slesvig-Holsten faldet markant, og mange af flygtningene havde fundet beskæftigelse i andre dele af delstaten eller andre steder i Vesttyskland. Der er desuden forbløffende mange, som kom fra Ditmarsken. 11 ud af 40 husmandssteder blev solgt til landmænd derfra, hvilket formentlig hænger sammen med, at de havde stor erfaring med marsk-landbrug.

En anden interessant ting – der ikke kan aflæses af figuren – er, at det alene var mænd fra nærområdet i Sydslesvig, der overtog husene med under én hektar jord, som havde betegnelsen “*Deicharbeitersiedlung*”.<sup>107</sup> Hovedparten af disse huse lå samlet i en landsby langs Wellumweg i midten af kogen, og husenes beboere var digearbejdere. Ifølge Sabine Kohly, der har skrevet et kapitel om digearbejderne, kom de fra de omkringliggende landsbyer, og beskæftigelsen af dem var et led i bekæmpelsen af arbejdsløsheden i Nordfrisland.<sup>108</sup> Når det alene var lokale folk, der overtog landarbejderboligerne i kogen, betyder dette naturligvis også, at østflygtningene og folkene fra Ditmarsken kun overtog de nye husmandsbrug, og at kun 11 af de lokale mænd kunne slå sig ned som egentlige landmænd i Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog.

## Sammenfatning

Da planerne for *Programm Nord* blev præsenteret i februar 1953 af ministerpræsidenten i Slesvig-Holsten, Friedrich Wilhelm Lübke, blev projektet modtaget med stor skepsis fra dansk side. Baggrunden for denne skepsis var, at Lübke gennem flere år havde ført en mindretalspolitik, der blev opfattet som udpræget danskfjendtlig. Desuden havde der været flere tyske udtalelser om, at der skulle dannes en “menneskevod” af tysksindede østflygtninge langs den dansk-tyske grænse. Derfor blev *Programm Nord* opfattet som det redskab, der skulle gennemføre denne tyske kolonisering.

Men der var også på dansk side stor interesse i, at *Programm Nord* blev gennemført. Der var almindelig enighed om, at det sydslesvigske landbrug var gammeldags og ineffektivt, og at det haltede langt efter landbruget i Holsten og



i Nordslesvig. Derfor vægtede især SSW's landdagsordfører, Berthold Bahnsen, behovet for reformer og udvikling højt, da han udtrykte mindretallets støtte til projektet under landdagsdebatten i februar 1953. Derimod fyldte hans understregning af, at projektet hovedsageligt skulle komme de hjemmehørende landmandssønner og landarbejdere til gode, mens de tyske flygtninge kun måtte overtage en beskeden del af de nyoprettede husmandssteder, beskedent i hans indlæg. Derfor var det især de danske grænsepolitiske foreninger Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945 og Grænseforeningen, der fik sat *Programm Nord* ind i en nationalpolitisk ramme, ligesom både den danske statsminister og udenrigsminister bragte spørgsmålet ind i valgkampen i april 1953. Det rigsdanske syn var, at en tysk kolonisering langs grænsen ikke alene gik ud over det danske mindretal i Sydslesvig, men også bragte danskheden i hele grænseområdet i fare. Det fik det danske udenrigsministerium til at gå i aktion, da det så ud til, at der ville blive tilført Marshall-midler til *Programm Nord*, idet man oplyste den amerikanske regering om, at en sådan støtte ville være i modstrid med danske interesser.

Den danske skepsis over for projektet bestod gennem flere år, men fra efteråret 1953 blev den højstemte nationale modstand nedtonet. Der kan spores en gradvist stigende interesse for projektets gennemførelse, hvilket mest hang sammen med, at landmændene i kommunerne langs grænsen frivilligt valgte at gå med i projektet, fordi de fik stort udbytte ud af det. Samtidig viste den praktiske gennemførelse af programmet, at der ikke var grund til at fastholde en frygt for en storstilet tysknational ekspansion langs grænsen.

## Noter

- 1 I denne artikel svarer “det danske mindretal” til “det dansk-frisiske mindretal”.
- 2 Sydslesvigsk Vælgerforening – SSW – var og er det dansk-frisiske mindretals parti i Slesvig-Holsten.
- 3 Hansen 1994, s. 381-387.
- 4 Klatt 2001, s. 321-333.
- 5 I denne artikel bruges udtrykkene “landbrug” og “husmandsbrug/husmandssteder” synonymt. Det samme er tilfældet med “landmænd” og “husmænd”.
- 6 Hansen 1955, s. 402-415. Ernst Siegfried Hansen var chefredaktør på *Der Nordschleswiger* 1946-53.
- 7 ADCB I20, Sydslesvigsk Vælgerforenings Landssekretariat.
- 8 Ibid.
- 9 ADCB P450, Berthold Bahnsen.
- 10 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen. Sager vedrørende landdagsarbejdet.

- 11 ACDB I50, Grænseforeningen: 1.6. Betænkning afgivet af det af Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening 11.4.1953 nedsatte erhvervsøkonomiske udvalg.
- 12 *Det brændende Spørgsmål* blev udgivet af Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945; *Front & Bro* blev udgivet af Foreningen af Sydslesvigs Studerende; *Grænsen* blev og bliver udgivet af Grænseforeningen, mens den dansk-nationale historiker Vilhelm la Cour udgav *Grænsevagten*.
- 13 Afsnittet vedr. Lübkes udtalelser i Landdagen er hentet i *Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung. 49.-64. Sitzung (16.9.1952-30.6.1953)*, s. 328-334.
- 14 En kog er et område, der er indvundet fra havet. På tysk er udtrykket *Koog*.
- 15 *Christlich Demokratische Union Deutschlands* (CDU) var og er det førende konservative parti i Tyskland.
- 16 Afsnittet vedr. Lübkes udtalelser i Landdagen er hentet i *Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung. 49.-64. Sitzung (16.9.1952-30.6.1953)*, s. 328-334.
- 17 Ibid.
- 18 Her citeret efter Hansen 1994, s. 383-384, der også har oversat den tyske tekst.
- 19 Andersen 2008, især kapitel 7 og kapitel 10.
- 20 Klatt 2001, s. 24-30 og Lange 2003, s. 659-662.
- 21 ACDB I50, Grænseforeningen: 1.6. Betænkning afgivet af det af Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening 11.4.1953 nedsatte erhvervsøkonomiske udvalg.
- 22 Ibid.
- 23 ADCB P450-1, Berthold Bahnsen, artikel i *Den Liberale Venstre-Almanak*, 1958, s. 47-49 med overskriften "Lewer doat as Slaaw".
- 24 Afsnittet vedr. Bahnsens udtalelser i Landdagen er hentet i *Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung. 49.-64. Sitzung (16.9.1952-30.6.1953)*, s. 390-392.
- 25 De vindende magter tvang efter kapitulationen i 1945 Tyskland til at demontere industrimaskiner og andet materiel. Dette blev derefter sendt til andre europæiske lande, der havde lidt skade under krigen.
- 26 Ibid.
- 27 ADCB I20-105, Sydslesvigsk Vælgerforenings Landssekretariat.
- 28 *Flensburg Avis*, 4.2.1953.
- 29 NAK, FO 371/104169: rapport dateret 4.5.1953.
- 30 ACDB I50, Grænseforeningen: 1.6. Betænkning afgivet af det af Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening 11.4.1953 nedsatte erhvervsøkonomiske udvalg.

miske udvalg. Den originale tyske beretning udfærdiget af Reg.Dir. Dr. Bielfeldt findes i ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, sager vedr. landdagsarbejdet.

- 31 Ibid.
- 32 Klatt 2001, s. 210-212.
- 33 ADCB P450-12, Berthold Bahnsens Sager vedr. landdagsarbejdet, Manuskript til et foredrag om *Programm Nord*, afholdt 19.12.1956.
- 34 Lange 2003, s. 667-669.
- 35 Dette afsnit er primært baseret på Noack 1997, s. 331-437.
- 36 Noack 1997, s. 369-372.
- 37 Ibid.
- 38 Ibid.
- 39 Noack 1997, s. 367-377.
- 40 Ibid.
- 41 Ibid.
- 42 Hans Schultz Hansens beskrivelse af Kiel-erklæringen i Adriansen, m.fl. red. 2011.
- 43 Dette afsnit er især baseret på Noack 1997, s. 378-393.
- 44 Dette afsnit er især baseret på Noack 1997, s. 394-401 samt artikler i *Flensborg Avis* i dagene efter dommen.
- 45 *Flensborg Avis* 5.4.1952: "SSV vandt Sagen i Karlsruhe".
- 46 *Flensborg Avis* 26.4.1952: "Karlsruhe-Dommen" skrevet af daværende generalsekretær i SSF, Frederik Thygesen.
- 47 Dette afsnit er især baseret på Noack 1997, s. 394-401 samt artikler i *Flensborg Avis* og *Südschleswigsche Heimats-Zeitung* i dagene efter dommen.
- 48 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, Lübkes brev til Adenauer, dateret 12.3.1952.
- 49 *Flensborg Avis* 19. marts 1952: "Lübke skal staa til Regnskab for sin Nationalitets-Politik".
- 50 *Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung. 49.-64. Sitzung (21.1-3.4.1952)*, s. 120.
- 51 *Flensborg Avis*, 19.3.1952: "Danmarks Sydslesvig-Politik truer det gode Nabo-Forhold." Wallstein var først statssekretær hos Adenauer i *Bundeskansleramt*, inden han i 1951 rykkede over i *Auswärtiges Amt*, da det igen blev reetableret.
- 52 Noack 1997, s. 415-437.
- 53 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 272-291.
- 54 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 274.

- 55 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 283-284.
- 56 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 286-290.
- 57 Angående “Kreditanstalt Vogelgesang”, læs opslaget under “Kreditforeninger” i Adriansen 2011 og Hansen, H. S 2002.
- 58 *Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung 13-15 13.8.-27.11.1951*, s. 287.
- 59 Andersen 2008, kapitel 8 og 9.
- 60 For en overbevisende analyse af disse spørgsmål, læs: Hansen, H. S 2002.
- 61 *Südschleswigsche Heimat-Zeitung*, 15.8.1951: “Flüchtlings-Kampfsiedlung an der Grenze?”.
- 62 *Flensborg Avis*, 16.8.1951: “Vil Tyskerne starte en Jordkamp Syd for Grænsen som i Nordslesvig?”.
- 63 *Det brændende Spørgsmaal*, september 1951, nr. 9: “Vi vil bygge en Vold af Flygtningelandbrug langs med den danske Grænse”.
- 64 *Flensburger Tageblatt* og *Der Nordschleswiger*, 11.8.1952: “Dänemark vor Bodenkampf gewarnt” (samme artikel).
- 65 *Flensborg Avis*, 11.8.1952: “Lübke advarer Danmark mod Jordkamp”.
- 66 *Flensborg Avis*, 12.8.1952: “Lübkes Jordkamp i Sydslesvig”.
- 67 *Flensburger Volksblatt*, 12.8.1952: “Bodenkampf”.
- 68 *Flensborg Avis*, 23.3.1953: “Lübke til Bonn for skaffe Penge til “Program Nord””.
- 69 *Flensborg Avis*, 24.3.1953: “De store Partier i Bonn bejler til Flygtningene”.
- 70 *Flensborg Avis*, 26.3.1953: “Med Udlandets Hjælp gøres Flygtninge bosatte”.
- 71 *Flensborg Avis*, 26.3.1953: “Flygtningeloven tilsidesætter de hjemmehørendes Interesser”.
- 72 *Det brændende Spørgsmaal*, april 1953, nr. 4: “Vil Amerikanerne finansiere Flygtningeplanerne i Sydslesvig?”.
- 73 *Det brændende Spørgsmaal*, maj 1953, nr. 5: “Krav om dansk Aktion mod Lübkes “Program Nord”” samt *Grænsevagten* 1953, s. 157-158. Læs også *Der Nordschleswiger*, 20.4.1953: “Eiderdänen fordern Einmischung in innerdeutsche Verhältnisse”.
- 74 *Nationaltidende*, 13.4.1953: “Ole Bjørn Kraft mod Flygtningebosættelsen lige syd for grænsen”. Tilsvarende indhold i *Flensborg Avis*, 13.4.1953: “Hvorfor bruges pengene fra USA ikke til omflytning?”.
- 75 *Flensborg Avis*, 15.4.1953: “Ethvert Mindretal har Ret til at tro paa Genforening”.

- 76 *Der Nordschleswiger*, 16.4.1953: "Angriff auf "Programm Nord"".
- 77 *Der Nordschleswiger*, 20.4.1953: "Eiderdänen fordern Einmischung in innerdeutsche Verhältnisse".
- 78 *Flensburg Avis*, 23.4.1953: "Waldemar Kraft bliver tydelig: Først kommer Flygtningene, derefter de dansksindede".
- 79 *Flensburg Avis*, 25.4.1953: "Minister W. Krafts "Forundring". Massebosættelsen af Flygtninge i Sydslesvig."
- 80 NAK, FO 371/104169. Rapport dateret 4.5.1953.
- 81 *Flensburg Avis*, 25.4.1953: "Minister W. Krafts "Forundring". Massebosættelsen af Flygtninge i Sydslesvig."
- 82 *Nationaltidende*, 10.6.1953: "50.000 Tyskere skal bosættes ved Grænsen". Desuden artikler om Lübkes udtalelser i *Flensburg Avis*, 9.6.1953: "Lübke: "Program Nord" skal ikke trænge danskheden ud" og *Kiel Nachrichten* 9.6.1953: "Für zehn Jahre Arbeit und Brot".
- 83 *Flensburg Avis*, 22.6.1953: "Lübkes "Program Nord" og Danmark".
- 84 *Flensburg Avis*, 29.6.1953: "Vi venter med Opmærksomhed. Sydslesvig ved Venstres Sendemandsmøde i Kollund".
- 85 Ibid.
- 86 *Flensburg Avis*, 13.7.1953: "Endelig klar besked: "Program Nord" er kun for trofaste Tyskere". Dette afsnit er baseret på *Flensburg Avis'* udlægning.
- 87 Ibid. I *Det brændende Spørgsmål*, august 1953, nr. 8: "Tysk Grænsekamp mod Danmark for dollars fra USA" blev den samme artikel i *Schleswig-Holsteinische Tages Post* behandlet og problematiseret.
- 88 *Det brændende Spørgsmål*, august 1953, nr. 8: "Tysk Grænsekamp mod Danmark for dollars fra USA".
- 89 *Flensburg Avis*, 4.8.1953: "Ingen afgørelse uden om den danske Regering". *Der Nordschleswiger* bragte nyheden dagen forinden 3.8.1953: "'Programm Nord": Dänemark interveniert".
- 90 *Sønderjyden*, 4.8.1953: "Danmark uvedkommende" og *Flensburg Avis*, 4.8.1953: "Ingen Afgørelse uden om den danske Regering".
- 91 *Flensburg Avis*, 7.8.1953: "Helt ved siden af".
- 92 *Flensburg Avis*, 9.11.1953: "Ingen amerikanske penge til Program Nord"; *Südschleswigsche Heimat-Zeitung*, 10.11.1953: "Finanzierungsexperte in Kiel" og *Nationaltidende* 12.11.1953: "Program Nord uden dollars".
- 93 ADCB I20-9, Fælles forretningsudvalgsmøde mellem SSW og SSF, 6.6.1956.
- 94 *Schleswig-Holsteinischer Landtag, 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 33. Tagung. 73. Sitzung am 8. Februar 1954 in Kiel*, s. 1076-1078.

- 95 *Schleswig-Holsteinischer Landtag, 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 33. Tagung. 73. Sitzung am 8. Februar 1954* in Kiel, s. 1074-1094.
- 96 *Flensborg Avis*, 6.4.1954: "Programm Nords Udstyknings-Planer i et Grænseomraade paa godt 80.000 Hektar" og Klatt 2001, s. 331.
- 97 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, Rapport med titlen "Program Nord 1. 250 Millioner Mark skal sanere Landbrugsjorden syd for Grænsen".
- 98 Arrondering er et ejendomsretsligt udtryk for, hvordan en gårds jordtiliggende er placeret i forhold til bygningerne.
- 99 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, Rapport med titlen "Program Nord 1. 250 Millioner Mark skal sanere Landbrugsjorden syd for Grænsen".
- 100 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, "Foredrag om Program Nord for Sønderjysk Landbrugskandidatklub d. 19.12.56".
- 101 Ibid.
- 102 Klatt 2001, s. 330-333.
- 103 ADCB P450-12, Berthold Bahnsen, Sager vedr. landdagsarbejdet, "Foredrag om Program Nord for Sønderjysk Landbrugskandidatklub d. 19.12.56". Uvist hvorfor har Bahnsen streget afsnittet om den nye kog over, og han har formentlig ikke benyttet det i foredraget.
- 104 Kolny 2004, s. 102-178.
- 105 Kolny 2004, s. 122.
- 106 Kolny 2004, s. 102-178.
- 107 Ibid.
- 108 Kolny 2004, s. 36-43.

## Trykt litteratur

- Adriansen, Inge m.fl. (red.): *Sønderjylland A-Å*. Aabenraa 2011.
- Andersen, Morten: *Den fólte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933*. Aabenraa 2008.
- Bielfeldt, Claus (Hrsg.): *Das Unternehmen Landentwicklung Programm Nord. Eiderraum*. Kiel 1967.
- Bielfeldt Claus: "Gespräche um das Programm Nord". *Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum*, 1958, s. 325-331.
- Danker, Uwe: "Programm Nord." I Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt og Ortwin Pelc, (Hrsg.): *Das neue Schleswig-Holstein Lexikon*, Wachholz 2006, s. 483-484.
- Detlefsen, Nicolaus: "Vom gegenwärtigen Wandel der schleswig-holsteinischen

- Landschaft. Bericht über eine zweitägige Fahrt durch den Bereich des Programms Nord". *Die Heimat*, 1968, s. 327-332.
- Dopheide, Josef: *Die Agrar- und wirtschaftspolitische Problematik des Programm Nord – gezeigt am Beispiel des Kreises Südtondern*. Kiel 1971.
- Engelbrecht, Heinrich: "Aussiedlung mit dem "Programm Nord" in Weesby". *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest 51. Jahrgang*, 2003, s. 91-96.
- Fröbe, August: "Nordfriesland und das Programm Nord". *Zwischen Eider und Wiedau. Heimatskalender für Nordfriesland*, 1970, s. 94-100.
- Fröbe, August: "Bericht über den Stand des Programm Nord und über die Wirkung der bisherigen Investitionen". *Zwischen Eider und Wiedau. Heimatskalender für Nordfriesland*, 1970, s. 50-62.
- Fröbe, August: "Das Programm Nord – Bilanz 1953/1967. Über den Stand der Landentwicklung und über die Wirkung der bisherigen Investitionen". *Grenzfriedenshefte*, 1968, s. 139-148.
- Fröbe, August: "Landentwicklung durch das Programm Nord. Aufgaben und gesamtwirtschaftliche Entwicklung". *Nordfriesland. Zeitschrift für Kultur, Politik, Wirtschaft*, August 1966, s. 36-54.
- Hahn, Ubbo: "Unser Grenzland und das Programm Nord". *Die Heimat*, 61. Jahrgang, Nr. 8, 1954, s. 205-209.
- Hansen, Ernst Siegfried: *Kurier der Heimat. Das Spiel um Schleswig zwischen Kapitulation und Programm Nord*. Bielefeld 1955.
- Hansen, Hans Schultz: "*Dansk jord på danske hænder*": *Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*. Aabenraa 2002.
- Hansen, Hans Schultz: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Aabenraa 1994.
- Henningsen, Lars, (red.): *Sydslesvigs danske historie*. Flensborg 2013.
- Junge, Werner: "Das Programm Nord". I Carsten Fleischhauer & Gutram Turkowski, (red.): *Schleswig-Holsteinische Erinnerungsorte*. Heide, 2006, s. 96-103.
- Klatt, Martin: *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955*. Flensborg 2001.
- Kolny, Alexander, (red.): *50 Jahre Friedrich-Wilhelm-Lübke-Koog*. Heide 2004.
- Korthals, Gernot: "30 Jahre Programm Nord". *Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum*, Oktober 1983, s. 2-5.
- Lange, Ulrich, (Hrsg.): *Geschichte Schleswig-Holsteins. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Neumünster 2003.
- Noack, Johan Peter: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1948-1955*. Aabenraa 1997.
- Schleswig-Holsteinischer Landtag, 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 33. Tagung. 73. Sitzung am 8. Februar 1954 in Kiel.*

*Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung, 49.-64. Sitzung, 16.9.1952-30.6.1953.*

*Schleswig-Holsteinischer Landtag. 2. Wahlperiode. Stenographischer Bericht über die 22.-28. Tagung, 49.-64. Sitzung, 21.1-3.4.1952.*

*Schleswig-Holsteinischer Landtag Wortprotokoll. IV. Landtag Tagung, 13-15 13.8.-27.11.1951.*

Sievers, Kai Detlev: "Gedanken zu Beharrung und Wandel der Volkskultur an der Schleswig-Holsteinischen Westküste im Zeichen des Programm Nord". *Kieler Blätter zur Volkskunde*, 1, 1969, s. 5-25.

Sievers, Kai Detlev: "Zentralsdirigismus und Volkskultur im Programm-Nord-Gebiet". *Nordfriesisches Jahrbuch*, 4/5, 1968/69, s. 302-315.

Steinhäuser, Martin: "Diesseits und jenseits der Grenze". *Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum*, 1953, s. 145-148.

Suhr, Hans: "Wasserwirtschaftliche Maßnahmen im Programm Nord". *Informationen / Institut für Raumforschung, Bad Godesberg*, 5. Årg., 1955, s. 349-363.

Thomsen, H.: "Anderthalb Jahrzehnte "Programm Nord", I-III". *Schleswig-Holstein. Monatshefte für Heimat und Volkstum*, 1968, s. 7-8, 43-45 og 66-68.

Weigand, Karl: *Programm Nord. Wandel der Landschaft in Schleswig-Holstein. 2. Neubearbeitete und ergänzte Auflage.* Kiel 1970.

Wenk, Ursula: *Die zentralen Orte an der Westküste Schleswig-Holsteins unter besonderer Berücksichtigung der zentralen Orte nieden F' Grades, Neues Material über ein wichtiges Teilgebiet des Programm Nord.* Kiel 1968.

## **Utrykte kilder:**

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB):

I50: Grænseforeningen: 1.6. Betænkning afgivet af det af Grænseforeningen og Sydslesvigsk Forening 11.4.1953 nedsatte erhvervsøkonomiske udvalg.

I20: Sydslesvigsk Vælgerforenings Landssekretariat.

P450: Berthold Bahnsen.

National Archives – Kew (NAK):

Foreign Office: FO 371/104169.

## **Summary**

In February 1953 the prime minister in Schleswig-Holstein, Friedrich Wilhelm Lübke, presented *Programm Nord* in the Landtag in Kiel. It was a large-scale plan for reforming and streamlining agriculture in the federal state. Another important objective of the project was to provide 2430 new farms and 4412 new rural houses, which were supposed to be able to feed about 30.000 people.



Everyone agreed there was a great need for land reforms in South Schleswig, but among the Danish minority there was great skepticism about the establishment of the new farms and rural houses. The expectation was that the Lübke government would hand over almost all the new places to German refugees from East Prussia, who had fled to Schleswig-Holstein in the years 1945-48. The large refugee party, BHE, was part of the coalition government and Lübke himself was perceived as hostile to the Danish minority as well as a tough, German-minded border fighter. The Danes therefore feared there would be a human embankment formed by pro-German refugees along the Danish-German border.

At the same time the minority members of the *Landtag* in Kiel wanted *Programm Nord* to be carried out because they perceived the reforms and rationalizations as crucial for South Schleswig agriculture. This led to a relatively downplayed national rhetoric from the minority. On the other hand several Danish border political associations strongly cautioned against *Programm Nord* because the program in their opinion threatened the Danishness in the borderland on both sides of the border.

It was several years after Lübkes presentation of *Programm Nord* that Danish skepticism disappeared. It happened as the project progressed and as it eventually turned out that it was just large-scale land reforms – not a German led land struggle in South Schleswig.

## **Forfatterpræsentation**

Mogens R. Nissen er arkiv- og forskningsleder ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og har tidligere været lektor i regionalhistorie ved Syddansk Universitet. Han udgav i 2000 bogen "Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?" sammen med Lone Jeppesen. I 2004 forsvarede han ved Syddansk Universitet ph.d.-afhandlingen "Produktions- und Lieferfreudigkeit – Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945", der i 2005 blev udgivet i redigeret form under titlen "Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen." Han har skrevet flere artikler om dansk landbohistorie i det 20. århundrede og har de senere år primært arbejdet med sønderjysk, sydslesvigsk og dansk-tysk historie.

## Landbrugets politiske magt – myte eller realitet?

Denne artikel er tidligere bragt i tidsskriftet *Økonomi & Politik* i 2009, men her tilføjet en kort opdatering af den seneste udvikling. Tilføjelsen er samtidig at opfatte som en perspektivering i forhold til fremtiden.

*Det danske landbrug har op gennem det 20. århundrede haft stor politisk indflydelse, primært fordi landbruget helt frem til 1970'erne havde en afgørende økonomisk betydning for det danske samfund. Samtidig har landbruget via en hierarkisk organisation og en række stærke lederskikkelser med stor dygtighed evnet at promovere dets ønsker og krav. Selv om den såkaldte "mester-lobby" på Axelborg er blevet mindre magtfuld i løbet af de seneste årtier, så har den fortsat en betydelig indflydelse, både fordi landbrugserhvervet stadig har betydning for den danske økonomi, men nok så meget fordi landbrugets politiske ledelse har navigeret dygtigt trods landbrugets stigende politiske marginalisering. Den traditionelle goodwill blandt de politiske partier og i befolkningen er imidlertid indiskutabelt blevet mindre i takt med, at samfundet har stillet nye krav til landbruget.*

### Indledning

Landbruget har meget stor politisk indflydelse i Danmark. I årtier har "mester-lobbyen" fra Axelborg sikret landbruget en politisk indflydelse, der overstiger erhvervets betydning for det danske samfund. Det har der været bred enighed om blandt historikere, politologer, økonomer, journalister og andre, der har interesseret sig for emnet. Men er det korrekt? Er landbrugets politiske indflydelse særlig stor længere, og hvis det ikke er tilfældet, hvilke grunde kan der i så fald være til det?

Sigtet med denne artikel er at nuancere opfattelsen af, hvordan landbrugets indflydelse har udviklet sig over tid. Det er kendetegnende, at der er flere som har haft meninger om landbrugets magt, end der er, som har lavet undersøgelser af det. Dette illustreres af, at magtudredningen, der udkom i 2003, stort set ikke forholder sig til landbrugets direkte og indirekte politiske indflydelse. I bindet *Hvem skriver lovene? Interesseorganisationer og politiske beslutninger* skrevet af Peter Munk Christiansen med flere er landbrugsorganisationerne stort set fraværende, mens fokus er rettet mod andre interesseorganisationer,

især LO og DA. Der mangler således fortsat en mere sammenhængende undersøgelse af landbrugets politiske indflydelse i efterkrigstiden, mens perioden frem til midten af det 20. århundrede er nogenlunde dækket.<sup>1</sup> Denne artikel skal derfor læses som et bidrag til et emne, der trænger til at blive undersøgt nærmere.

For at gøre et meningsfuldt forsøg på at forholde sig til landbrugets politiske indflydelse, er man nødt til at forholde sig til, hvordan det danske landbrug overhovedet fik skabt en stærk politisk position i Danmark. Hovedargumentet i artiklen er, at landbrugets historiske betydning for den danske samfundsøkonomi førte til en stærk politisk magtposition. En magtposition, som også i væsentlig grad kan forklares ud fra de samarbejds- og forhandlingsinstitutioner, der blev udviklet mellem landbrugets organisationer og statsmagten repræsenteret ved Landbrugsministeriet. Landbruget har desuden traditionelt været kendetegnet ved at have haft meget markante ledere, som har haft betydning for opbygningen og udviklingen af de politiske samarbejdsinstitutioner. Uden at overdrive betydningen af den menneskelige faktor er det nødvendigt at se på nogle få centrale aktørers betydning for landbrugets politiske indflydelse. Det er først inden for de seneste to-tre årtier, at disse samarbejdsinstitutioner mellem landbrug og stat er blevet opløst ved, at andre interesser og politiske agendaer er blevet inddraget. Men fortsat har landbruget via sine organisationer politisk indflydelse, selv om indflydelsen indiskutabelt har været stærkt faldende og selv om indflydelseskanalerne er blevet ændret gennem tiden.

Begrebet “magt” er et af de mest omdiskuterede inden for samfundsvidenskaberne og historiefaget.<sup>2</sup> En række store teoretikere med Marx, Weber og Foucault i spidsen har bidraget med forskellige opfattelser af, hvad “magt” er, og hvilken betydning “magt” har. Formålet med denne artikel er ikke at deltage i denne fortsatte debat, men at forholde sig til betydningen af den “magt”, som landbrugets organisationer har haft i efterkrigstiden. Alligevel er det vigtigt at gøre sig klart, hvad der her menes med magt. *Den Store Danske Encyklopædis* brede magtdefinition er

“... en persons eller en samfundsmæssig institutions evne til at sætte sin vilje igennem eller nå sine mål ved at kontrollere, påtvinge, manipulere, overtale eller på anden måde øve indflydelse på andres adfærd, uanset om dette sker frivilligt eller ej.”

Den politiske indflydelse ses altså i direkte sammenhæng med aktive handlinger, der har til formål at opnå magt. Frølund Thomsen har i forlængelse heraf understreget, at “magt” skal ses som forskellige samfundsgruppers kamp om at få del i de knappe ressourcer, og at det er lykkedes visse samfundsgrupper

at opnå flere privilegier end andre. I den forbindelse henviser han specifikt til, at landbruget traditionelt har været dygtig til at få del i de statslige tilskud. Endelig påpeger han, at man i forbindelse med “magt” både må forholde sig til, hvordan magten defineres, og hvordan magten fordeles mellem forskellige samfundsmæssige aktører.<sup>3</sup> I denne artikel foretages der især en vurdering af, om det er lykkedes landbruget som samfundsgruppe at opnå særlige samfundsprivilegier, hvilke forklaringer der kan være på dette, og hvordan det har ændret sig gennem de seneste årtier.

## **Landbrugets indflydelse frem til midten af det 20. århundrede**

Landbruget i Danmark har siden slutningen af 1800-tallet haft en helt central betydning for den danske samfundsøkonomi. Overgangen til “det moderne landbrug” fra 1880’erne betød en intensivere landbrugsproduktion, hvor landmændenes hovedindtjening kom fra salget af animalske produkter – fortrinsvis smør og svinekød. Markproduktionen blev hovedsageligt brugt som foder, og der blev importeret korn og foderstoffer til at øge husdyrproduktionen. I første halvdel af 1900-tallet var der omkring 200.000 gårde i Danmark, og de ejede i fællesskab de fleste mejerier og slagterier. Landbruget var på den måde gået over til en produktionsform, hvor fødevarerne blev forædlet og solgt, mens en stor del af foderet blev indkøbt. Næsten hele forarbejdningen og salget blev foretaget af andelsvirksomheder, mens en mindre del af indkøbene blev foretaget i fællesskab. Andelsselskaberne var fra begyndelsen afgørende for den danske eksport af fødevarer, der hovedsageligt blev sendt til Storbritannien. Eksporten af landbrugsvarer udgjorde mere end 75 procent af Danmarks samlede eksport helt frem til 1950’erne, ligesom omkring en tredjedel af befolkningen boede på landet og omkring en fjerdedel af de erhvervsaktive arbejdede ved landbruget.<sup>4</sup> Det gav stor økonomisk og politisk magt, fordi landbruget altså var det helt centrale erhverv i Danmark.

Men det var først med dannelsen af Landbrugsraadet i 1919 som en paraplyorganisation for Landboforeningerne, Andelsudvalget og Landhusholdningsselskabet, at landbruget for alvor forsøgte at samle sine politiske interesser. Rådet skulle koordinere landbrugets interesser over for industrien og over for regeringen, men det fik i de første år kun beskedent indflydelse, blandt andet fordi Husmandsforeningerne stod udenfor. Dog var den indirekte betydning stor, idet rådets første præsident, Thomas Madsen-Mygdal, i 1920 blev landbrugsminister og senere i perioden 1926-1929 statsminister. Især som landbrugsminister videreførte han de bestræbelser, som han i 1919 havde påbegyndt som præsident for Landbrugsraadet.<sup>5</sup> Som udgangspunkt ønskede landbrugets ledelse, at der var et frit marked for fødevarer, men i realiteten var dette ikke på noget tids-

## Tilstaaelse for Modtagelsen af en Anmeldelse af et Varemærke.

Kø Skoleforstander og Mejerier Nils Petersen af  
Søteland Landbrugsskole har idag Kl. 10 i Overens-  
stemmelse med Lov om Beskyttelse for Varemærker af 11te April 1890 § 5  
anmeldt vedhæftede Varemærke (Journal A Nr. 294 — 190 / ) til Registrering  
og betalt 40 Kr. i Registreringsafgift.

Kontoret for Indregistrering af Varemærker, København, den 7<sup>de</sup> Oktober 1901

J. R.  
G. Jørgensen

Abbildung of Marken.



Figur 1. Lurpakmærket, der blev registreret i 1901, er ikke kun et symbol på landbrugets forsøg på at højne kvaliteten af eksportvarerene, men også på det tidlige samarbejde mellem landbruget og Rigsdagen. Således blev det i 1906 – på landbrugets opfordring – gjort lovpligtigt at tilslutte sig Lurmærke-ordningen. Kilde: Erhvervsarkivet: Andelsudvalgets Arkiv.

punkt tilfældet. Landbrugets organisationer søgte i begyndelsen af det 20. århundrede selv at stå for afsætningen af sine varer, men staten hjalp til med forskning, kvalitetsudvikling og eksportstøtte. Og ved løbende at gennemføre en lovgivning, der skulle sikre kvaliteten på de danske landbrugsvarer. Staten

havde store interesser i eksporten og kunne derfor ikke lade det være op til erhvervet alene at sikre landets økonomiske interesser.<sup>6</sup> Det var staten, der var garant for kvaliteten på eksportvarerne, og i 1896 blev Landbrugsministeriet oprettet som det første danske erhvervsministerium. Organiseringen i andels-selskaber kom til at styre en stor del af produktionen, og det var landbrugets egne organisationer, der rådgav og kontrollerede bønderne, mens staten fulgte med på sidelinjen. Både oppefra – fra regeringen – og nedefra – fra landbrugets organisationer – blev markedet for fødevarer styret og kontrolleret for at sikre kvaliteten og høje priser. Man var ikke interesseret i, at landmændene og de enkelte slagterier og mejerier skulle optræde som selvstændige udbydere på et helt frit marked, fordi det kunne medføre dårlig kvalitet og true Englands-eksporten.<sup>7</sup> Efter de mange reguleringer, som var blevet indført under Første Verdenskrig, krævede Landbrugsraadet i årene efter krigen, at der blev dereguleret, og at man skulle genskabe frie markeder for landbrugsvarer. Men det var især den internationale handel med fødevarer, der skulle genskabes, fordi det var en nødvendig forudsætning for, at det danske landbrug kunne afsætte sine produkter. Landbrugsproduktionens eksportandel har siden begyndelsen af 1900-tallet været på omkring to tredjedele, så udenlandske markeder har haft en afgørende betydning for landbrugets udvikling.

I begyndelsen af 1930'erne var der en alvorlig økonomisk krise i Europa og USA, som slog hårdt igennem i Danmark. Krisen for landbruget skyldtes, at det var svært at afsætte varer til Tyskland og England, fordi der blev indført forskellige toldbarrierer og importrestriktioner. Det førte til kraftige prisfald på landbrugsvarer i 1931-32, og de danske landmænd reagerede som landmændene i andre europæiske lande med at øge produktionen markant. Det førte til yderligere prisfald, og krisen udfordrede landbrugsorganisationernes hidtidige ønsker om en liberal frihandelspolitik. Der var et stort behov for at ryste posen og komme op med nye ideer, for problemet kunne ikke løses ud fra gammelkendte modeller. I ledelsen hos Landboforeningerne og Husmandsforeningerne begyndte en erkendelse at brede sig af, at produktionsstyring og kontrol var nødvendig, hvis landbrugets økonomi skulle forbedres. En erkendelse, der blev bakket op i Landbrugsraadets præsidium, hvor de magtfulde formænd for andelsslagterierne og andelsmejerierne var medlemmer. Krisen medførte et stærkt stigende samspil mellem landbrugsorganisationerne og myndighederne om indførelse og implementering af økonomiske ordninger for landbruget. En vigtig forudsætning var, at Husmandsforeningerne i 1932 blev medlem af Landbrugsraadet, som derefter blev landbrugets fælles organ i forhandlingerne med regeringen. En anden vigtig forudsætning var, at landboforeningernes nye pragmatiske formand, Henrik Hauch, overtog styringen i Landbrugsraadet.<sup>8</sup>

Jacob A. Buksti har tillagt 1930'erne en meget stor betydning for opbygningen af en meget stærk forhandlingsinstitution mellem regeringen repræsenteret ved Landbrugsministeriet og Landbrugsraadet.<sup>9</sup>

“Landbrugspolitikken var således på denne baggrund helt frem til de senere år forbeholdt dem, der havde en direkte interesse deri. Det gjaldt om at fremme landbrugets interesser og sikre afsætningen af landbrugets produkter. Det var alle enige om. Skiftende landbrugsministre opfattede sig som regel som erhvervets repræsentant i regeringen. Han var normalt selv landmand eller tilknyttet landbruget ligesom de øvrige politikere, der beskæftigede sig med landbrugets forhold, også var det.”<sup>10</sup>

Opfattelsen skal ses i forlængelse af Bukstis understregning af, at landbrugets politiske indflydelse er blevet udbygget i krisetider, fordi regeringen her har været nødt til at gennemføre reguleringer og finde frem til politiske løsninger i fællesskab med organisationerne. Og fordi – som påpeget af Flemming Just – at den siddende regering på den måde sikrede sig mod kritik og direkte modstand fra landbruget og Venstre.<sup>11</sup> I 1930'erne og under krigen blev der etableret et meget tæt politisk samarbejde mellem Landbrugsraadets præsident, Henrik Hauch, og den socialdemokratiske landbrugsminister, Kristen Bording, der selv var landmand. Bording blev bindeleddet mellem Landbrugsraadet og regeringen – både i Stauning-Munch-regeringen i årene 1929-1940 og i samlingsregeringen under besættelsen 1940-1943. Hauchs rolle i dette samarbejde var at sikre opbakning hos de mere aktivistiske medlemmer af Landbrugsraadet bag de aftaler, der blev indgået med regeringen. Samtidig sikrede han, at landbrugspolitikken blev accepteret af Venstre, for hvilket parti han gennem 25 år var et centralt placeret medlem af Rigsdagen, blandt andet som formand for Landstingets finansudvalg samt medlem af den første samlingsregering under besættelsen.<sup>12</sup>

Betydningen af dette centraliserede arrangement var, at det var Landbrugsraadet og de tilknyttede organisationer, der indgik i et tæt landbrugspolitisk fællesskab med Landbrugsministeriet. Det var dem, der nærmest fik monopol på at forhandle med ministeriet. Da Husmandsforeningerne i 1939 trådte ud af rådet, deltog det kun i beskedent omfang i forhandlingerne og samarbejdet mellem Landbrugsministeriet og Landbrugsraadet. Andre organisationer som for eksempel Landbrugernes Sammenslutning (LS) blev holdt helt ude, og deres krav kom aldrig på den politiske dagsorden, fordi det lå uden for interesserne i forhandlingsinstitutionen. Under besættelsen trådte forhandlere fra det tyske ernærings- og landbrugsministerium ind i dette landbrugspolitiske fællesskab, fordi dette ministerium havde hovedansvaret for at styre den dan-

ske økonomi, og her regnede man uden sammenligning landbrugsproduktionen og -eksporten som det vigtigste i Danmark. Der var fælles interesser i at maksimere produktionen af landbrugsvarer, og man havde fra tysk side intet ønske om at overtage kontrollen med produktionen og forbruget i Danmark, så længe landbrugsorganisationerne varetog dette effektivt. På den baggrund kan det lidt forenklet konstateres, at den eksisterende landbrugspolitiske forhandlingsinstitution mellem Landbrugsraadet og Landbrugsministeriet nærmest blev styrket under krigen. Besættelsesmagtens økonomiske myndigheder trådte uden problemer ind som tredje part, og alle havde en interesse i at holde institutionen kørende, fordi den var til alles fordel.<sup>13</sup>

### **Landbrugets indflydelse i efterkrigstiden**

Anden del af ovenstående Buksti-citat er værd at bide mærke i, fordi han nok tog afsæt i Hauch-Bording-alliancen fra 1930'erne og under besættelsen, men mente, at dette tætte samarbejde mellem Landbrugsraadets ledelse og den siddende landbrugsminister fortsatte helt frem til "de senere år". Dette hang i væsentlig grad sammen med, at

“... landbrugsministeriet stod for det juridisk-forvaltningsmæssige, mens landbrugets organisationer varetog de landbrugsfaglige og erhvervsøkonomiske opgaver. Landbrugsraadet var derfor ikke kun en politisk medspiller, men var afgørende katalysator i et næsten lukket politisk system med Landbrugsministeriet som klientministerium under sig. Magten lå på Axelborg, og der blev knapt nok sat spørgsmålstegn ved den”.<sup>14</sup>

Op gennem 1930'erne udviklede organisationer tilknyttet Landbrugsraadet deres administrative kapacitet betydeligt. Derfor blev forvaltningen af de forskellige centraliserede landbrugsordninger placeret hos landbrugsorganisationerne, ligesom det var på Axelborg, at den landbrugsfaglige ekspertise befandt sig. Samtidig betød landbrugsorganisationernes kontrol og styring med de forskellige landbrugsordninger – herunder især de såkaldte eksportudvalg, som af regeringen havde fået monopol på eksporten af landbrugsvarer – at organisationer tilknyttet Landbrugsraadet opbyggede fonde med meget store midler. Disse fondsmidler kunne efterhånden benyttes til alle formål, der tjente landbrugets interesser – herunder organisationernes sekretariater.<sup>15</sup> Det medførte, at Landbrugsraadet og de tilknyttede organisationer helt frem til 1970'erne stod stærkt i forhold til Landbrugsministeriet og den siddende minister. Det var først på dette sene tidspunkt, at ministeriet opbyggede et selvstændigt forvaltningsapparat, der kunne varetage opgaverne med at styre landbrugsordningerne.<sup>16</sup> Alligevel er det en tilsnigelse, når Buksti anfører, at



Landbrugsministeriet var et klientministerium under Landbrugsraadet, men indiskutabelt er det, at landbrugets organisationer gennem flere årtier efter krigen havde meget stor indflydelse på udformningen og gennemførelsen af landbrugspolitikken i Danmark.

Perioden efter krigens afslutning er kendetegnet ved store forandringer inden for det danske landbrug, som kan koges ned til tre overordnede udviklingstræk:

- Der har været en kraftig mekanisering og en stærk rationalisering,
- der har været en markant specialisering, og
- der har været en voldsom strukturudvikling i forhold til gårdenes antal og størrelse.

Disse kendetegn ved landbrugets udvikling har indbyrdes påvirket hinanden, og udviklingen stoppede ikke i begyndelsen af 1970'erne med Danmark indtræden i EF – nærmest tværtimod. Meget kort kan det konstateres, at antallet af fuldtidslandbrug i Danmark er styrtdykket i perioden siden midten af 1900-tallet, hvor den omfattende mekanisering og automatisering begyndte. I 1950 var der omkring 200.000 fuldtidsbrug, mens dette tal i 2007 var faldet til omkring 15.000. Samtidig faldt antallet af fuldtidsbeskæftigede inden for landbruget i den samme periode fra cirka 400.000 til knap 60.000.<sup>17</sup> Derfor er de enkelte brug blevet meget markant større. I 1960 havde danske gårde i gennemsnit et jordtilliggende på 15,8 hektar, mens det i 1995 var steget til 40,7 hektar. I 2007 havde meget få fuldtidslandbrug mindre end 50 hektar, og 4.155 bedrifter havde mere end 100 hektar.<sup>18</sup> Sideløbende med denne udvikling er produktionen på landbrugene blevet specialiseret i helt utrolig grad. Hvor det frem til begyndelsen af 1960'erne var almindeligt med en blandingsproduktion med malkekvæg, svin, høns, lidt salgsafgrøder med mere, er dette billede helt forandret. Man kan i dag dårligt tale om et samlet landbrug, fordi den enkelte landmand udelukkende producerer mælk, svin, salgsafgrøder et cetera. Ja faktisk er specialiseringen endnu mere udtalt, idet landmænd for eksempel normalt ikke producerer alle slags svin, men kun smågrise eller fedesvin. Det betyder, at den enkelte landmand mere definerer sig selv som mælkeproducent, smågriseproducent, kartoffelavler og så videre end som landmand. Uden at komme nærmere ind på baggrunden for denne udvikling kan det konstateres, at der siden 1966 har været en årlig produktivitetstigning på 6,7 procent. Det betyder at hver enkelt landmand i 2007 producerede omkring 14 gange flere fødevarer end i 1966.<sup>19</sup> Det er på den baggrund svært at sammenligne det nutidige danske landbrug med det, der var for blot nogle få årtier siden.

Det vigtigste politik-område for det danske landbrug i efterkrigstiden har

været de internationale markedsforhold, der til tider har været meget vanskelige. Fra begyndelsen af 1950'erne, hvor landbruget igen var kommet sig efter krigen, var der stigende problemer med at afsætte varerne grundet protektionistisk politik mange steder i Europa, og man måtte derfor igen indgå bilaterale handelsaftaler med andre lande, hvor især aftalen med England var afgørende for landbruget. Henrik Hauch blev fra 1947 afløst som formand for Landboforeningerne, og i 1950 trak han sig som 74-årig som præsident i Landbrugsraadet for at blive landbrugsminister i Erik Eriksens VK-regering. Det førte i 1951 til et meget markant opgør med efterfølgeren, Hans Pinstруп, der samtidig var medlem af Folketinget for Venstre. Konkret drejede opgøret sig om, at regeringen gennemførte en række besparelser, der især ramte landbruget, hvilket Pinstруп gik stærkt og højlydt imod.<sup>20</sup> Mere generelt var der tale om et klart stilskifte, som fik betydning for landbrugets politiske indflydelse i hele perioden frem til 1960, hvor Pinstруп sad som præsident i Landbrugsraadet. I *Den Store Danske Encyklopædi* afsluttes den korte beskrivelse af Pinstруп med den negative konstatering: "Agrarpolitisk forurettethed og mangel på politisk tæft forkortede hans karriere". Denne sønderlemmende kritik hænger sammen med, at landbruget i tiåret med Pinstруп som leder blev trængt hårdt af industrien og lønmodtagerne. Samtidig blev Landbrugsraadet presset indefra, idet andelsorganisationerne i fællesskab med Landboforeningerne på Øerne samt Husmandsforeningerne i 1959 dannede Landbrugets Afsætningsråd. Det skulle erstatte Landbrugsraadet, der blev kritiseret for ikke at gøre nok for at afsætte landbrugets produkter på hjemmemarkedet og på eksportmarkederne.<sup>21</sup> Dette åbne opgør var afgørende for, at Pinstруп i 1959-60 trak sig og overlod tøjlerne til Anders Andersen, som siden 1953 havde været medlem af Folketinget for Venstre. Med ham som præsident blev Landbrugsraadet igen samlet som det organ, der udtrykte det samlede landbrugs holdninger. "Det var landbruget, der talte, når Landbrugsraadets præsident, Anders Andersen, talte ...", som Claus Bjørn har udtrykt det,<sup>22</sup> og det var afgørende op gennem 1960'erne. Danmark var placeret "i EF's ventesaal", og Andersen formåede at placere landbrugets krav om EF-medlemskab som det vigtigste argument for, at Danmark skulle søge om optagelse i fællesskabet. Samtidig formåede han at forene landbruget, selv om der fortsat var intern politisk uenighed.

Hovedspørgsmålet i 1950'erne og 1960'erne var, hvordan Danmark skulle placeres mellem de to europæiske markedsblokke, og om landbruget skulle gå ind for dansk EF-medlemskab eller ej. Den altafgørende hovedinteresse for dansk landbrug var, at der var fri handel med landbrugsvarer i Europa, og at Danmark pressede på for liberaliseringer. Oprettelsen af OEEC i 1948 trak i den rigtige retning, idet hovedformålet – ud over at styre Marshall-hjælpen – var at øge det europæiske handelssamarbejde. Som et lille land med en åben

Figur 2. Landbrugets store eksportindtægter har historisk affødt en opfattelse af, at hvad der var godt for landbruget, var godt for Danmark. Her ironiseres der dog over landbrugets ikke ubetydelige selvbevidsthed under 1. verdenskrig:

“– Naar bare a' Regering vil gi' os, hvad vi forlanger, er der saamænd ingen a' vos, der skal lægge den et Halmstraa i Vejen!”.

Kilde: Klods Hans 1917, Nr. 16, s. 3. Tegner: Eigil Petersen.



økonomi var Danmark interesseret i øget frihandel, men dog med visse forbehold. Industriens organisationer var som i 1930'erne noget bekymrede ved at åbne grænserne for industrivarer, mens landbrugets organisationer under Landbrugsraadet var interesseret i, at forskellige handelsbarrierer blev fjernet. I første halvdel af 1950'erne oplevede landbruget i Danmark en markant

opgang. Samtidig var det klart, at landbrugets og landets økonomi var meget følsomt. England var det helt dominerende hovedmarked for den danske landbrugseksport, og den helt afgørende del af landets eksportindtjening bestod fortsat i midten af 1950'erne af to varettyper, nemlig smør og svinekød. Selv om det danske samfund var i en kraftig forandringsfase, så var landbruget fortsat Danmarks absolutte hovederhverv, både beskæftigelses- og indtjeningsmæssigt. Da England i 1956 indførte en 20 procent importtold på svinekød fra ikke-Commonwealth-lande, blev det danske landbrug hårdt ramt. Opbremningen betød, at prisen på smør i 1956-57 faldt til det halve, mens prisen på svinekød faldt med en fjerdedel. Samlet betød udviklingen, at den danske regering valgte at give landbruget eksportstøtte, og det illustrerer de vanskelige handelsforhold i slutningen af 1950'erne, at den britiske importbegrænsning ikke blev fulgt op af en tilsvarende dansk importtold på britiske varer.<sup>23</sup>

Tyskland var det andet hovedmarked for danske landbrugsvarer. Derfor var problemerne for det danske landbrug meget tydelige omkring 1956-57, idet to markedsblokke i Europa var ved at tegne sig. De skiftende danske regeringer ønskede op gennem 1950'erne – godt støttet af Landbrugsraadet og mindre helhjertet af industriens organisationer – at OEEC ville udvikle sig til et samlet europæisk frihandelsområde for både landbrugs- og industrivarer. Da Den Europæiske Kul- og Stålungion i 1952 blev etableret, var det en indikation af, at Vesteuropa var ved at blive delt, og da Rom-traktaten i 1957 blev underskrevet, var delingen en realitet. Dermed stod Danmark og det danske landbrug i en meget uheldig situation; Tyskland var et af de seks lande – De Seks – der var med i EF, mens England stod udenfor. I årene 1954-56 steg andelen af den danske landbrugseksport til De Seks fra 22 til 35 procent, mens eksportandelen til England i samme periode faldt fra 50 til 46 procent. Forventningen i Landbrugsraadets ledelse var, at denne udvikling ville fortsætte i årene fremover, og derfor anbefalede man den danske regering at søge om optagelse i EF. Også selv om England stod udenfor. En væsentlig grund til denne holdning kan relateres til oplevelsen med den britiske importtold.<sup>24</sup> Som et modsvar til EF blev EFTA – The European Free Trade Association – etableret i 1960 som et egentlig frihandelsområde, men uden EF's overstatslige dimensioner. Sammen med blandt andet Sverige og Norge valgte Danmark at træde ind i EFTA, der havde England som den helt afgørende medlemsstat.

Som nævnt gik Landbrugsraadet i 1957 under præsident Hans Pinstrup og senere fra 1960 med Anders Andersen som præsident stærkt ind for at Danmark skulle melde sig ind i EF, uanset om England var med eller ej. Forventningen var, at dette ville stille landbruget i en bedre økonomisk situation. Gennem 1960'erne var landbruget et presset erhverv, som i stigende grad måtte modtage produktionsstøtte fra den danske stat. Men der var også stor in-

tern uenighed inden for landbruget i EF-spørgsmålet. Hvor Landbrugsraadet og Landboforeningerne gennem alle årene fra 1957 til 1973 var aktive for et dansk EF-medlemskab uanset England, så var Husmandsforeningerne imod. Det hang både sammen med husmændenes traditionelle tilknytning til Det Radikale Venstre – som var imod EF – men i lige så høj grad, at husmændene havde en forholdsvis stor animalsk produktion og derfor var meget afhængige af eksporten til England. Derfor ville husmandsforeningerne kun søge om optagelse i EF, hvis England gjorde det samme – og i øvrigt kun, hvis de radikale var enige.<sup>25</sup>

De vanskelige eksportforhold op gennem 1960'erne betød, at den mængdemæssige eksport var meget konstant. Det var ikke muligt at øge afsætningen væsentligt inden for EFTA, og salget til EF-landene var svagt faldende grundet skærpede importbetingelser.<sup>26</sup> Det var afgørende for, at landbrugets placering som det danske hovederhverv blev overtaget af industrien, der både målt i forhold til produktion og beskæftigelse klart distancerede landbruget. Men stadig skaffede landbruget eksport- og valutaindtægter, og erhvervets politiske indflydelse var derfor fortsat stor. Buksti har lidt paradoksalt betegnet perioden fra begyndelsen af 1960'erne til begyndelsen af 1980'erne som Landbrugsraadets "guldalderperiode". I det ligger der en opfattelse af, at rådet havde en nøgleposition under afsætningsproblemerne i 1960'erne, både helt konkret i forbindelse med at opnå økonomisk støtte til det hårdt trængte landbrug og derefter med at fordele støtten til landmændene. Men også ved at positionere landbruget, så både politiske venner og modstandere kunne støtte landbrugets krav om EF-medlemskab, uanset om England var medlem eller ej. Og senere op gennem 1970'erne havde landbruget og Landbrugsraadet en meget central placering i forhold til EF, som det især var landbruget, der i de første år lukrerede på.<sup>27</sup>

Danmark blev medlem af EF den 1. januar 1973, efter at der gennem næsten 20 år havde været ført politiske diskussioner om emnet. Op til folkeafstemningen var der en meget følelsesladet valgkamp, hvor især landbruget og Venstre førte an blandt ja-sigerne. Landbrugsraadet og de tilknyttede organisationer malede fanden på væggen om, hvad der ville ske, hvis ikke den danske befolkning stemte ja. Der var en opfattelse af, at uden dansk medlemskab ville landbruget blive afskåret fra at afsætte sine produkter til stor skade for landets indtjening og beskæftigelse. Den socialdemokratiske minister for udenrigsøkonomi, Ivar Nørgaard, påpegede i en husstandsomdelt debatavis forud for valget, at EF's fælles landbrugspolitik var helt afgørende for landet: Landbruget ville opnå en årlig merindtjening på cirka 2,5 milliarder kroner, landet ville hvert år få en ekstra valutaindtjening på 1 milliard, og statskassen ville spare godt 1 milliard årlige støtttekroner til landbruget.<sup>28</sup> Som anført af Flemming Just betød det danske EF-medlemskab, at landbrugets betydning op gen-

nem 1970'erne blev styrket, og at det var med til at holde liv i det landbrugs-politiske fællesskab. Den fælles interesse mellem landbruget og de ledende partier – heriblandt Socialdemokratiet – i at forøge landbrugsproduktionen og -eksporten var udtalt og pustede nyt liv i det ellers hensygnende erhverv.<sup>29</sup> Med medlemskabet flyttede en stor del af landbrugspolitikken til Bruxelles, og det var grunden til, at Landbrugsraadet oprettede et særligt lobby-kontor her. Det var afgørende for, at landbruget kunne fastholde og udvikle sin stærke politiske position – både i forhold til de politiske beslutningstagere i Danmark og i Bruxelles.<sup>30</sup>

De gode tider for det danske landbrug fik en afslutning i begyndelsen af 1980'erne. Landmændene inden for EF fik fortsat faste priser for deres produkter, der lå betydeligt over niveauet på verdensmarkedet. Men alligevel steg priserne på landbrugets afsætningsvarer langt mindre end den generelle pris- og lønudvikling i årene efter 1980. Altså har realpriserne på landbrugsvarer været faldende gennem de seneste årtier, hvilket til dels hænger sammen med, at der inden for EF har været stor overproduktion af forskellige fødevarer. Det har været med til at forhindre større fødevareprisstigninger. Samtidig er landbrugets omkostninger til lønninger, gødningsstoffer og kemikalier, brændselsstoffer et cetera steget meget markant siden begyndelsen af 1980'erne.<sup>31</sup>

Set fra landbrugets side er der andre forhold, der i perioden fra begyndelsen af 1980'erne har været lige så afgørende. For at begrænse overproduktionen af fødevarer indførte EF produktionsbegrænsninger på forskellige fødevarer, herunder mælk. Fra 1984 fik hvert medlemsland tildelt landekvoter for, hvor meget mælk der måtte produceres. I Danmark har det medført, at de enkelte landmænd har fået tildelt og opkøbt mælkekvoter. Op gennem 1990'erne har det ført til, at de danske mælkeproducenter har investeret mange penge i mælkekvoter, fordi det er forudsætningen for, at de kan levere mælk. Ved årtusindeskiftet havde en dansk mælkeproducent i gennemsnit købt mælkekvoter til at kunne levere omkring 400.000 kilo mælk om året og ville have investeret omkring 1,5 millioner kroner i disse kvoter.<sup>32</sup>

I 1993 blev der også indført en braklægningsordning inden for EF, der skulle begrænse landbrugsproduktionen. I stedet for den jord, der blev lagt brak, fik landmændene tildelt et beløb i støtte. Det medførte blandt andet et stort kontrolsystem til at sikre, at de udlagte brakmarker nu også blev holdt uden for produktionen. I forlængelse af disse ordninger er der løbende gennem de seneste årtier blevet indført miljøbegrænsninger i forhold til produktionsjorden. Jord op til vandløb, fjorde, kyster et cetera er ophørt med at være produktionsjord for at mindske udvaskningen af næringsstoffer og kemikalier. Og der er blevet indført såkaldte harmonikrav, der bestemmer forholdet mellem antallet af dyr på gårdene og gårdenes tilhørende jordareal. Baggrunden for dette krav

er, at der skal være et passende forhold mellem gårdenes produktionsjord og gårdenes besætningsstørrelser. På den måde vil man fra myndighedernes side sikre mod overgødskning og udvaskning af næringsstoffer. En klar konsekvens af braklægningen og harmonikravene har været, at værdien af produktionsjord primært er blevet fastsat ud fra disse faktorer. Jordens bonitet har fået en stadig mindre betydning i værdifastsættelsen, hvilket illustreres af, at prisen på produktionsjord er højest i de områder, hvor der er gårde med store besætninger. Da de fleste mælke- og svineproducenter ved årtusindeskiftet lå i Jylland, er det også i den landsdel, at prisen på produktionsjord har været højest. Det uanset, at jorden i en meget stor del af Jylland er sandet og med lav bonitet.<sup>33</sup>

Fra begyndelsen af 1980'erne blev den politiske enighed om landbruget presset fra flere forskellige sider. Det var især miljø- og forbrugerinteresser, der kom på den politiske dagsorden, og det førte til, at det landbrugspolitiske fællesskab i midten af dette årti må siges at være brudt. Den vigtigste grund er utvivlsomt, at landmændene efterhånden udgjorde mindre end fem procent af den erhvervsaktive del af befolkningen, og at landbrugets andel af eksporten var beskedent. Derfor svandt befolkningens opbakning til landbrugets krav ind. Der var efterhånden ringe politisk opbakning, idet de traditionelle landbrugs-partier – Venstre og Det radikale Venstre – havde den største vælgeropbakning i byerne. Og der var næsten ingen repræsentanter fra landbruget, som blev indvalgt i Folketinget. På den måde kan man tale om, at landbruget løbende blev politisk marginaliseret i Danmark.

Miljøspørgsmålet begyndte at poppe op i løbet af 1970'erne, men med argumenter om landbrugets betydning for landets økonomi lykkedes det i første omgang at afvise disse interesser. Det var derfor først i midten af 1980'erne, at landbruget kom i centrum for miljøkritikken. Emner som gødningsudvaskning, pesticidrester og dyrevelfærd kunne ikke holdes væk fra den politiske dagsorden, selv om der blev gjort ihærdige forsøg. Landbruget søgte at begrænse skaderne ved at anvende videnskabelige argumenter, som skulle modbevise udsagnene om erhvervets belastning af miljøet. Det lykkedes i en vis udstrækning, så vandmiljøplanerne fik meget lange frister, og kravet om gødningsafgifter blev afværget. Der var også en stigende kritik af EF's landbrugsordninger, som blot medførte store overskudslagre af fødevarer. Samtidig måtte forbrugerne betale for meget for disse varer, mens landbrugsproduktionen blev endnu mere intensiveret. Der blev derfor stillet krav om et mere frit fødevaremarked, hvor forbrugerne kunne købe billigere varer. Det var alt sammen elementer, der gjorde, at det gamle landbrugspolitiske fællesskab mellem landbrugets organisationer, Landbrugsministeriet og de politiske partier med en fælles interesse i landbrugsproduktionen blev udraderet. Miljøet og forbrugerne var i fokus, og bindingen mellem Landbrugsministeriet og Landbrugsrådet blev brudt.

Landbrugsministeriet skulle ikke længere blot tjene landbrugets interesser, men sikre hele samfundets behov for sunde produkter, der var produceret på en etisk forsvarlig måde.<sup>34</sup>

Landbruget har løbende været aktiv i forbindelse med Danmarks forhold til EU. Mest udtalt i 1992, hvor den danske befolkning stemte nej til Maastricht-aftalen. I dagene efter meldte Landbrugsraadets præsident H. O. A. Kjeldsen og direktør Klaus Bustrup klart ud i medierne, at et dansk farvel til EU ville være katastrofalt for landet – og for landbruget. Landbrugsraadet udgav i oktober 1992 en såkaldt “Grønbog” med dystre tal for, hvad en dansk udmeldelse ville betyde. I runde tal havde man regnet sig frem til, at 100.000 ville miste deres job inden for landbruget og fødevarerindustrien, og at landet ville miste eksportindtægter for omkring 33 milliarder kroner.<sup>35</sup> På den måde forsøgte man fra landbrugets side at øve et stærkt politisk pres på de danske politikere for at finde en løsning på EU-problemet – og på den danske befolkning for at stemme ja ved en sandsynlig ny folkeafstemning om EU. Ellers har Landbrugsraadets top med Kjeldsen, Bustrup og fra 1995 Peter Gæmelke i spidsen løbende forholdt sig til landbrugets syn på EU’s landbrugsstøtte. Noget man officielt er imod, men der er altid et “men”. Men’et hænger sammen med, at danske landmænds konkurrencevilkår i forhold til landmændene i andre lande ikke må blive forringet. Hvis dette kan sikres, er det danske landbrug principielt for en fjernelse af EU’s landbrugsstøtte. Men man ved også udmærket, at især de franske bønder med næb og klør kæmper imod en fjernelse af støtten. Så indtil videre er den principielle holdning til støttespørgsmålet temmelig risikofri for det danske landbrug.

## **Landbrugets indflydelse ved årtusindskiftet**

Historikeren Mads Mordhorst har i flere artikler forholdt sig til fortællingen om det danske landbrug. Det er en positiv fortælling, der med udgangspunkt i andelsbevægelsen gør bønderne til helte i den danske historie. Det var dem, der sikrede Danmark politisk, økonomisk og socialt.<sup>36</sup> Men, som han gør opmærksom på, så har denne positive grundfortælling gennem flere år været under pres. De stadigt større landbrug bliver beskrevet som miljøbelastende industrivirksomheder, hvor dyrevelfærden er i bund. Andelsvirksomhederne Arla og Danish Crown har efterhånden udkonkurreret alle andre, og i de senere år har der været adskillige eksempler på, at små mejerier og slagterier er blevet kanøflet. Og senest har bønderne for at tjene flere penge valgt at sende deres svin flere hundrede kilometer sydpå til slagtning. Det er problematisk set ud fra et dyreetisk perspektiv, og det har været stærkt medvirkende til, at slagteriarbejdere i tusindvis er blevet fyret. Ydermere må landbruget forholde sig til kritik af, at omkring halvdelen af EU’s budget bruges til at støtte landbruget. Selv om



støtten siden begyndelsen af 1990'erne i nogen grad er ændret fra produktionsstøtte til en direkte støtte til de enkelte landmænd – blandt andet i forbindelse med braklægningsordningerne – så tildeles de danske bønder hvert år meget betydelige støttebeløb fra EU. En særlig problemstilling er i den forbindelse, at danske landmænd indkasserer store EU-tilskud, mens deres fattige kolleger i de nye medlemslande i Østeuropa får tildelt småpenge.

Andre problemstillinger inden for de seneste par årtier kunne nævnes, men det vigtige er at pointere, at landbruget ved årtusindskiftet kritiseredes fra mange forskellige sider. Og at landbruget – især Peter Gæmelke – blev tvunget til at reagere på kritikken og forholde sig til anklagerne. Men ellers gjorde Landbrugsraadet – der fremover går under navnet Landbrug & Fødevarer – en ihærdig indsats for at agere positivt i forhold til forbrugere, miljø, dyrevelfærd med mere. Tilsvarende har Arla og Danish Crown henvendt sig til forbrugerne med fortællinger om deres produkter i et forsøg på at “gøre det store småt”. Der gøres altså ihærdige forsøg på at fortælle befolkningen og forbrugerne, at landbruget og andelsvirksomhederne fortsat står for de traditionelle positive værdier, som man har stået for igennem næsten 150 år. Om ikke andet kan dette vel ses som et udtryk for, at landbruget og andelsvirksomhederne selv oplever et behov for at påvirke billedet af sig selv. Og at man åbenbart selv mener at have behov for at opnå en større velvilje hos befolkningen og blandt de danske politikere. Om det lykkes er mere tvivlsomt, idet landbruget i dag er marginaliseret med få beskæftigede på gårdene og i forædlingsindustrien. Dermed er den politiske opbakning også langt mere beskedent, end den var tidligere.

## **En opdatering til 2014**

Som nævnt i indledningen er denne artikel oprindeligt bragt i tidsskriftet *Økonomi & Politik* i 2009. Det kan derfor være interessant at foretage en kort opdatering i forhold til, hvad der er sket inden for landbruget siden og spekulere lidt over, hvad der vil kunne ske i fremtiden.

Indledningsvis er det vigtigt at konstatere, at strukturudviklingen gennem de seneste fem år er fortsat med mindst samme styrke som tidligere. Danmarks Statistik har vurderet, at der ultimo 2013 var 11.245 fuldtidslandbrug tilbage, hvilket var et fald fra 11.618 i 2012, mens det altså er mellem 3.000 og 4.000 færre end i 2007.<sup>37</sup> Landbrug & Fødevarer (L&F) har opgjort, at der i 2012 i gennemsnit var et jordtilliggende på 66,2 hektar pr. bedrift, hvilket dog ikke giver et helt korrekt billede, idet dette gennemsnit både omfatter heltids- og deltidsbedrifter.<sup>38</sup> I 2012 var der således cirka 8.000 bedrifter, der havde mere end 100 hektar jord, mens andre cirka 5.500 bedrifter havde mellem 50 og 100 hektar. Det er således overvejende sandsynligt, at hovedparten af heltidslandbrugene i dag har mere end 100 hektar.<sup>39</sup> Det samme billede viser sig,

hvis man kigger på bedriftsstørrelserne for henholdsvis svine- og mælkeproducenter, hvor strukturudviklingen også er løbet stærkt siden 2009. Strukturudviklingen er altså langt fra stoppet, og man kan vel tværtimod argumentere for, at den økonomiske krise fra 2008/09 har været med til at accelerere tempoet.

I 2009 blev organisationen L&F etableret gennem en fusion mellem "*Landbruksrådet, Danske Slagterier, Dansk Svineproduktion, Dansk Landbrug med Dansk Landbruks Medier og Dansk Landbruksrådgivning, samt væsentlige dele af Mejeriforeningens aktiviteter*"<sup>40</sup> og er en "*erhvervsorganisation for landmænd, fødevarerhvervsindustri og agroindustrien*". Det er altså ikke alene en slags fagforening for landmændene, men en organisation, der både rummer landmændene og fødevarerindustrien. Organisationen omfatter således virksomheder "fra-jord-til-bord", som det fremhæves på hjemmesiden.<sup>41</sup>

Inden for de seneste år har der været en stigende utilfredshed blandt mange landmænd i forhold til landbrugets rammebetingelser i Danmark, og utilfredsheden har i oktober og november 2014 fået mere end 100 landmænd til at melde sig ud af L&F. Tidsskriftet *Effektivt Landbrug* – der er uafhængig af landbrugets organisationer, herunder af L&F – har gennem nogle uger i løbet af efteråret 2014 bragt adskillige artikler om disse udmeldelser, og hvorfor så mange landmænd ikke blot er utilfredse med de nationale politikere, men også med deres egen organisation. Baseret på disse artikler, som blandt andet har bragt udtalelser fra nogle af de udmeldte landmænd, tegner der sig et billede af nogle bestemte temaer, som landmændene er utilfredse med. Man skal dog også tage i betragtning, at utilfredsheden er taget til hen over sommeren og efteråret 2014 som en følge af, at økonomien på mange bedrifter er meget anstrengt og med store forventede underskud i 2014 og 2015.

Det er nødvendigt at gå tilbage til 2010, hvor foreningen *Bæredygtigt Landbrug* (BL) blev etableret. BL kan betragtes som en protestbevægelse inden for landbruget, og helt fra starten har det især været Vandplanen – der er et direktiv rettet mod "*beskyttelse af vandløb og søer, kystvande og grundvand*" – og randzonenlovgivningen<sup>42</sup>, der er tæt forbundet med Vandplanen, som protesterne har rettet sig imod.<sup>43</sup> Det er ikke første gang i historien, at der er dannet protestbevægelser inden for landbruget, hvor *Landbrugernes Sammenslutning* i 1930'erne og *Landbruks Reform 1980* – LR 80 – er de bedst kendte eksempler på sådanne bevægelser. BL opfordrede gennem de første år landmændene til at blive ved med at være medlemmer af L&F, men det ændrede sig den 7. oktober 2014, hvor formanden, Flemming Fuglede Jørgensen, opfordrede alle landmænd til at melde sig ud af L&F.<sup>44</sup> I ugerne efter var der som nævnt mere end 100 landmænd, der valgte at følge Fugledes opfordring, uden at de nødvendigvis alle valgte at melde sig ind i BL i stedet. Under alle omstændigheder kan det – og det blev det også – opfattes som en krigserklæring fra BL's side.

Allerede i juli 2011 var der omkring 3.000 medlemmer af BL, mens medlemstallet i juni 2014 angiveligt var på mere 4.000.<sup>45</sup> Da hovedparten af medlemmerne er fuldtidslandmænd, er det altså omkring en tredjedel af de aktive landmænd, der er medlem af BL. Direktøren i BL, Bjarne Nigaard, udtalte således i juni 2014, at BL's medlemmer stod for mere end halvdelen af den samlede danske landbrugsproduktion.<sup>46</sup> Hvis Fuglede får held med sin opfordring til landmændene om at forlade L&F, og hvis landmændene i stedet vælger at melde sig ind i BL, kan man for alvor tale om et politisk splittet dansk landbrug, hvilket står i skarp modsætning til, hvordan billedet var for nogle få årtier siden. Det er naturligvis også muligt, at mange landmænd mener, at BL er blevet for konfrontativ, og derfor vælger at forlade denne organisation for i stedet at bakke helt op bag L&F, men vurderet ud fra udsagnene fra de landmænd, der forlod L&F i oktober og november 2014 virker det ikke sandsynligt – i hvert fald ikke på kort sigt.

Der er mest tale om, at de to organisationer følger forskellige strategier, idet både L&F og BL mener, at regeringens og Folketingets miljøtiltag gennem de senere år er gået for vidt, og at det rammer landbruget uretfærdigt. Senest er det regeringens "Naturplan Danmark", der blev fremlagt oktober 2014, som har fremkaldt stærk modstand fra begge organisationer. L&F har valgt at følge en forhandlingsstrategi – som man stort set har gjort det helt siden 1930'erne – hvor ansatte og folkevalgte fra L&F løbende har deltaget i forhandlinger med embedsmænd og politikere fra ministerierne og diverse styrelser. En strategi, der i juli 2014 blev fremhævet som en vindende strategi i artiklen "*Dansk landbrug er igen blevet en del af det gode selskab*".<sup>47</sup> Pointen i artiklen var, at den økonomiske krise fra 2008-09, kombineret med L&F's forhandlende linje, havde ført til "*et bemærkelsesværdigt politisk kursskifte over for landbruget og fødevarerektoren*", som det hed i undertitlen. Formanden Martin Merrild forklarede, at L&F gennem flere år havde ført en mediekampagne med fokus på de positive historier om dansk landbrug. Regeringspartierne havde indset landbrugets betydning for landets økonomi, især for eksporten og beskæftigelsen, og den danske befolkning var igen blevet mere positivt stemt over for landbruget.

Denne aktive imagekampagne – der fortsat kører – har fokus på nye positive fortællinger om landbruget, og den kendte film- og tv-mand Jørgen Leth har lagt stemme til filmspottene.<sup>48</sup> Kampagnen har den selvironiske titel "*Fremtiden er ikke så sort, som den har været*", og på L&F's delegeretmøde i Herning 5.-6. november 2014 beskrev kommunikationsdirektør Leif Nielsen og brandingmanager Lisbeth Olsgaard resultaterne af kampagnen.<sup>49</sup> Det var lykkedes at få mange aviser til at skrive positive historier om, hvordan kvæg afgræsser og passer på naturen, ligesom man var kommet ud til 1,5 millioner mennesker

via de sociale medier. Desuden havde der været 87.000 besøgende på gårdene i forbindelse med “Åbent Landbrug”, hvilket er det højeste antal nogensinde. Afsluttende forklarede Nielsen:

“I bund og grund; det, som vi gør her, handler om at flytte magt. Det handler om at vinde danskernes tillid. Uden danskernes tillid, er det ikke muligt at få flyttet magten og få folk og politikerne til at agere her-efter”.<sup>50</sup>

Udsagnet illustrerer klart, hvilke strategiske overvejelser der ligger bag L&R’s imagekampagne, men det udtrykker også rationalet bag L&R’s forhandlingsstrategi; at man skal vinde danskernes tillid for at kunne flytte magten.

Samtidig har mange af de utilfredse landmænd forklaret, at de valgte at forlade L&R, netop fordi kampagnen viser, at L&F helt har mistet følingen med, hvordan situationen er ude hos de enkelte landmænd.<sup>51</sup> Den sønderjyske landmand og medstifter af “Agerskovgruppen” – der har arrangeret flere velbesøgte debatmøder på Agerskov kro – Jens Peter Aggesen, udtalte efter, at den første større gruppe sønderjyske landmænd havde forladt L&F i slutningen af oktober 2014, at også hans medlemskab hang i en tynd tråd.<sup>52</sup> En af grundene til hans udfald var netop ovennævnte imagekampagne, som han mente var helt ude at trit med baglandet;

*“Det har aldrig været så slemt og sort som lige nu. Så sent som i juli måned sagde den daværende direktør Søren Gade til offentligheden, at det hele ser så lyst ud. Det kan da ikke passe, at han og de andre på Axelborg ikke kunne se, hvor det bar henad.”*<sup>53</sup>

Andre udmeldte landmænd var kritiske over for flere andre ting ved L&F. Mælkeproducenten Tommy Matthiesen fra Midtsjælland forklarede, at han mente, at L&F “*har nogle andre interesser end landmanden ude på gården*”, og at man ikke havde gjort nok for at forhindre lovgivningen om randzoner, der medførte, at han mistede 10 hektar jord uden at få kompensation.<sup>54</sup> Matthiesen spurgte også retorisk; “*Hvorfor skal L&F holde til på Axelborg, der er en af de dyreste adresser i Danmark, mens medlemmerne går konkurs?*”. Også den nordjyske landmand, Mads Iversen, mente i et læserbrev, at L&F var kommet for langt væk fra at tjene landmændenes interesser, fordi “*de folkevalgte i L&F ikke magter at styre de ansatte på Axelborg og Videnscenter for Landbrug*”.<sup>55</sup> De ansatte på Axelborg havde læst og festet sammen med embedsmændene i ministerierne og styrelserne, ligesom de var nødt til først at tænke på virksomhederne i L&F – Danish Crown, Arla, DLG med flere – inden bønderne



*Figur 3. Axelborg, der var hovedsæde for Andelsbanken fra 1921 til bankens krak i 1925, har siden 1931 lagt lokaler til Landbrugsraadet, nu Landbrug og Fødevarer. Kilde: A. A. Drejer: Dansk Andelsbevægelse i Ord og Billeder. København 1949, s.84. Ukendt fotograf.*

kom i betragtning.<sup>56</sup> Både Matthiesen, Iversen og andre af de landmænd, der forlod L&R omkring den 1. november 2014 gav således udtryk for, at de meldte sig ud, fordi L&F ikke længere repræsenterede deres interesser – at det var blevet et embedsmandsdrevet bureaukrati, der var alt for sammenspist med embedsmændene i ministerierne og styrelserne. Desuden var der en mere eller mindre udtalt utilfredshed med, at afstanden mellem København og provinsen var blevet for stor. Det er også kendetegnende, at de udmeldte landmænd understregede ind ad en kant, at de meldte sig ud af L&F, men at de havde været godt tilfredse med den rådgivning og støtte, de havde modtaget i de lokale landbocentre.

Det er denne utilfredshed, BL indtil videre har forstået at udnytte. Med en klar strategi om at melde fra og aktionere mod regeringens miljøkrav, formår foreningen at tale direkte til de utilfredse landmænd. Når man i april 2012 valgte at anlægge sag mod staten med krav om, at vandplanerne og randzone-lovgivningen blev taget af bordet, var det noget, som mange landmænd kunne forstå. For som formanden i BL, Flemming Fuglede Jørgensen, forklarede, ville

en fjerdedel af landbrugsjorden sumpe til, hvis ikke der blev grebet ind, og det ville naturligvis få meget stor økonomisk betydning for landmændene.<sup>57</sup> Ligeledes var det igen en sag, der taler til landmændenes utilfredshed med de gældende forhold, da BL i august 2014 kom på kant med miljøminister Kirsten Brosbøl, fordi ministeren mente, at BL havde opfordret landmændene til at overtræde gødningsreglerne – hvilket organisationen afviste.<sup>58</sup>

Det er naturligvis svært at vurdere, hvad der vil ske med landbruget i løbet af de kommende år. Der hersker dog næppe tvivl om, at strukturudviklingen vil fortsætte, og at antallet af fuldtidslandbrug vil blive ved med at falde. Bedrifts-størrelserne vil derfor også blive ved med at stige. Derfor må udmeldelserne i efteråret 2014 virke truende for L&R, fordi antallet af medlemmer både falder som en konsekvens af strukturudviklingen og på grund af en utilfredshed hos en del af landmændene. Hvis denne tendens fortsætter, og ejere af de største og mest produktive landbrug fortsætter med at melde sig ud af L&F og i stedet vælger at støtte den alternative aktivistiske organisation BL, vil det på sigt kunne betyde, at L&F sidder tilbage med en stor gruppe af fritidslandmænd, mens BL kommer til at varetage fuldtidslandmændenes interesser. Det vil igen kunne medføre, at Landbrugsministeriet, Miljøministeriet og de tilknyttede styrelser i fremtiden kan blive tvunget til at ændre forhandlingspartner, idet L&F kun repræsenterer en beskedent del af landmændene. Om det sker, kan man naturligvis kun gisne om – men helt utænkeligt er det ikke.

## Noter

- 1 Pedersen 1979; Just 1992; Nissen 2004.
- 2 Læs for eksempel Thomsen 2004, s. 84-101 for en grundig diskussion af magt-begrebet.
- 3 Thomsen 2004, s. 84.
- 4 Bjørn med flere 1988, s. 193-350 og Pedersen 1988, s. 18.
- 5 Bjørn 1994, s. 111-13.
- 6 Læs blandt andet Thomsen 2009.
- 7 Bjørn med flere 1988, s. 351-81.
- 8 Nissen 2006, s. 64-70.
- 9 Jacob A. Buksti er cand.mag. i statskundskab og historie, og frem til 1986 var han lektor i statskundskab ved Aarhus Universitet, hvor han havde det danske landbrug som forskningsområde. Han var medlem af Folketinget for Socialdemokratiet 1994-2005 og trafikminister 2000-2001.
- 10 Buksti 1994, s. 95-96.
- 11 Just 1995, s. 13.
- 12 Nissen 2004, s. 50-69.

- 13 Ibid.
- 14 Buksti 1994, s. 95-97.
- 15 Just 1995, s. 13-14.
- 16 Ibid.
- 17 Porsmose og Bjørn 1997, s. 107 og *Dansk landbrug i tal: landøkonomisk oversigt*, 2008, s. 8.
- 18 *Dansk landbrug i tal: landøkonomisk oversigt*, 2008, s. 8
- 19 *Dansk landbrug i tal: landøkonomisk oversigt*, 2008, s. 87-88.
- 20 Nissen 2006, s. 94-97.
- 21 Bjørn 1994, s. 121.
- 22 Bjørn 1994, s. 123.
- 23 Olesen og Villaume 2004, s. 379-397.
- 24 Dethlefsen 1988, s. 24-26.
- 25 Dethlefsen 1988, s. 113-124.
- 26 Helmer Petersen 1988, s. 238-245.
- 27 Buksti 1994, s. 97-101.
- 28 *Danmark og EF*.
- 29 Just 1995, s. 14-15.
- 30 Buksti 1994, s. 99-101.
- 31 Hansen 1994, s. 29-32.
- 32 Jeppesen og Nissen 2000, s. 57.
- 33 *Dansk landbrug i tal: landøkonomisk oversigt* 2008, s. 4-24.
- 34 Just 1995, s. 14-17.
- 35 *Grøn bog: betydningen af EF's landbrugspolitik for dansk landbrug og den danske samfundsøkonomi*.
- 36 Mordhorst 2007, s. 105-107.
- 37 <http://www.statistikbanken.dk/jord2>
- 38 *Fakta om erhvervet 2013*, s.10, tab.1.2.
- 39 Ibid.
- 40 [www.lf.dk](http://www.lf.dk). Opslag 10.11.2014.
- 41 Ibid.
- 42 Ifølge randzonenloven er det bestemt, hvor langt fra vandløb og søer der må gødes, sprøjtes et cetera.
- 43 <http://www.baeredygtigtlandbrug.dk>. Opslag 10.11.2014.
- 44 *Effektivt Landbrug*, 7.10.2014: "Flemming Fuglede: Meld jer ud af Landbrug & Fødevarer".
- 45 *Effektivt Landbrug*, 2.7.2011: "Bæredygtigt Landbrug runder 3.000 medlemmer" og *Politiken*, 24.6.2014: "MRSA-oplysninger bør ikke offentliggøres" samt *Effektivt Landbrug*, 16.8.2014: "BL vil have alle sine medlemmer med i et stort gødningsforsøg".

- 46 *Politiken*, 24.6.2014: “MRSA-oplysninger bør ikke offentliggøres”.
- 47 *Jyllands-Posten*, 14. juli 2014: “Dansk landbrug er igen blevet en del af det gode selskab”.
- 48 Se *Effektivt Landbrug*, 7.11.2014: “Det handler om at flytte magten” og [www.lf.dk/Aktuelt/Den\\_nye\\_fortaelling.aspx](http://www.lf.dk/Aktuelt/Den_nye_fortaelling.aspx). Opslag 10.11.2014.
- 49 Se *Effektivt Landbrug*, 7.11.2014: “Det handler om at flytte magten”.
- 50 *Ibid.*
- 51 Læs for eksempel *Effektivt Landbrug*, 21.10.2014: “Markante producenter forlader L&F”.
- 52 *Effektivt Landbrug*, 28.10.2014: “Axelborg ude at trit med baglandet”.
- 53 *Ibid.*
- 54 *Effektivt Landbrug*, 8.11.2014: “Vi vil behandles ordentligt”.
- 55 *Effektivt Landbrug*, 6.11.2014: “Hvorfor jeg har meldt mig ud af Landbrug & Fødevarer”.
- 56 *Ibid.*
- 57 *Effektivt Landbrug*, 28. april 2012: “Bæredygtigt Landbrug stævner staten”.
- 58 *Effektivt Landbrug*, 20.8.2014: “Miljøminister fastholder beskyldninger om lovbrud”.

## Trykt Litteratur

- Bjørn, Claus med flere: *Det danske landbrugs historie III. 1810-1914*. Odense 1988.
- Bjørn, Claus: “Syv præsidenter – syv snap shots”. I Claus Bjørn, (red.): *Det handler om mennesker. Landbrugsraadet 1919-1994*. København 1994, s. 111-129.
- Buksti, Jakob A. (1994), “Landbrugsraadet – en politisk medspiller”. I Claus Bjørn, (red.): *Det handler om mennesker. Landbrugsraadet 1919-1994*. København 1994, s. 93-110.
- Danmark og EF*, debatavis. Folketinget 1972.
- Dansk landbrug i tal: landøkonomisk oversigt*, 2008.
- Dethlefsen, Anita: *På vej mod EF. Landbruget og de europæiske markedsplaner 1957-72*. Odense 1988.
- Effektivt Landbrug*, årgang 2010-2014.
- Fakta om erhvervet 2013*. Landbrug og Fødevarer
- Grønbog: betydningen af EF's landbrugspolitik for dansk landbrug og den danske samfundsøkonomi*. Landbrugsrådet 1992.
- Hansen, Henning Otte: “Dansk landbrugs nuværende status”. I *Tidsskrift for landøkonomi*, årg. 181, 1994, nr. 1. s. 22-39. Jeppesen, Lone og Mogens R. Nissen: *Hollandske landmænd i Danmark – Bekymring eller beundring?* Odense 1988.



- Just, Flemming: *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950*. Esbjerg 1992.
- Just, Flemming: "Fra Axelborg til Slotsholmen. Forholdet mellem landbrug og stat", *Samfundsøkonomien nr. 2*, 1995, s. 11-18.
- Kjærgaard, Niels: "Vintermødet: Dansk landbrug, subsidierne og samfundsøkonomien", *Tidsskrift for Landøkonomi*, 187 (1), 2000, s. 24-27.
- Mordhorst, Mads: "Fire historier om smør og fortællingens magt". I Niels Finn Christiansen med flere, (red.): *Ole lange. Fra kætter til koryfæ*. København 2007, s. 102-116.
- Nissen, Mogens R.: *Produktions- und Lieferfreudigkeit. Landbruget under den tyske besættelse 1940-1945*. Upubliceret ph.d.-afhandling ved Syddansk Universitet 2004.
- Nissen, Mogens R.: "Henrik Hauch – 'Han blev ikke borte i vrirmlen'". I Henrik Lundtofte, (red.): *Samarbejde og sabotage – seks mænd 1940-45*. Esbjerg 2006, s. 60-99.
- Olesen, Carsten Borring og Poul Villaume: "I blokopdelings tegner": I Carsten Due-Nielsen, med flere. (red.): *Dansk udenrigspolitik historie 5*. København 2004.
- Pedersen, Erik Helmer: *Landbruksraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33. Studier i de danske landbrugsorganisationers historie*. København 1979.
- Pedersen, Erik Helmer: *Det danske landbrugs historie IV, 1914-1988*. Odense 1988.
- Petersen, Nikolaj: "Europæisk og globalt engagement 1973-2003". I Carsten Due-Nielsen, med flere (red.): *Dansk udenrigspolitik historie 6*. København 2004.
- Porsmose, Erland og Claus Bjørn: *Landbrugets historie – kort fortalt. Fra bondestenalder til GATT-aftale*. Aarhus 1997.
- Thomsen, Jens Peter Frølund: "Magt". I Tim Knudsen, (red.): *Kernebegreber i politik*. 2. udgave. København 2004.
- Thomsen, Merete Bo: "Anders Nielsen og landbrugsrådet af 30. august 1915", *Landbohistorisk Tidsskrift* 2009:2, s. 10-40.

## Internetsider

- [www.lf.dk/Aktuelt/Den\\_nye\\_fortaelling.aspx](http://www.lf.dk/Aktuelt/Den_nye_fortaelling.aspx) (Landbrug og Fødevarer)
- <http://www.baeredygtigtlandbrug.dk/> (Bæredygtigt Landbrug)
- [http://www.lf.dk/Om\\_os/Landbrug\\_og\\_Foedevare/Om\\_Landbrug\\_og\\_Foedevare.aspx](http://www.lf.dk/Om_os/Landbrug_og_Foedevare/Om_Landbrug_og_Foedevare.aspx) (Landbrug og Fødevarer)
- <http://www.statistikbanken.dk/jord2>, (Danmarks Statistik)

## **Summary**

The main focus of this article – which was first published in the journal *Økonomi & Politik* in 2009 – is directed towards the Danish agricultural political power in the postwar period. It is argued that the Agricultural Council of Denmark had a massive political influence until the early 1980s and that this influence was established during the economic crisis of the 1930s and the German occupation of Denmark 1940-45.

This massive influence was closely related to the fact that Danish agriculture was crucial for Danish economy throughout the 20th century. Until the end of the 1950s, the value of agricultural produce accounted for about 75 % of total Danish exports, just as a very large proportion of the population were employed in agriculture and the food processing industry up to that point. The massive influence was also connected with the fact that for many decades there was a very close relationship between the top of the Agricultural Council of Denmark and leadership of the political parties in Parliament. Until around 1980 a policy community existed consisting of a few leading players from the Agricultural Council and senior politicians in Parliament, who had a common interest in supporting agricultural production.

But since the early 1980s agriculture's political power has continuously declined. As the economic significance has been reduced very significantly – especially in terms of employment, where today only about 5 % are employed in agriculture and the food processing industry – it has been increasingly difficult for Danish agriculture to get through with its political demands. Instead, policy topics such as animal welfare, environmental issues, and health and food quality have become important issues on the political agenda.

## **Forfatterpræsentation**

Se artiklen “Programm Nord – egnsudvikling og jordkamp” andetsteds i dette tidsskrift.

## En ny tids bonde med et ben i hvert årtusind

*“Når vi forstår en hændelse, er det kulturen, hændelsen foregår i, vi forstår. Forsvinder kulturen, forsvinder forståelsen, og hændelserne står gådefulde tilbage som statuer på Påskeøen.” Citatet stammer fra den norske forfatter Karl Ove Knausgårds bogværk “Min Kamp”, sjette bind. Citatet rummer noget meget centralt for forståelsen af en tid. Når en periodes historie skrives og fortælles, er fundamentet for indblik i og forståelsen af tiden, og det der skete, at kulturen og baggrunden for de aktører, der var involveret, og sådan som de oplevede det, spiller aktivt med.*

*Det er på den baggrund, at mit bidrag skal læses. En subjektiv fortælling om de seneste cirka 50 år i dansk landbrug set i og fra mine cirkler, både fra centrum og fra periferien, men også iagttaget gennem bakspejlet og udefra på afstand. Mit håb er, at det kan indgå som en af mange replikker til forståelsen af tiden og især reaktionerne, der fulgte på det, vi oplevede med ændringer i opfattelsen af landbrugets rolle og landmandens opfattelse af egen rolle.*

### Bonde i blodet

Den 3. november 1970 mødte en flok unge mænd/drenge på 17 til 20 år op på Lægård Landbrugsskole i Holstebro. Vi skulle starte på det, der netop var blevet en obligatorisk del af landmandsuddannelsen, Landbrugets tre måneders Grundskole. En introduktion til landmandsuddannelsen med en tidlig indføring i teoretiske fag. Efter Grundskolen ventede så tre års praktikophold på mindst to gårde, heraf mindst et halvt år med husdyrenes pasning. Derefter kunne den afsluttende uddannelse til landmand gennemføres på landbrugsskole med ni måneders driftsleder uddannelse. Kronen på værket var erhvervelsen af det eftertragtede Grønne Bevis. Beviset, som gav indgangen til “det forjættede land”, målet, drømmen og meningen med livet for alle os unge landmænd: et liv som selvstændig landmand – at blive gårdejer!

Dette indgik i vores selvopfattelse, vores selvforståelse. Alle havde stort set samme baggrund: født, opvokset og boende på en gård. Ligesom forældre, bedsteforældre og oldeforældre. Det vil sige, vi var to af de godt 30 på Lægård, der faldt lidt ved siden af. Den enes forældre havde byttet et liv i villa nord for København ud med et liv, som landmænd på en større gård i Vestjylland. Jeg havde hele mit liv boet i byen. Min slægt var dog landmænd tilbage i generationerne, og min far var landmand, til han var 20 år. I 1933 forlod han landbruget

og begyndte at læse medicin og blev i 1946 praktiserende læge i Bramming, hvor jeg kom til verden i 1953 som den yngste af fire søskende. Både min mor og far var ud af landmandsslægt, og der var mange landmænd i familien.

Landbruget var i blodet på mig, og lige fra jeg var lille, var svaret: "jeg skal være landmand, når jeg bliver stor!" Som en dreng med hang til landbrug var det et kors ikke at bo på en gård, men at være henvist til at bo i en by. Stationsbyen kompenserede dog til en vis grad for dette, da landbruget var en daglig del af gadebilledet. Landmændene var i byen hver dag. I parallelgaden til vores gade lå mejeriet, hvor mælkekuskene hver dag med traktor og vogn bragte mælkejungerne ind. For enden af vores gade var Foderstofforretningen. I modsatte ende lå Brugsen, overfor var en Landbrugsmaskinforretning. Lørdag var ugens højdepunkt, for i den næste gade lå hotellet, hvor der hver lørdag formiddag i den tidligere rejsestald var landboauktion. Det vrimlede med rigtige landmænd med gummistøvler, cigar, pibe og stok. Grise, der skreg, kalve, der brølede og køer, der sked på vejen. Halmen fløj i gaderne. Landbruget kom ikke kun til byen. Landbruget *var* i byen, var en del af bybilledet!

## Næse for landbrug

Jeg kunne således hver dag indsnuse det landlige og få det i blodet, ligesom ferierne blev tilbragt hos onkler med gårde. Jeg var med min far på sygebesøg rundt på gårdene. Her oplevede jeg i tresserne, at mand eller kone, med tiden ofte begge, havde taget arbejde på eksempelvis møbelfabrikkerne i Bramming og ordnede dyrene inden og efter arbejdstid, og hvordan de efterhånden trappe landbruget ned til et par grise og høns.

Efter 5. og 7. klasse kom eleverne fra omegnens skoler til byskolen i Bramming, og vore klasser blev suppleret op. Det gav yderligere mulighed for at snuse til landbruget, bogstaveligt talt. En del af de mindre gårde var sammenbygget med stuehus og stald i vinkel med kun en dør mellem bryggers og stald, som medførte, at de havde en speciel landlig duft, som spredte sig i klasselokalet, især de dage, hvor de strikkede trøjer var blevet fugtige af en lun sommeregner. Disse dage var stjernestunder for mine landmandsdrømme.

Som 12-årig i 1965 blev min hest opstaldet på en gård. Ret hurtigt blev hesteinteressen nedtonet og overtaget af muligheden for efter skoletid at gå til hånd på gården med 90 hektar, 40 køer og 40 grisesøer. Min landmandsskæbne var beseglet. Det var et rent slaraffenland for en lille landmand. Folkeholdet i 1965 på en gård af denne størrelse bestod af en gift fodermester, en forkarl og en andenkarl.

Efter min realeksamen i 1970 blev jeg i fire måneder enekarl. På de fem år var mandskabet reduceret til en fodermester og en ung knægt på 17 år, suppleret med hjælp fra en maskinstation. Produktionen var den samme. En meget

karakteristisk udvikling i den periode. Med denne praktiske indgang startede jeg så som en af de cirka 30 unge på Lægård Landbrugsskole, ivrig efter at komme i gang, på vejen mod at blive landmand med egen gård.

### **“Det skal blive som det er, og være som det var”**

Ligesom mine kammerater på Grundskolen var min identitet og selvforståelse bundet op på landmandslivet. Vi kendte jo historien om Danmark som et landbrugsland, om andelsbevægelsen med andelsmejerier og -slagterier. Danske landmænd: frontløbere blandt verdens bønder! Det vigtigste erhverv, og det, vores velfærd og kultur bygger på. Vi kendte jo alle sangene om, hvordan bønderne og den dyrkede jord var fundamentet og havde præget vort land og folk gennem tiderne, og vi levede os ind i det, så vi følte, at vi stod midt i det. Vi så sammenhængen med noget større. Bevidste om hvem og hvad vi stod på skuldrene af, og at vi var den næste brik i dette, når vi i skolen sang: *“..med flint har oldbonden tømret kriget...”*, og *“af henfarne slægter jeg arved den vang, hvis muld jeg for udsæd nu pløjer”* og nu går jeg *“med min hakke min skovl og min spade”*, så *“skynd dig, kom om føje år heden som en kornmark står...”* og så kan du *“se dig ud en sommerdag, når de bønder tromler..”* og *“jeg lagde min gård i den rygende blæst”* så mine efterkommere kan sige: *“der dukker af disen min fædrene jord”* I alle disse sange er “jeg’et” fremhævet som bonden, og han og den dyrkede jord er fundamentet, hjørnestenen. Det havde vi alt sammen ubevidst taget til os, ligesom generationer før os havde gjort. Bonden og den dyrkede jord var omdrejningspunktet, som det havde været i generationer. Gården gik fra generation til generation og målet var, at den ikke blev afleveret i ringere stand til næste generation. Der var ikke tale om de store ændringer. Ligesom både landbrugets driftsform og livsform fortsatte uændret fra generation til generation, gik også en del af holdningerne og indstillingerne i arv fra generation til generation. Således kunne sønnen ofte citere både fars og bedstefars synspunkter, som ofte var sammenfaldende med den yngste generations. Derfor kunne der stadig i 1970’erne trækkes spor tilbage til de holdninger, landbrugslederne havde i 1930’erne. Den sjællandske digter, Thorkild Gravlund, satte ord på det: *“det skal være som det er og blive som det var”*.

For os landbrugsskoleelever i 1970 var familiegården, med måske en enkelt medhjælper, det realistiske mål. Dette var vi alle helt på det rene med, og det kom eksempelvis helt klart frem under et bedriftsbesøg på en større gård mellem Holstebro og Struer, Ausumgård. Der var netop i 1970 bygget en ny stald. Løsdrift med 250 køer og to malkestalde! Reaktionen fra mange på holdet var: *“det er da sjovt at se, men de størrelser kommer vi aldrig til at komme i nærheden af.”* Stabiliteten, og ikke de store investeringer og udvi-

delser, var fremherskende her i 1971, hvor medlemskabet af Fællesmarkedet ikke var afgjort. Det blev det ved afstemningen i 1972, og da jeg efter et par praktikperioder i Vestjylland, Schweiz, USA og 18 måneders militærtjeneste kom på Driftslederskole på Gråsten Landbrugsskole i 1976, lå det forjættede EF åbent for dansk landbrug og danske landmænd. Hos en del landmænd havde EF-medlemskabet, og dermed stabiliteten i priserne på især mælk, resulteret i udvidelser af især koantallet. Dette skete ofte gennem et halvtag på den bestående stald, eller en forlængelse af korækkerne ned gennem laden eller med et mindre nybyggeri i forbindelse med de gamle bygninger. Dette fik karakter af knopskydninger, og ødelagde arkitekturen på mange velproportionerede gårdkomplekser. De større besætninger var både baggrunden for og resultatet af rationaliseringer og staldmekanisering. Der blev investeret i rørmalkeanlæg, udmugning, motorfodervogne, så det kunne passes med samme eller mindre arbejdsstyrke. Men stadig var en besætning på 60 køer en større besætning.

### **Det Grønne Bevis, køb i dag – dyrere i morgen**

Som elev på Gråsten Landbrugsskole på driftslederholdet i 1976/1977 var vores selvbevidsthed om landbrugets og landmandens centrale rolle for samfundet og økonomien ikke mindre end i 1970 på Grundskolen. Regeringen kom i 1977 med udsagnet om, at landbrugsproduktionen skulle stige med tre % om året, og dette styrkede yderligere vores selvbevidsthed og selvværd. Dertil kom stigningen i jordpriserne, så det var bare med at komme i gang, hellere i dag end i morgen. Så da jeg i 1977, som 24-årig, fik Det Grønne Bevis, var der kun én ting, det drejede sig om: At blive gårdejer hurtigst muligt. Parolen lød: *“Køb i dag, det er dyrere i morgen. Det kan ikke løbe rundt, men inflationen klarer underskuddet”*. Med denne økonomiske visdom i bagagen gik vi i gang med at finde en gård.

Karen Margrethe og jeg havde kendt hinanden siden 1974. Hun var under uddannelse til socialrådgiver, og var, mens jeg var på Gråsten Landbrugsskole, i praktik i Sønderjylland. Selvom vi begge kom fra Vestjylland, faldt vi godt til i det sønderjyske. Vi ville giftes i 1977, og vi, eller jeg, ville have en gård – NU. Det havde jo været min drøm, lige fra jeg var barn, og nu skulle det være. Vi gik i gang med at afsøge markedet. Der var ikke mange gårde til salg i fri handel i 1977. Mange gårde blev handlet i familien. Der var på det tidspunkt indført en regel om, at der i familiehandler kunne handles til ejendomsvurderingen plus 30 %, uden konsekvenser for kapitalvindingsskatten, hvilket mange naturligvis benyttede sig af. Vi havde ingen gård i familien, så vi måtte ud på det frie marked og betale markedsprisen.

En dag blev vi ringet op af en ejendomsmægler, at nu var der en gård, der



*Figur 1: Immervad cirka 1970. Den fredede Hærvej ses mellem træerne. (Kilde: foto privat).*

skulle sælges, ellers ville den ryge på tvangsauktion. Vi kom til gården midt på eftermiddagen, og da vi kørte derfra klokken 22.30, havde vi skrevet under på købsaftalen uden at spørge hverken bank eller rådgivere. Med parolen om *“at købe i dag – det er dyrere i morgen”* var det jo en fordel at skrive under inden morgendagen! Vi skrev under 16. august, blev gift 19. august og overtog gården 1. september 1977. Vi havde høsten med, så hvedebrødsdagene efter brylluppet blev byghalmsdage i Sønderjylland.

Dette var min drøm, som jeg havde haft og formuleret i mit indre siden barndommen. Det var det, jeg betragtede som meningen med livet: at være landmand, have egen gård, være gårdejer, selvejer. Det var en stor del af min selvforståelse. Det gav mig selvværd: Gårdejer, Gert Karkov!

Gården hedder Immervad og er et historisk sted, der ligger lige ved en af de gamle stenbroer ved Hærvejen, Immervad Bro. Det er en tidligere Hærvejskro, som havde sin storhedstid under de store stuedrifter på Hærvejen op til midt i 1800-tallet.

## **“Den som tvivler på sin sag. Han er slagen før sit slag”**

Vi overtog gården med 55 hektar, 20 køer og 10 kalve. Maskinparken var nedslidt og hele gården bar præg af manglende vedligehold gennem flere år. Jorden var af ringe bonitet, selvom sælger ved fremvisningen fremhævede, at der var blålerunderlag. Det så vi ikke umiddelbart meget til, men da vi senere lavede markvandingsboring, fandt vi, efter at have boret igennem 50 meter sand og grus, blåler. Så der var blålerunderlag!

Stuehuset var fra 1871 og stod stort set som dengang, men vi var enige om, at maling og farver kan hjælpe meget, og vi fik et hyggeligt hjem om end noget koldt de første vintre med ned til 27 graders frost og ét lag glas i utætte vinduer fra 1871.

Den første mejerifregning fra de første 14 dage af september 1977 fra de 20 køer lød på 1359 kroner inklusiv moms! Det var tvingende nødvendigt at skaffe en indtjening hurtigst muligt, og vi satte med det samme 40 køer ind i den gamle lavloftede stald. De gamle utidssvarende snævre, lavloftede staldbygninger passede ind i mine drømme og planer om at bygge nyt. Da arealerne omkring gårdens bygninger var omfattet af fredningerne i forbindelse med Hærvejen, var det udelukket at bygge til eller opføre nye stalde i tilknytning til disse. Der skulle bygges nyt staldanlæg på bar mark 100 meter fra stuehuset og fri af fredningen. Med den frihed det gav ikke at skulle indpasse noget nyt til de gamle bygninger var det en udfordring at bygge noget, der rakte ind i fremtiden, og jeg tænkte stort. Størrelsen på stalden drøftede vi meget med rådgiverne. De foreslog at bygge i etaper og så bygge til efterhånden, som man så, hvordan det gik. Dette var jeg meget imod. Jeg mente, at jo større vi byggede, jo billigere blev det per ko. Desuden var det nu, vi havde muligheden, og måske havde vi kun ét skud i bøssen. Så på trods af økonomirådgivernes betænkeligheder, som blandt andet blev formuleret i et brev til mig: *“...har drøftet det med mine konsulent kolleger – vi er alle betænkelige ved projektet!”*, var jeg sikker i min sag. Jeg var 24 år, havde været i USA, var løjtnant af reserven og havde netop erhvervet Det Grønne Bevis på Gråsten Landbrugsskole, så troen på mig selv var der ikke mange huller i! Jeg tænkte på et af Piet Heins Gruk: *“Fagfolk har man til at spørge – hvordan intet la’r sig gøre.”*

Projektet blev en stald til 160 køer og en mindre lade. Konceptet var en løsdriftsstald med køerne på stald hele året uden afgræsning. Kalvene skulle sælges som spæde, og kælvekvier indkøbes, når der var behov for udskiftning i besætningen. Foderet skulle bestå af byghelsædsensilage suppleret med indkøbt melasse og kraftfoder, og det var lagt an på, at én mand skulle passe de 160 køer. Gylle skulle spredes på markerne hver sjette uge sommer og vinter,





*Figur 2: Stalden bygges på bar mark 100 meter fra de gamle bygninger 1978. (kilde: foto privat).*

da al lagerkapaciteten kun var i gyllekældrene under spaltegulvene, som det var tilfældet i de fleste stalde.

Oven på to ekstremt tørre somre var kreditgivernes første krav for at gå ind i et sådant projekt, at vi havde et vandingsanlæg. Dette skulle så først afklares, og vi måtte virkelig gå i dybden. I 67 meters dybde fandt vi masser af vand og kunne etablere et vandingsanlæg med stor kapacitet. Dermed var den første hurdle af vejen, og vi kunne gå videre med planerne om staldbyggeri. Byggeansøgningen var på det tidspunkt blot at meddele kommunen, at nu byggede man en stald, og hvis man ikke hørte noget inden 14 dage, kunne man gå i gang. Vi måtte igennem adskillige sparerunder, før vi kunne få finansieringen på plads, og med lån i Schweizerfranc og kautioner lykkedes det.

I november 1978 var fodersengestalden til 160 køer færdig. Vi havde da 100 køer, som vi i løbet af sommeren havde samlet sammen og malket i flere hold i de gamle bygninger, og i løbet af vinteren var vi på fuld produktion. Det var noget af en mundfuld med indkøring og drift af så stor en besætning. Konceptet med udelukkende at malke, sælge alle kalve og indkøbe erstatningskælvkvier,

**Bygningen beliggenhed:**

Beliggenhed nær Søsten,  
 Søsten 21, Immervad  
 2500 Århus.  
 Tlf. + 58-62 88 88.  
 Vælg kun efter fordelagtige afslag.

**Adresser:**

Byggetjenesten Søsten 21  
 Søsten 21, Immervad  
 2500 Århus.  
 Tlf. + 58-62 88 88.

**Bygningens placering og omgivelser:**

Stalden ligger på jordstykke på ca. 50 ha. her har  
 gamle staldbygninger og et stort område med  
 søer og den største sø er Søsten 21. På  
 grund af Søsens specielle beliggenhed er der  
 ikke på stedet, og den nye bygning ligger helt fri  
 af den eksisterende gård.

Den nye bygning er en køberestaurant til ca. 100  
 personer, der kan og skal opstilles i de gamle  
 bygninger.

**Bygningens mål og indretning:**

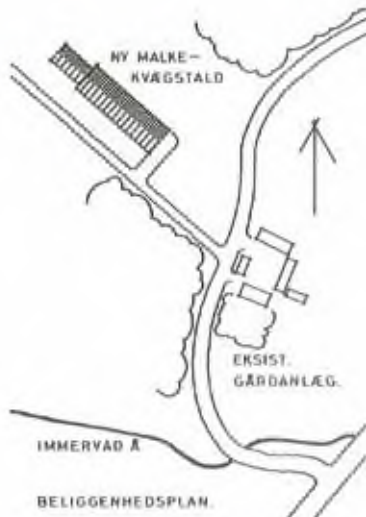
Bygningens længde er 27,00 m, bredde 10,00 m,  
 og højde 10,00 m. Den er bygget af træ og har  
 en indretning med et køkken på 4-5 m.  
 Staldens længde er 1,75 m, og bredde 2,00 m.  
 Staldens længde er 1,00 m og bredde 2,00 m.

Stalden indrettes i tolv køberestaurant, der er 2 og  
 2 kan indrettes. Der er 40 køer i hver stald,  
 indretningen er i indretningen med køberestaurant  
 inden af stalden.

I den indrettede stald af træ og staldstalden, som  
 er 100 m, placeret i indretningen af de to staldstalden  
 indret indretningen. Indretningen er 2 og 2 stald-  
 staldstalden.

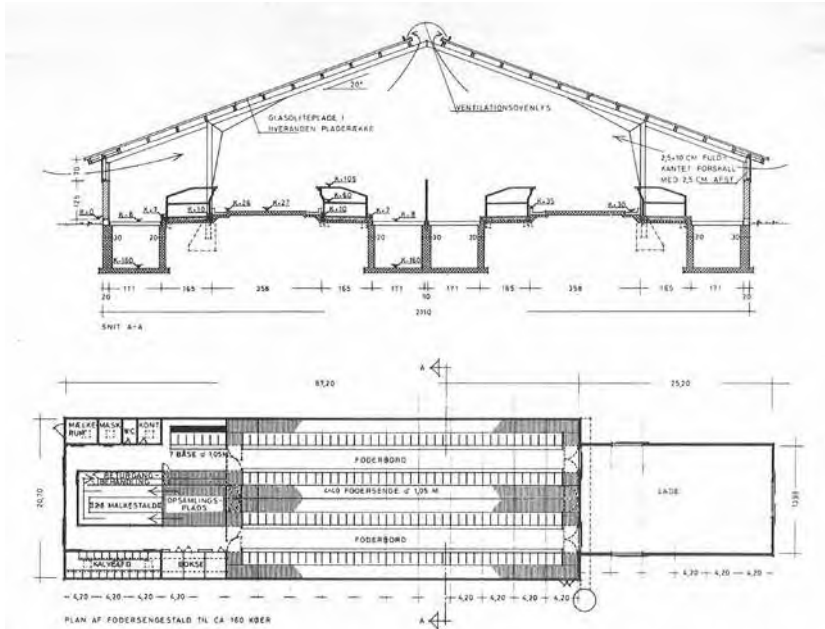
På den nye stald af staldstalden er der en (stald)  
 indretning med 2 køer, 2 indretninger af køer-  
 indretningen er der 2 køer køer.  
 På den anden side af staldstalden er der indretning,  
 indretning, indretning, køer og 2 staldstaldstalden.

Der er indretning på alle indretninger og indret-  
 ningene med indretningerne og indretningen.  
 Der indretningerne er der en indretning, som  
 er 4 indretninger med indretningerne under indret-  
 ningerne. Indretningen er en indretning med indret-  
 ning af træ og træer til udgang.



**BYGGETJENESTEN**

BYGGETJENESTEN FOR BØGNER OG BØGNER



**Foderemner og foderstrategi.**

Bestikningen står på stald hele året og fodres med hulsædensilage og/eller grøensilage, fræk eller ensileret rosenfald samt melasse suppleret med A og C-bl. Foderemnerne udfodres lægget.

Staldindretningen giver mulighed for at dele køberne op i 4 grupper:

- Gruppe 1 Lavtydende
- Gruppe 2 1. kalve
- Gruppe 3 høftydende
- Gruppe 4 mideltydende

Uddkøerne opstaldes i de gamle bypølser.

**Bygningens konstruktion.**

Bygningens værende konstruktion er udført af J-charnieres stålrammer, på hvilke der er monteret forlængere, som hviler på nedstøtte 100 x 100 x 11 mm Tjofjeller i ydervæggen. Ydervæggen består af 20 x 60 cm lodretstående Gibe-sømmer.

I selve fodersengestalden er de øverste 70 cm af ydervæggen udført af 2,5 x 16 cm falkantet lodretstående firkantlign, opsat med en afstand på 2,5 cm. Disse ventilationsdåbninger står åben strakte oslen af året, men kan helt eller delvis afsløres i perioder med stærk frost og sne.

Taget er grå eternit-hjælpsplader.

**Ventilation:**

Fodersengestalden er uisoleret og har naturlig ventilation. Luften passerer ind gennem den før omtalte åbne bræddelindning i ydervæggen og slipper ud gennem ventilationsåbningerne i kigpen.

Kalvestalden er isoleret og ventileres ved hjælp af et sæt op kanalsblæsningsanlæg, overtryksanlæg.

**Varme:**

I kalvestaldningen er der ført varmerør rundt langs væggene. I malkegraven er der placeret en række indblæsningsventiler i hør side, gennem hvilke varm luft kan blæses ud i graven fra en kalorifæve i maskinrummet.



Figur 3+4: Nyhedsbrev om staldbyggeriet på Immervad udarbejdet af Landskontoret for bygninger og Maskiner, og sendt ud til bygningskonsulenter i 1979. (kilde: privat).

gav hurtigt meget store problemer med et enormt sygdomspres. I 1980 indrettede vi de gamle bygninger yderst interimistisk og billigt til opdræt og goldkøer. Vi havde to mand ansat, og vi var en overgang oppe på 180 køer plus opdræt, og drev nu med forpagtninger 80 hektar.

## **Ramt af virkeligheden**

Finansieringen af gårdkøbet og investeringerne var dels kreditforenings- og banklån med renter på 17-22%. Gården havde tidligere været ejet af folk tilhørende det tyske mindretal. Dette åbnede for nogle særdeles attraktive alternative mindre finansieringsmuligheder, som var tilgængelig i Sønderjylland. Da vores grundværdi var meget lav kunne maskiner delvis finansieres via husmandsforeningernes indkøbsforening. En meget stor del af vores belåning var i udlandslån i Schweizerfranc.

Danmark gennemførte i de år en række devalueringer og dette medførte store kurstab på vore udlandslån og dermed voksede gælden i danske kroner og udbyggede den negative egenkapital voldsomt. Paradoksalt for os indførte regeringen i 1979 en særskat på landbruget, for at inddrage landbrugets gevinst ved devalueringerne af den danske krone! Blandt andet medførte dette reaktioner fra landbruget med protestmøder, traktordemonstrationer med mere. Jeg deltog ikke i dette. Jeg koncentrerede mig om at holde bedriften kørende. I løbet af første halvdel af 1980'erne udviklede den økonomiske krise sig, og især for os, som havde gennemført særdeles store investeringer, og hvor problemer med indkøring og effektivitet ikke gav en optimal produktion, blev det en stor udfordring. Regeringen indførte efter forhandlinger med landbrugets ledere en række tiltag, de fleste af dem målrettet netop vores gruppe af unge landmænd med store investeringer og store rentebetalinger. Vi kunne komme i betragtning til stort set det hele. Negativ indkomstskat, gældssaneringslån med rentetilskud, henstandslån, kurssikrede udlandslån, grønne lån og så videre. Der blev stillet krav til vore økonomiske budgetter, og til at der blev fulgt op på produktionen. Et krav for kvægs vedkommende var obligatorisk periodevis foderkontrol kaldet PFK, hvor en landbrugstekniker kom med jævne mellemrum og tjekkede op på vores effektivitet i produktionen.

Der kom yderligere udfordringer ved mælkekvoternes indførelse i 1984. Det skar med et hug af vores produktion til gengæld for stabile priser, og for os betød det, at vi gik fra 160 til 136 køer, og de 24 ledige koplader blev indrettet til opdræt i spaltebokse, så vi havde alt under et tag, og dermed blev det hele mere rationelt, og vi kunne spare en medarbejder. Afgørende for at tømme de gamle stalde for opdræt var også de krav, der kom til opbevaring af husdyrgødning på fast underlag med opsamling af møddingsaften. I de gamle interimistisk

indrettede stalde kunne dette krav ikke opfyldes. Dette krav om opbevaringskapaciteten af husdyrgødning, som krævede store investeringer, blev en meget stor udfordring at få finansieret.

### **“ – hans stolthed sidder i hans evne til at holde vejret”**

Den største akutte udfordring i 1980'erne var økonomien. Det var en daglig opgave at styre likviditeten. Jeg havde mit eget system med papir og blyant for at holde trækket på kassekrediten inden for maksimum eller det bevilgede overtræk. Der var masser af møder med rådgivere og Sparekasse og ofte med nye udfordringer og forsøg på fra Sparekassens side at inddrage vores kautionist yderligere. Ofte blev vi udfordret på, hvor langt vi ville gå for at skaffe yderligere sikkerhed. På et tidspunkt sagde jeg nej til et forslag/diktat fra Sparekassen med det resultat, at engagementet blev opsagt via et brev en fredag med krav om indfrielse mandag klokken 12 af kautionsbeløbet. Med de mange devalueringer var det vokset betydeligt, da kautionen var givet til et udlandslån i Schweizerfranc. Takket være hjælp fra gode rådgivere og en advokat hen over weekenden fik vi en ordning, så det ikke gik så galt, men det er et dilemma, som mange har stået eller står i: hvor langt vil man gå, hvor meget vil man lade sig byde fra sparekassens / bankens side af hensyn til, at kautionisterne ikke skal gå fra hus og hjem? Det gør sig også gældende rent arbejdsmæssigt. Man vil gå rigtig langt – hele vejen for at skåne kautionisterne. Der er en stolthed og et selvværd forbundet med at kunne svare enhver kreditor sit af gårdens, måske slægtsgårdens, produktion.

Vi læste for få år siden forfatteren Carsten Jensens bog *“Vi de druknede”*, og især nogle linjer gjorde særligt indtryk. Det kunne relateres til unge gældsramte landmænd. En mor skriver til sin søn og kommenterer på det, de unge søfolk bliver budt og lader sig byde på sejskibene:

*“Træd en mand ned i skidtet og læg så mærke til, hvad han laver under din støvle. Kæmper han for at komme op? Skriger han op over den uretfærdighed der overgår ham? Nej, han ligger dér, stolt over alle de spark, han kan klare. Hans manddom sidder i hans tåbelige udholdenhed. Hvad gør sådan en mand, når han bliver holdt under vandet? Kæmper han for at komme op? Nej, hans stolthed sidder i hans evne til at holde vejret”* – vi kunne nikke genkendende til dette fra vores tid i 1980'erne.

Naturligvis var det langt fra alle, der kom i økonomiske problemer, og nogle klarede sig godt, men desværre måtte mange nyetablerede under og i kølvandet på krisen i 1980'erne forlade erhvervet og se drømmen om egen gård forsvinde i tvangsauktionernes tåger. Andre så det som en mulighed for at komme i gang, og som en del af landbolivet blev der holdt øje med hinanden. Det skrev

min kammerat fra Lægård Landbrugsskole, Ole Arnbak et digt om, som blev offentliggjort i Landsbladet i 1981. Her 33 år efter har det stadig aktualitet.

### *Sammenhold*

Da den unge landmand gik fallit  
kom gården på tvangsauktion,  
og snakken gik:

– han havde købt for mange maskiner  
ny traktor, finsnitter, mejetærsker.

Jamen, sagde folk, man kan da ikke regne med  
at få det hele på én gang.

Da den næste unge landmand gik fallit  
kom gården på tvangsauktion  
og snakken gik:

– han havde brugt for meget maskinstation  
maskinstation til høst, finsnitning, radrensning.

Jamen, sagde folk, man kan da ikke regne med  
at få andre til at gøre arbejdet.

Da den tredje unge mand kom på statshospitalet  
kom gården på tvangsauktion  
og snakken gik:

– han kørte jo alt for hårdt på  
med gamle maskiner og uden hjælp fra maskinstation.

Jamen, sagde folk, man kan da ikke regne med,  
at man kan mere end andre mennesker.

Og det blev ved og ved.

Men der var også unge landmænd,  
som ønskede at etablere sig.  
og de kom og bød på tvangsauktionerne.

Jamen det bli'r aldrig billigere end nu,  
sagde de, det er jo et frit erhverv, og enhver  
er sin egen lykkes smed.

Sådan hjalp alle hinanden  
med at gennemføre landbrugsreformen i firsernes Danmark.

1981, Ole Arnbak

## Landbolivet rykker tæt på bylivet

Landmands- og familielivet hænger sammen. Midt i vore udfordringer med landbruget havde vi et godt familieliv. Karen Margrethe havde halvtidsjob som socialrådgiver på sygehuset. Vi fik tre døtre i 1979, 1982 og 1986. Vi var hvert år en uge i sommerhus, havde mandskab, så vi kunne holde fri i weekenden, i det mindste hver anden søndag eftermiddag! Desværre fik jeg en udfordring med helbredet, da jeg i 1980, 27 år gammel fik en diskusprolaps og var uarbejdsdygtig i et halvt år. Siden har jeg ikke kunnet lave hårdt fysisk arbejde. Rygproblemerne var kommet for at blive og blev min følgesvend i hele mit landmandsliv. Med de helbredsproblemer blev størrelsen på vores bedrift, hvor vi var afhængige af at have medarbejdere, en fordel. Vi havde mulighed for de dage, hvor jeg var uarbejdsdygtig, stadig at få besætningen passet.

Alle medhjælpere ved landbruget var på det tidspunkt stort set altid på kost og logi og også ofte med "familiær stilling", hvilket betød, at man indgik som en del af familien. Det havde jeg selv haft, og det mente jeg naturligvis også, at vore medhjælpere skulle have. Det var dybt forankret i landbokulturen og en væsens forskel til bylivet. Hans Schultz Hansen beskriver det i sit værk om det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993. I en omtale af forskellen mellem by og land, citerer han forstander på Rødding Højskole, Hans Lund, om medhjælpernes status: *"Da hjem og arbejde hører sammen, er denne medhjælp os ikke en upersonlig arbejdskraft, som vi har afkøbt så og så mange timers arbejdsindsats. De unge er vore børns kammerater og vore egne arbejdsfæller."* Dette er godt nok sagt i 1930'erne, men som jeg før har været inde på, har mange af de gamle traditioner fra landbokulturen via generationerne overlevet meget længe og som sagt også hos mig, men jeg reviderede mit syn.

Vi ændrede først de familiære forhold med fremmede i stuen. Da Karen Margrethe var udearbejdende, havde vi aldrig tid for os selv. Med udearbejde og små børn var det også en stor opgave med to til tre karle på fuld kost, så det blev det næste, vi ændrede på. Morgenmaden og frokosten fik vi sammen, og den varme mad købte vi på kroen. Fra en del kolleger, der havde Hans Lunds bemærkninger i baghovedet, gav dette anledning til en del kommentarer, men i dag kan vi konstatere, at det er yderst sjældent, at medhjælper er på kost og logi, og da slet ikke i "familiær stilling". Også på dette område er landbolivet rykket tættere på bylivet. Fra 1988 til 1995 havde vi kun én fast medhjælper, da jeg i de år selv var fodermester. Vi havde desuden en industriarbejder, der, efter 8 timers arbejdstid på fabrikken, klarede aftenmalkningen hos os.

## Der er et yndigt land

Som nyetableret og overinvesteret landmand med en stor produktion er man under et voldsomt både fysisk og psykisk pres. Man får nemt følelsen af aldrig at slå til. Du kan altid gøre lidt mere. Når man er under pres, er det vigtigt at have en ventil, et sted hvor man bliver tvunget til at tænke på andet end landbruget og de mange udfordringer. Et landbrug tager jo al den tid, man har. Det er man ikke opmærksom på i situationen.

I bakspejlet kan jeg se, at det var yderst heldigt, at jeg fik en henvendelse fra den lokale kirke om at blive afløser for kirkesangeren. Der er mange salmer, og selv med min juleaftensgudstjenestegang blev jeg klar over, at der var store huller i mit kendskab til Den Danske Salmebog. Jeg kunne og kan ikke noder, men det kan Karen Margrethe og vore døtre, så det blev et helt familieforetagende, når jeg skulle lære en ny salme. I det daglige kunne det være svært at være helt tilstede med børnene, men ved klaveret med noderne var jeg der, for salmerne skulle jo læres. Når jeg skulle til gudstjeneste, begravelse eller bryllup skulle jeg ydermere i det fine tøj. Mit bryllupstøj! Den banale forvandling, at klæde om fra staldtøjet til den fine sorte habit, var en transformation i sig selv. Bogstaveligt rykket ud af landbruget for en stund at koncentrere sig om andet end overtræk på kassekredit, valutakurser, sygdom i besætningen og vejret, der drillede. Andre er måske sportstræner, frimærkesamler, spejder eller noget helt fjerde, men det at have noget, der kræver ens koncentration og river en ud af den daglige trummerum, er yderst væsentligt.

Ligeledes begyndte vi at udnytte vores placering ved Hærvejen, som i 1980'erne fik et gevaldigt opsving med turister. Vi indrettede en primitiv teltplads, og Karen Margrethe havde ved siden af sit job Bed & Breakfast for turister. Et enkelt år prøvede vi også at tilbyde bondegårdsferie. I den tidligere rejsestald til hærvejskroen indrettede vi en lille butik for turister i sommer-tiden, og op til jul havde vi i flere år julestue med salg af juleting og gløgg- og æbleskive-hygge. Disse tiltag var hele familien involveret i og var igen med til, at vi blev rykket ud af vores hverdag. Vi mødte spændende mennesker og fik synspunkter præsenteret, som vi ikke ellers stødte på 10 kilometer fra den nærmeste togstation. Det gjorde, at vi for en stund kunne abstrahere fra, at vi var en af de unge nyetablerede landmandsfamilier, som alle talte om, havde det hårdt: at et helt erhverv og en kultur med os var ved at sygne hen og stod for fald. Der blev skrevet bøger, som mindede os om vores situation. *“En livsform på tvangsauktion”* af Palle Ove Christiansen, der blev skrevet skuespil *“Herude på landet”* med indlagte sange, blandt andet Jens Smærup Sørensens *“Jeg ejer både mark og eng”*, hvor der ikke særligt flatterende synges om *“Min store stald”*, der er som *“en slags fabrik”*, hvor *“jeg røgter fra en styringspult”* og ser mine dyr *“mest*



som tal”, og “jeg sidder i mit førerhus og lytter til P3 mens giften bag mig dræber al slags skidt og skadekræ”, men dog hylder omkvædet landmandslivet, og det “får mig til at blive”. Eller filmen af Morten Arnfred “Der er et yndigt land” med Karen-Lise Mynster og Ole Ernst. Da vi så den, græd vi. Det lignede vores hverdag for meget. Det var en stærk oplevelse at se sin hverdag på et stort filmlærred og vide, at det ikke var en drøm, men den virkelighed, vi stod midt i.

## Det er landbrugets skyld

Oven i kampen for at få hverdagen til at hænge sammen, blev landbruget hængt ud i medierne. Afsættet var landbrugets udledning af næringsstoffer, der foranledigede hele miljødebatten, hvor landbruget blev lagt for had i mange medier. Det var næsten lige meget hvad, så var det landbrugets skyld. Revyerne tog det op, blandt andet i Hjørring revyen 1987, hvor Per Pallesen sang en vise med tekst af Flemming Jensen, “Det er landbrugets skyld” og i den lokale landborevy skrev og fremførte jeg en sang med samme omkvæd “det hele er landbrugets skyld”. Satiren i revysangene tog afsæt i den voldsomme, lidet konstruktive kritik, der haglede ned over landbruget. Kritikernes talsmænd havde fremragende kommunikative evner og god adgang til medierne, og baserede ikke al kritikken på fakta. Hele denne hetzlignende tilstand udviklede sig i nogle landmandsfamilier til, at hvis man var gift med eller barn af en landmand, var det ikke det første, man fortalte. Det strammede til over årene, og i 1998 arrangerede en gruppe landbokvinder et stormøde, hvor der skulle gøres op med den skurkerolle, som landbruget var blevet tildelt. Et møde, der gav genlyd og manifesterede, at nu var nok nok.

Landbruget blev miljødebattens prygelknabe. I nogles øjne havde vi skurkerollen, og i egne øjne var vi i offerrollen. Vi kunne ikke forstå, at ingen forstod os. Vi havde naturligt paraderne oppe. Bønderne havde jo i århundreder drevet Danmarks jord, intensiveret landbruget og husdyrproduktionen og var dem, der havde forstand på det at drive landbrug. Nu begyndte nogle, der ikke engang havde været på landbrugsskole at blande sig i det at drive landbrug: i hvornår, hvordan og hvilken mængden af gylle, der måtte spredes på marken. Men der var jo noget om snakken. Vi var kommet for langt ud af tangenten. Igennem århundreder havde gårdene jo kun ændret ganske lidt på produktionen fra generation til generation, Min farfar og farmor købte i 1913 en ejendom på 22 tønder land med 2 heste, 7 køer, 3 grisesøer, 2 får og 20 høns. De afhændede den midt i fyrrerne til min faster og onkel, og de solgte den i 1964. Da var der 28 tønder land, 9 køer, 5 grisesøer, 40 høns og en Ferguson traktor. Det gav jo ikke nogen større udfordring med hensyn til størrelsen af møddingen i de 50 år.

Efter tilslutningen til Fællesmarkedet blev produktionen på en del gårde jo mangedoblet, uden der blev taget hensyn til, at det gav yderligere tilførsel af

husdyrgødning. I vort eksempel havde vi 160 køer. Gyllen fra dem skulle køres ud hver sjette uge året rundt uanset vejret. Det blev fordelt på 55 hektar og vi indkøbte naturligvis også kunstgødning for gyllens næringsværdi kunne vi ikke stole på, så ofte blev gyllen noget vi skulle af med. Indførelsen af reglerne for husdyrgødning var på sin plads og åbnede hurtigt vore øjne, skønt under protest. Den første gyllebeholder blev så lille som muligt og den næste blev større end reglerne krævede, for vi havde opdaget, at gylle – rigtigt anvendt – er guld.

## **En ny begyndelse**

Kravene til udnyttelse af og opbevaringskapacitet til husdyrgødning blev for os den “liden tue”, som var lige ved at vælte vort “store læs”. Vi skulle have forøget vort udspretningsareal. Det lykkedes ved at overtage nogle forpagtninger, men etableringen af gyllebeholder og ordnede afløbsforhold for ensilagesiloer krævede store investeringer. Dette var et lovkrav, for at produktionen kunne køre videre. Sparekassen mente, at det var en sag, der var dem uvedkommende, og at det måtte vi selv skaffe finansieringen til, underforstået fra vores kautionist. Her havde vi for længst trukket en streg i sandet. Yderligere sikkerheder var fuldstændig udelukket. Vi måtte under de omstændigheder undersøge mulighederne i forskellige scenarier. Vi fik gården vurderet med henblik på at gennemføre en akkord med vore kreditorer. Dette var absolut sidste udvej, og en vej vi ikke ville betræde. Så hellere undersøge muligheden for at sælge gården. I begge tilfælde ville alle lide et betydeligt tab. Da vi absolut ingen opbakning havde fra Sparekassen, og samarbejdet var gennemsyret af gensidig mistillid, undersøgte vi en tredje mulighed: om vi kunne skifte pengeinstitut?

Takket været dygtige økonomirådgivere og stor konstruktiv velvilje fra en lokal bankdirektør med stor indsigt i og veneration for landbruget og især nyetablerede med stor produktion, lykkedes det. Det var som en ny begyndelse. Endelig nogen, der troede på os, og et stort ønske gik i opfyldelse. Det, at nogen tror på en, og at man har sit pengeinstitut som en medspiller, er af uvurderlig betydning for motivationen, resultaterne og for glæden i dagligdagen.

Vi havde vundet en sejr. Andre end os selv og vores økonomirådgiver troede på os og vort projekt, men de foregående år havde trukket så mange vekslere på os, at vi overvejede nøje, om det vi havde oplevet i 1980'erne stod mål med de drømme, vi havde haft. Om det at være selvstændig, være sin egen herre, have friheden til at drive sin gård, i virkelighedens verden var reel og for dyrekøbt. Vi spurgte: “er det det hele værd?” “Hvor var friheden?” Fra at være fuldstændig underlagt en sparekasses vilje med hensyn til hvem, der skulle drive gården, var vi kommet til, at vi selv kunne bestemme. Det gjorde, at jeg ikke betragtede det som et nederlag, hvis vi solgte gården og vel at mærke selv tog beslutningen.

Vi satte sidst i 1980'erne gården til salg, og der var interesse fra tyskere

og hollændere, men vi ville selv ved et salg slæbe en gæld med os derfra, og hvordan ville vores frihed så være, og hvad skulle jeg lave? Denne endnu større usikkerhed for fremtiden gjorde, at vi stillede salget i bero. Frygten for en ukendt fremtid gav os håb om en bedring i det, vi kendte, og deri lå også en yderligere motivation – for det var jo landbruget jeg ville og brændte for.

## **Disharmonier**

Mange bedrifter var som vores bygget ud og bygget op uden den helt store overordnede planlægning. Dette medførte, at mange gårde var yderst disharmoniske. Besætningsstørrelse i forhold til areal, stalddtype i forhold til driften, fodersammensætningen i forhold til det optimale, arbejdskraft i forhold til arbejdskraftbehovet, ledelseskapaciteten i forhold til lederevner, gælden i forhold til værdierne, finansieringsomkostninger i forhold til indtjeningen, muligheden for et familieliv i forhold til andre familier. Disse forhold havde Statens Helårsforsøg med kvæg lavet undersøgelser af i et par år på forsøgslandbrug. Vores kvæggrådiger kontaktede Helårsforsøgene og gjorde opmærksom på, at han havde et forslag til, hvor de kunne prøve teorierne og resultaterne fra disse forsøg af i praksis på en gård, der opfyldte alle kriterierne for disharmoni – vores! Helårsforsøgene tog udfordringen op, og i 1989 var vi i et år med i harmoniseringsprojektet under helårsforsøgene. Dette var fantastisk. Vi havde besøg hver fjortende dag af yderst kompetente folk, der ud over faglig indsigt også formåede at motivere og følge op. Der blev indført nye procedurer, ændret fodring og så videre. Resultatet udeblev ikke, vort økonomiske resultat steg med 50 % og vores arbejdsglæde mangedobledes. Det, at se tingene lykkes, og det selv at fornemme, at det er min indsats, der gør det, er den bedste motivationsfaktor.

## **“Sælger ikke en høne, der lægger guldæg”**

På paradoksalt vis motiverede det også til igen at prøve at sælge gården. Vi havde nu vist, at vi kunne drive landbrug og tjene penge, og igen tog vi landmandslivet op til revision. I EU rumlede det med varsler om markante ændringer i landbrugspolitikken, og som græsrodsbevægelser kraftigt gjorde opmærksom på, gav det utryghed for fremtiden for landbruget. Jeg kunne måske søge ind på landbrugsteknikeruddannelsen i Odense. Vi kunne finde et sted at bo, så børnene ikke skulle skifte skole. Vi stillede det krav, at vi ville have en sum med fra gården, så vi kunne have lidt økonomisk frihed til at starte en ny tilværelse op på. Igen rullede de mørke BMW'er og Mercedes'er med tonede ruder og tyske nummerplader ind i gården. Det var tæt på, men vi var en halv million fra, at gården blev solgt. Vores bankdirektør forstod ikke vore salgstanker og sagde: *“man sælger ikke en høne, der lægger guldæg”*. Det forstod vi ikke lige umiddelbart, men vi lyttede og fik en superopbakning fra banken til videreudvikling af bedriften.

I 1991 droppede vi salgstankerne og sadlede om. Vi havde på grund af økonomien, og vores udprægede forsigtighed været nødsaget til at køre en nedslidningsstrategi, og en del reinvesteringer havde hobet sig op. Med bankens opbakning startede vi en mere offensiv strategi: fornyelse af inventar og maskiner, forbedringer i stalden, tilkøb af jord og mælkekvote. Det var ikke voldsomme investeringer. Vi havde prøvet at hænge i det yderste af neglene, og det ønskede vi under ingen omstændigheder at opleve igen. Vi tog det i små step. Mange af de, der var startet samtidig med os og var kommet igennem 1980'erne, fordoblede i 1990'erne produktionen.

Fra midt i 1990'erne blev der igen sat turbo på strukturudviklingen i landbruget, masser af bedrifter blev nedlagt og sammenlagt. Der blev etableret meget store stalde og parolen var: stor, større, størst. Kravet i Landbrugsloven om at eje en del af den jord, der krævedes til husdyrgødningen, gav med de store koncentrerede husdyrproduktioner, et voldsomt pres på jordpriserne.

## **At kende sit NU og turde**

I 2000 tog vi igen vores bedrift op til kritisk revision. Vi havde problemer med sundheden i stalden. Diskussionen om dyrevelfærd var befordrende for vore tanker, da vores stald, som en fodersengestald bygget efter normerne i 1978, ikke levede op til kravene til dyrevelfærd i det nye årtusinde. Vi ændrede og udvidede stalden i flere tempi fra 2001 til 2008 fra 136 til 200 sengebåse. Det gav flere kvadratmeter per ko og til opdrættet blev også indrettet sengebåse. Igen må vi sige, at de spørgsmålstejn, der blev sat ved den måde, vi gjorde tingene på, fra omverdenens side, satte noget konstruktivt i gang, og det blev en win-win situation, da både dyrevelfærden og sundheden blev forbedret i besætningen, ligesom de tekniske og økonomiske resultater fik et markant løft.

I løbet af første halvdel af 00'erne fik vi mulighed for at tilkøbe mere jord, og over 5 år blev gårdens samlede areal på 150 hektar og 20 hektar skov.

Siden midten af 1990'erne, da vores bedrift kom i mere smult vande, var jeg blevet engageret i kvæg- og landbrugspolitikken i det sønderjyske. I 2001 blev jeg opfordret til at stille op til formandsposten i den lokale nyfusionerede Sønderjysk Landboforening. Vi drøftede det hjemme og blev enige om, at hvis ikke, jeg prøvede, kunne jeg jo risikere engang at komme til at sidde og sige: *“det fik du heller ikke prøvet, for det turde du ikke”*, så jeg stillede op og blev valgt i marts 2001. I maj blev jeg formand for den regionale landboforening i Sønderjylland, og i oktober blev jeg valgt til viceformand i Landboforeningerne på landsplan. Jeg havde fra 1977 til 2001 passet kørerne og vort landbrug, og fra at være hjemme hver dag skiftede jeg i løbet af et halvt år til aldrig at være hjemme. En stor overgang for hele familien. Jeg var viceformand i 7 år, til jeg i 2008 ikke genopstillede.

I den tid jeg var viceformand, var jeg gradvis trappet ud af det praktiske landbrug derhjemme. Vi havde hele tiden super dygtige driftsledere. Den gennemgående driftsleder i alle årene var kommet til os i 1995, 18 år gammel. Vi drøftede forskellige former for et glidende generationsskifte. Vi endte op med at ville etablere et I/S. Det var pengeinstituttet med på, så det kunne lade sig gøre, men da den sidste hurdle faldt på plads, en tilladelse fra Fredningsmyndighederne til et byggeri, kom Karen Margrethe og jeg i tvivl om, det nu var det rigtige, vi var i gang med. Om ikke vores fremtid som landmænd lå bag os? Vi besluttede at foreslå de unge mennesker muligheden for at købe hele gården. Det var de interesserede i, og 1. januar 2009 overtog de Immervad med 130 hektar, besætning og maskiner. Drømmen fra min tidligste barndom om at blive gårdejer var gennem 32 år blevet indfriet, og jeg var nu klar til at blive forhen-værende gårdejer!

### **Støtten – fra Marshall til MacSharry og at makke ret**

I årene 2001 til 2008, mens jeg var viceformand i Dansk Landbrug, kom jeg i adskillige landmandsforsamlinger over hele landet, hvor den aktuelle landbrugs-politik som regel var emnet. Det, der i de år var det gennemgående tema, var de forskellige vandmiljøplaners og EU-reformers implementering, den tiltagende bureaukratisering, regeludbygning og kontrol med landbruget, som medførte frustrationer hos mange landmænd. Under de mange natlige hjemture fra de møder rundt i landet, suppleret med indtryk fra de gange, jeg efterfølgende under højskolekurser og foredrag har mødt kolleger og deres familier og har lyttet til deres beretninger, især det, der ikke siges, har jeg i bakspejlet gjort mig nogle tanker om, hvad det, vi oplevede, gradvist gjorde ved landmændene og den kultur, generationer har bygget på.

Den tiltagende regulering tog sin begyndelse i 1980'erne. Dette tiår står i min optik som meget markant i den ændring af vi landmænds selvopfattelse og værdier, som vort erhverv har gennemgået. 1980'erne, med krise, kvoter, kritik, kontrol og ikke mindst krav til miljøet i form af de første vandplaner, stillede for første gang kritiske spørgsmålstejn ved måden, vi drev vort landbrug på og ved støtten til landbruget. Det blev starten på en helt ny måde at tænke landbrug, landbrugspolitik og landbrugets rolle i samfundet på.

Landbrugsstøttehistorikken har i store træk været: Efter krigen kom Marshall-hjælpen, derefter støtte til produktionen via 60'ernes hjemmemarkedsordninger, og fra 1973 Fællesmarkedets støtteordninger baseret på sikring af fødevarerforsyningen. På grund af overproduktion af visse fødevarer i EF blev landbrugsstøtten i 1992 med MacSharry-reformen omlagt fra støtte til produktionen til en direkte støtte til den enkelte landmand. Udbygget yderligere i 2003 med Cap-reformen og indførelsen af Krydsoverensstemmelse, der betyder kon-

trol og krav til landmandsskabet for udbetaling af støtten. Kravene for udbetaling af støtten blev opfattet forskelligt af landmændene, nogen opfattede det som et “noget for noget-princip”, mens andre opfattede det som et spørgsmål om at få landmændene til “at makke ret”. Uanset berettigelsen af en del af disse tiltag var og er det indgreb i den enkelte landmands produktion og handlefrihed. Først kom der kvoter på mælkeleverancen, og senere kom der krav om braklægning af en del af landbrugsjorden. Dertil kom reguleringen på miljøområdet med restriktioner på gødningsnormerne og med regler for udbringning af og mængden af husdyrgødning, krav til naturindholdet og krav til dyrevelfærden og så videre. Disse tiltag var alle møntet på den enkelte gård, og uanset deres eventuelle berettigelse blev de betragtet som et indgreb i landmandens dispositionsret og har igennem årene gradvist gjort noget ved vores selvfølelse, selvbevidstheden og på sigt selvværdet baseret på de gamle landmandsdyder.

Der blev sat spørgsmålstejn ved vort landmandsskab. Det var en helt ny situation, at det ikke drejede sig om at producere den maksimale mængde af fødevarer. Naturligt havde vi alle paraderne oppe, når landmandens ret og evne til at drive sit landbrug blev udsat for kritik. Fundamentet, som den frie bonde stod på: friheden til at drive sin gård, smuldrede. Det højt besungne danske landbrugsland med dets bønder i eliten på verdensplan fik anslået en anden tone. Kimen til ændringer i vores opfattelse af landbruget og indgangen til det at være landmand blev lagt i 1980'erne.

## **Den frie bonde kan være lykkelig og have håb om held**

På alle de omtalte møder havde vi fra min generation svært ved at se det rimelige i de omfattende, detaljerede regelsæt, der blev indført inden for alle områder. Vores selvforståelse som landmænd var, som jeg tidligere har beskrevet, funderet på generationers arbejde med jorden og dyrene med det formål at producere fødevarer og give gården videre til næste generation. I det at være landmand, at være bonde, havde vi en forventning om en høj grad af frihed. Måske lå det, i vores underbevidsthed, selvom vi aldrig havde italesat det, i skriptionerne fra Frihedsstøtten om, “*at den frie bonde kan vorde kiek og opløst, flittig og god, hæderlig borger, lykkelig*”, og have “*lyst til kundskab, attrå til flid, håb om held*”. Dette udsagn om frihed som vejen til at være lykkelig blev med de mange reglers indgreb i vores dispositionsret også per definition oplevet som en svækkelse af vores mulighed for lykke og vort håb om held. Håbet om held er en motivationsfaktor, der gør, at man prøver, men hvis man gentagne gange rammes af restriktioner, breder der sig nemt et vist mismod, der kommer til udtryk i en dyb mistillid til de, der regulerer. Det gør sig nok særligt gældende for min og tidligere generationer, der havde løftet den selvstændige bondefane højt lige fra indgangen til landmandsgerningen.

Jeg nævnte tidligere vigtigheden af at have en ventil, når noget strammer til. Som landmand er den helt store – og altid tilgængelige ventil – omgangen og arbejdet med det levende, naturen: planter og dyr. Det rammer Jens Smærup Sørensen fint i omkvædet i sangen om det moderne landbrug “Jeg ejer både mark og eng”: *“Alligevel er det lærkens sang og kalvens bløde tunge og kornets fine skær og ræven med sin unge, der holder mig i live og får mig til at blive”*. Glæden ved at være landmand, at arbejde med og for naturen og dyrene. Se det spire og gro og trives, giver mange stjernestunder i hverdagen. Men ellers er hverdagen på landet ikke, som den var.

Den gamle landbokultur byggede på tradition og skæbnefælleskab blandt landboerne. Med de færre bedrifter er der blevet længere mellem de aktive landmænd, og disse er blevet mere og mere specialiserede, så skæbnefællesskabet bliver noget udvandet. Det fællesskab, der er tilbage, er det at bo på landet, men med mange erhverv og mennesketyper repræsenteret. Dette bidrager i høj grad til at få flere nuancer frem i vores tilgang til hinanden, så tidligere tiders mulighed for at lukke sig om sig selv og sin genre er vanskeliggjort. Ægtefælle og børn er i erhverv uden for landbruget. Det giver en bedre forståelse for værdien i mangfoldighederne og respekt for andre erhverv og synspunkter end tidligere. For mit vedkommende blev mange af mine indstillinger noget prøvet af, da Karen Margrethe arbejdede i en fagforening. Alt dette er med til at åbne landbruget. Det har været en proces, og en god proces, der gør, at landbruget i dag står stærkt i samfundsdebatten. Er du åben for kritik, får du nemmere en konstruktiv dialog fremfor altid at have paraderne parat.

## **Fremtiden er ikke så sort, som den har været**

Med de ændringer i samfundets dagsordener, de seneste 30 år har budt på, har landbrugets store historie og selvforståelse, fra at være en solid hjørnesteen, været tæt på at blive til en sten om halsen på erhvervet. Ud fra devisen: *“det skal være som det er – og blive som det var”* blev vi, i bagklogskabens klare lys, lidt for længe mere tilbageskuende end fremadrettede. Det kan konstateres, at en del af de gamle højt besungne landbodyder hen over årene er forsvundet, og en del er gradvis i opløsning, herunder også en akilleshæl i landbruget og bondebruget, selvejet!

Den nye generation af fremtidens landmænd, de, der forbereder sig til fremtiden, bruger den store historie som en sten at stå på, til at løfte blikket og give udsyn. De spørgsmål, der fra 1980'erne blev stillet til landbruget, gives der i dag svar på. Det er svar, der er præget af erkendelsen af, at landbruget også skal indordne sig under visse fagligt funderede regelsæt. Med “Den nye Fortælling”, som landbruget har sat i scene, bruges den store historie konstruktivt til at give et nuanceret syn på landbrugets bidrag, betydning og samspil med

det til enhver tid værende samfund, nationalt og internationalt. "Fremtiden er ikke så sort, som den har været" ligesom fortiden heller ikke er så hvid eller sort, som den måske bliver fremstillet. Intet er kun sort eller hvidt. Landbruget er mangfoldigt og har nuancer i alle regnbuens farver. Til alle tider er vi landmænd, uanset hvilke forskellige situationer vi hver især har været i, drevet af at gå efter skatten for enden af regnbuen!

Det bereder en landmand mange udfordrende stjernestunder undervejs!

## Summary

The essay is written by former farm owner, Gert Karkov, and provides his personal experience of the economical, structural and cultural changes within the Danish agricultural profession and rural society studied in other articles in this publication. Besides being a farm owner, Mr. Karkov was also politically involved with the agricultural organizations both at a local and national level, which adds another level to his experience.

Although he was the son of a small town Doctor, Mr. Karkov's connection to the agricultural society has always been very close and his childhood dreams of becoming a farmer became his destiny. Together with his wife, Karen Margrethe, Mr. Karkov bought the farm, *Immervad*, in 1977 and ran the farm until 2009. During this period the family experienced many of the challenges and changes that were common to most farmers in this period. Massive technological developments and political changes from the 1970s onwards required many new investments, which were made difficult by the economic recession of the 1980s which threatened the very existence of many farmers. New environmental legislation of the 1980s and 90s put even more pressure on the agricultural industry. These major developments provided the foundation to one of the most significant structural change in agricultural history. This not only changed agricultural production, but also the very culture and life form that had dominated rural Denmark for more than a century, which almost disappeared in one generation. For Mr. Karkov and his family this meant that they had to revise the way they worked, lived, thought, and understood themselves as farmers.

## Forfatterpræsentation

Gert Karkov, Født 1953. Realeksamen. Landmandsuddannelse med praktik i Danmark, Schweiz og USA. Reserveofficer. Det grønne Bevis. I 1977 Gårdejer på Immervad i Sønderjylland. 1995-2002: Formand Sønderjysk Kvæg. 2001-2006: Formand Sønderjysk Landboforening. 2001-2004: Formand Sønderjyske Landbrugsråd. 2001-2008: Viceformand Landboforeningerne/Dansk Landbrug. 2009: afhændes gården. Derefter arrangør af højskolekurser, rejseleder, foredragsholder m.m. Gift 1977 med Karen Margrethe Gregersen og har tre døtre.



## Bondekone i brydningstid

*Livet i landbruget har ændret sig meget i den danske efterkrigstid. Det gælder både for husmænd og gårdejere, men også for deres hustruer og børn. I denne erindringsartikel fortæller Karen Margrethe Karkov, født 1945, om sit liv som husmandsdatter og siden gårdmandskone med udeerhverv.*

### En barndom i Vestjylland

Når jeg har påtaget mig at beskrive mine tanker og refleksioner om tiden som bondekone 1977 – 2009, er det naturligt for mig at gå tilbage til min egen opvækst på landet i efterkrigstiden, hvilket er det, som har været med til at forme mig som person. Hvilke vilkår og hvilke værdier fik jeg med mig hjemmefra som barn på et husmandsbrug i 1950'erne?

Jeg er vokset op i Vestjylland som den yngste af 5 børn på et mindre stats-husmandsbrug, som mine forældre byggede i 1929. Tillige efternøler, født lige før Danmarks befrielse. Jeg har således ikke – i modsætning til mine søskende – oplevet tyske soldater i området, patronhylstre, varemangel, rationeringsmærker – ting, som gjorde et dybt indtryk på dem og prægede deres daglige liv.

Der herskede stor sparsommelighed i vores hjem. Der var én frikadelle per barn, og vores far havde nærmest eneret på den hjemmelavede rullepølse. Vi fik meget tidligt lært at skrabe tallerkenen så grundigt efter første ret, at eftermaden kunne spises af den samme tallerken.

Til ejendommen hørte 28 tønder land, syv køer og kalve, fire grisestier, to heste og cirka 40 høns. Far og mor hjalp hinanden med stald- og markarbejdet, og helt naturligt indgik vi børn i alt forefaldende: roehakning, høbjærgning, høst med selvbinder, og hvad der deraf fulgte, kartoffeloptagning, hvor vi i ugevis kravlede rundt på jorden og samlede forråd til vinteren. Desuden have- og husarbejde. Som det var almindeligt dengang, var det mor, som forestod alt husarbejde, bistået af os børn. Der var årlig juleslagtning, fernisering af trægulve, storvask i gruekedel. I årene, indtil vi fik malkemaskine, malkede mor morgen og aften. Alt foregik i sindigt tempo. Og når vi børn hjalp til, blev der aldrig jaget på os. Der var således også ind imellem god tid til at lege med hund og kat.

I løbet af 1950'erne kom mekaniseringen såvel ude som inde. I 1951 fik vi badeværelse med varmt vand, malkemaskine, og det sorte komfur blev erstattet af gasapparater. Før vi fik badeværelse, forrettede vi vores nødtørft i stalden. Lidt senere fik vi støvsuger og telefon, og saltkarret i kælderen blev erstattet af

et medlemskab af et frysehus i Alslev. Hertil transporterede vi det nyslagtede grisekød pakket i småpakker – og hentede det igen på faste åbningstider. Den største forandring var en Ferguson 35, som vi købte i 1957, og vi måtte dermed sige farvel til hestene; jeg kan endnu huske den formiddag, de blev hentet af den lokale vognmand – til slagtning. Far var absolut ikke moderne indstillet, men kunne samtidigt mærke, hvad de mange års slid havde gjort ved kroppen. Han nærmede sig de 60 år og følte sig samtidig presset af den teknologiske udvikling.

Det var en utrolig tryk opvækst at følge årets gang – en “tryk trummerum”, for det var også ind imellem lidt kedeligt. Men vi vidste altid, hvor vores forældre var, og hvad de lavede, og vi forstod nødvendigheden af, at tingene blev gjort, når vejr og vind var til det.

Far og mor havde begge været på højskole; de var glade for at læse, interesserede i sang og musik, gik i kirke og deltog i de kulturelle ting, man kunne overkomme på cykel. De fik aldrig bil. Far spillede violin, hvilket han havde lært sig i de lange vinteraftener som karl på landet.

Mine forældre snakkede aldrig økonomi. Far var autoriteten og den, der tog beslutningerne. Han havde ingen drøm om at udvikle eller udvide vores landbrugsproduktion for dermed at forøge indtægten. For ham var det livsformen: mange timers arbejde, roligt tempo og tid til pauser eller snak med naboen ved markskellet.

## **Ungdom og uddannelse**

Det lå ikke så meget i tiden at diskutere, hvad man som barn og ung havde anlæg og evner for. Mine forældre havde ikke ambitioner på den måde. Jeg ville meget gerne have et klaver og lære at spille. For en gangs skyld blev der talt økonomi – vi havde hverken råd – eller plads- til sådan et møbel.

Der var dog lidt tale om, at jeg efter 7. klasse havde mulighed for at fortsætte på realskole i Varde, men det tiltalte mig ikke på det tidspunkt. Jeg ville hellere ud at tjene mine egne penge og blev ansat på en gård i nabosognet, hvor jeg deltog i arbejdet ude og inde. Jeg skulle blandt andet tømme og vaske et pænt antal mælkejunger, som var kommet retur fra mejeriet, deltage i tærskning og roeoptagning. Desuden skulle jeg bistå med madlavning og andet husligt arbejde. Stemningen i hjemmet var langt fra harmonisk, så jeg blev hurtigt klar over, at det ikke var som ung pige på landet, jeg skulle lægge mine fremtidige kræfter. Apropos forældreambitioner, så var det nærmest en selvfølge, at jeg – som mine søskende – fik et ophold på Staby efterskole i 5 måneder sammen med 159 andre unge piger. En god og lærerig oplevelse, og det var sundt at prøve at leve i internat.

I 1961 kom jeg så i lære i Lunde brugsforening, som ligger lidt nordvest for

Varde. En drøm, jeg havde haft – at gå at betjene kunder, iført hvid kittel og røde træsko. Vi var tre ansatte i butikken ud over uddeleren, og det var en blandet landhandel, hvor vi solgte stort set alt – kolonial, isenkram, manufaktur og metervarer, garn, maling, værktøj, søm og skruer. Desuden benzinsalg i alle variationer. Jeg boede hos uddelerfamilien og deltog i det aktive ungdomsliv, som fandtes dengang – sport, dilettant, ungdomsmøder med foredrag og bal i forskelligt foreningsregi! Salget til de enkelte kunder blev skrevet i kontobogen – en slags medlemsbog, hvor man betalte én gang månedligt med mindre, man lavede en anden aftale.

Under læretiden fik jeg mit klaverønske opfyldt, idet jeg investerede i et godt, brugt Hornung & Møller og begyndte at gå til undervisning. Klaveret var dyrt i forhold til nu: 3000 kroner med 1000 kroner i udbetaling og 100 kroner i månedlige afdrag. Jeg er aldrig blevet virtuøs, men klaveret har fulgt mig og er her stadig. I det hele taget har musik altid betydet meget for mig – især den klassiske – og jeg går gerne til klassiske koncerter og opera. For nogle år siden begyndte jeg at spille harmonika – et lystigt instrument, som i modsætning til klaveret, et let at transportere.

I min familie, har der altid været tradition for at tage på højskole. Det havde begge mine forældre været samt tre af mine søskende.

Derfor valgte jeg et ophold på Frederiksborg højskole i 1964-65. Under mit ophold fik skolen besøg af en ung israeler, som boede i en kibbutz i det nordlige Israel. Han talte varmt om sit land og den pionerånd og entusiasme, som herskede der, så det endte med, at vi var tre fra holdet, som meldte os som frivillige til et kibbutzophold i tre måneder. Vi var sammen med andre danskere og unge fra forskellige europæiske lande, hvor vi fortrinsvis plukkede æbler. Det blev en stor oplevelse at færdes rundt i landet, idet vi på sabbatten tog på stop til de gamle seværdigheder. Det var min første udenlandsrejse.

I 1960'erne var der højkonjunktur i Danmark – de glade tressere – med stor udvikling indenfor snart sagt alle områder: industri, landbrug og byggeri. Det var i de år, de første gæstearbejdere fra Tyrkiet kom til Danmark. Der var brug for dem i industrien. For vi unge var der ligeledes mange muligheder for jobs.

Selvom jeg havde været glad for butikslivet, havde jeg taget kursus i maskinskrivning og stenografi, hvilket gav mig chance for at søge et job i sparekassen i Ribe – på favorable vilkår, idet jeg på 2 år blev uddannet sparekasseassistent. Det var på den tid, hvor man i pengeinstitutter gik over til EDB, så alt det arbejde, som tidligere foregik manuelt med kassestrimmel og regnemaskine, blev overtaget af elektronik. En tid i rivende udvikling, som også viste sig at kunne være ensformig og fremmedgørende. Så tidligere tiders håndskrevne sparekassebøger blev erstattet af maskinskrevne opgørelser.

I sparekassen havde vi alle typer kunder – også dem, som havde det svært.

Ikke bare økonomisk, men også helbredsmæssigt og socialt. Jeg mærkede en særlig interesse for disse mennesker, som på forskellig vis havde svært ved at få tingene til at lykkes. På et tidspunkt blev jeg kaldt ind til direktøren, idet han havde konstateret, at jeg havde bevilget et overtræk til en kvinde, som på alle måder var hårdt trængt. Han lod mig klart vide, at sparekassen jo ikke var noget socialkontor, og såfremt det var den praksis, jeg ville anvende, var det måske en ide at give sig til noget andet.

Når jeg nu ser tilbage på den tid, kan jeg konstatere, at jeg var meget søgende og kunne ikke se mig selv arbejde i disse jobs på livstid, hverken i butik eller i et pengeinstitut, selvom det på den tid nærmest var en livsforsikring – det troede man i hvert fald – at være ansat i sådan et job med pension. Jeg havde lyst til en mere intens kontakt med mennesker, end såvel butiks- og sparekasseliv gav mulighed for. Såfremt jeg skulle videreuddannes, ville det betyde yderligere skolegang, hvilket jeg efterhånden også havde fået meget lyst til. Jeg følte, at jeg manglede noget elementær viden og havde for eksempel aldrig lært matematik eller sprog, bortset fra lidt aftenskole-engelsk samt de engelskkundskaber, jeg havde fået under kibbutzopholdet. Inden jeg forlod sparekassen, havde jeg besluttet mig for at læse til socialrådgiver. Jeg var 26 år og uden kæreste, hvilket gav mig friheden til at gøre, hvad jeg fandt bedst.

Men først ville jeg til Kungälv – en fælles, nordisk højskole, beliggende nord for Göteborg. Der havde min bror og svigerinde været, og de havde talt begejstret derom. Det blev fantastiske otte måneder i samvær med andre unge fra hele Norden.

Derpå bosatte jeg mig i Esbjerg for at starte på et toårigt realkursus fra eftermiddag til først på aftenen, mens jeg havde butiksarbejde om formiddagen. De anderledes økonomiske forhold betød, hvad nogle vil betegne som en social deroute: Jeg måtte sælge min forholdsvis nye Morris Mascot samt mit fjernsyn, idet jeg blev nødt til at spænde livremmen ind – med Statens Uddannelsesstøtte på 500 kroner per måned samt deltidsjob.

Lige før realeksamen mødte jeg Gert – ung, glad entusiastisk landmand på 20 år – jeg var 28 år. Gert var soldat i Varde, mens jeg tog HF i de fag, som var nødvendige for adgang til socialrådgiveruddannelsen, som også kunne foregå i Esbjerg, og som jeg startede på i 1975. Kort derefter tog Gert til USA i ni måneder – det var et stærkt ønske for ham at stifte bekendtskab med livet og landbruget der.

Umiddelbart efter hjemkomsten skulle Gert på landbrugsskole, og jeg skulle ud i et års praktik to forskellige steder. Vi besluttede at søge til Sønderjylland og blev bosat i Gråsten. Jeg var i første omgang i Tinglev kommune og senere på Augustenborg sygehus. Det var for os begge vores første møde med denne dejlige landsdel. Vi nød den smukke natur og den charmerende dialekt, som vi

dog af og til havde svært ved at forstå. Jeg var kommet ud i “det virkelige liv” i en tilsyneladende fredelig landkommune og blev bekendt med, at der bag facaderne rundt omkring i de små hjem ikke kun hersker lutter idyl. Praktikken på Augustenborg blev noget af et chok. Jeg havde ikke drømt om, at forholdene var så kummerlige med sovesale for patienterne uden mulighed for privatliv. Heldigvis skete der store forbedringer inden for psykiatrien i løbet af 1980’erne.

## Hjemmet i Immervad

I sommeren 1977 begyndte vi at se på ejendomme, men der var meget få til salg. Områderne var Vest- og Sønderjylland. Beslutningen om køb af “Immervad”, der ligger i den sydligste udkant af Vojens Kommune, som det hed den gang, blev truffet tre dage før vores planlagte bryllup i august 1977. Jeg manglede stadig et år i at være færdig med min uddannelse, men havde mulighed for at bo hos mine svigerforældre i Bramming for så at være kone og landhusmor i weekenderne.

Vi overtog en gård på 55 hektar, en tidligere hævejskro, som var smukt og fredfyldt beliggende nær den gamle Immervad bro. Der var et stort lindetræ i gårdspladsen og blodbøg i haven. Dog var gården nedslidt såvel ude som inde. Stuehuset var bygget i 1871 og sparsomt vedligeholdt. Rummene fra kroens tid – det vil sige indtil 1920 – var intakte. Grundplanen på 200 kvadratmeter indeholdt bryggers, gang, badeværelse, køkken, spisekammer med kælder og saltkar, soveværelse, tre stuer skilt med dobbeltdøre, to værelser plus gang og trappe til første sal, hvor der lå et stort værelse. Der var gamle vinduer med enkeltglas, så vi det første efterår måtte bruge cirka 25 kilo kit til at tætnes. Den følgende vinter brugte vi 1000 liter fyringsolie på tre uger, selvom der kun var varme på i de rum, vi anvendte. I køkkenet var der fem forskellige slags tapet, og enkelte steder hang der løse ledninger ud af væggen.

Ved familie og venners hjælp fik vi ret hurtigt klaret det mest nødvendige og fik malet de rum, vi færdedes i – i 70’er farver: murstenrødt i køkkenet, flødechokoladebrunt i soveværelset med arvede, hvide, hjemmehæklede gardiner og, gamle mørklægningsgardiner fra krigens tid, som vi havde fundet på loftet, og som min søster malede og dekorerede. I stuen blev der strågul med ostelærredsgardiner og afsyrede dobbeltdøre.

Et par måneder efter overtagelsen af gården døde Gerts onkel pludseligt. Han var ungkarl og havde min svigermors fødegård i nærheden af Føvling, og alt indbo stod der fra hans forældres tid. Da indboet skulle deles, arvede vi mange ting – blandt andet hvide soveværelsesmøbler med toiletmøbel, røde plysmøbler, borde og pindestole – alt sammen smukke og solide, klassiske møbler fra 1910. Desuden fik vi en del linned, blandt andet overlagener med monogram og hæklet mellemværk, som blev til gardiner i spisestuen. Alle disse



*Figur 1. Immervad i solskin 1992. Foto: privat eje.*

ting var som skabt til de rammer, vi var havnet i, og betød, at vi stort set ikke behøvede at investere i indbo. Det blev både personligt og billigt!

Det var noget af en omvæltning for os at blive selvstændige og ægtepar på deltid. Jeg havde travlt med at færdiggøre min uddannelse, men i weekenderne lavede jeg mad og købte ind til den kommende uge, så Gert og en ung medhjælp havde noget at leve af. Hvis medhjælperen havde fri, var jeg enkelte gange ude i stalden at fodre kalve. Det var også i weekender, vi havde gæster, idet familie og venner gerne ville se, hvor vi var havnet. De gav samtidig en hjælpende hånd, for der var nok at tage fat på. Selvfølgelig var det en stor dag, da jeg en aften i juni 1978 kunne flytte hjem med eksamensbeviset i hånden. Jeg fik ret hurtigt et fuldtidsjob som ferievikar på de sønderjyske sygehuse, Haderslev, Aabenraa, Gram og senere vikarjob på Sønderborg sygehus.

## **Landhusmor og udearbejde**

I slutningen af 1978 ansatte vi en voksen karl. Vi havde samtidig taget en ny stald i brug, og bedriften blev kraftigt udvidet. Karlen spiste og boede hos os og havde familiær status på den måde, at han som hjemmemenneske sad i stuen hos os hver aften. Fik han kammerater på besøg, kom de helt naturligt ind i stuen. Jeg var gravid, havde udearbejde og skulle nu for alvor til at finde ud af at føre en husholdning. Det blev noget af en ilddåb, idet jeg jo egentlig aldrig rigtig havde lært at lave mad og føre hus. Jeg fandt jo ud af, at allerede inden det varme måltid var fortæret af to, senere tre voksne, hårdtarbejdende mænd, skulle jeg have det næste måltid i tankerne. Køleskabet skulle selvfølgelig indeholde mad til frokost med videre. Da vi havde ti kilometer til bageren og adskillige kilometer til købmanden, skulle der selvfølgelig planlægges. Jeg bagte boller og franskbrød og lærte også ret hurtigt ved hjælp af "Køkkenbog for unge piger", som stammede fra efterskolen, hvordan ganske almindelig hverdagsmad skulle tilberedes. Jeg ringede af og til og spurgte min mor, men hun havde aldrig lavet mad efter opskrift og tog det hele "på slump". Det var den gang almindeligt med to retter – og da vi jo havde mælken lige ved hånden, blev der ofte serveret sagovælling eller risengrød før kødretten. Der var gode, gamle æbletræer i haven, så der blev kogt æblemos i lange baner.

Vi slagtede gris med mellemrum med hjælp fra den lokale hjemmeslagter. Derudover spiste vi en del oksekød – af skiftende kvalitet – idet vi sommetider måtte nødslagte et kreatur. Det var – især i starten – en stor opgave, at få udnyttet alt på et kreatur. Så vi svømmede i kraftben. Hvis nødslagtningen foregik derhjemme, kunne det være svært at få de optimale temperaturer under hængningen, så kødet blev modnet tilfredsstillende. Heldigvis kom trykkogeren på mode – et redskab, jeg stadig er meget glad for. Dengang kunne den

få selv det sejeste oksekød nogenlunde mørt. Tillige var den rigtig god at koge suppe i, så vi kunne anvende de mange kraftben.

Som regel havde vi køkkenhave, om end med skiftende afkast. For det meste havde vi dog lidt kartofler, gulerødder, salat og persille. Vi fik også et drivhus, hvis udbytte i form af tomater og agurker var et godt supplement til sommermaden.

Vi har i årenes løb haft udelukkende solide og samvittighedsfulde unge mennesker ansat, og vi har haft mange, gode samtaler under måltiderne omkring køkkenbordet. At jeg i mit arbejde mødte mennesker fra andre samfundslag, betød, at snakken ikke kun kom til at handle om landbrug, hvilket jo ellers var et naturligt emne. Kost og logi var jo en del af ansættelsen, som det havde været gennem mange år – 365 dage om året. Jeg må nok erkende, at jeg synes, det var en meget stor opgave. Jeg følte mig ikke bare som – jeg VAR – et serviceorgan uden megen respons.

## **Børn**

Lise blev født i foråret 1979 – en fantastisk oplevelse at blive forældre. Jeg arbejdede indtil ugen før hendes fødsel og havde 12 ugers barselsorlov, hvorefter hun kom i dagpleje. Hendes tilstedeværelse betød selvfølgelig, at jeg skulle være ekstra påpasselig, så spisetiderne kunne overholdes. Et spædbarn kan man jo ikke programmere, så det passer ind i dagsrytmen.

I efteråret 1982 blev Marie født, så vi var nu lykkelige forældre til to små piger. Det viste sig ret tidligt, at hun havde en mælke-intolerance og kom på alternativ kost en tid, hvorefter problemerne forsvandt i løbet af et halvt års tid. De kom begge i dagpleje, indtil Lise som treårige startede i børnehave.

Som før omtalt havde vi to karle ansat, begge på kost og logi. Det store værelse ovenpå blev delt i to og udstyret med TV og genbrugsmøbler. Vi var ikke længere sammen med karlene om aftenen – de deltog i forskellige fritidstilbud eller så TV på værelset. Vi havde begge lange arbejdsdage og havde brug for at være sammen som familie om aftenen. Gert blev omkring nytår 1980 ramt af diskusprolaps og var stort set sengeliggende i over et halvt år. Han genvandt dog efterhånden sin arbejdsevne, selvom ryggen i de følgende mange år og stadigvæk sætter grænser for hans arbejdsevne.

Da vi i 1986 fik vores tredje datter, Anne-Sofie, måtte vi tage nogle ting op til overvejelse. Vore tre piger, som var født med 3½ års mellemrum, skulle afleveres tre forskellige steder: skole, børnehave og dagpleje. Vi havde en cirka 60-årig kvinde fra nabolaget som egentlig rengøringshjælp. Hun var glad for og dygtig til at lave mad, så vi indgik en aftale om, at hun og hendes mand et par gange ugentligt skulle have karlene til den varme mad. Dette var en rigtig god aflastning og gav mig lidt luft. Med årene blev det afløst af en mid-



dagsaftale med kroen i Hovslund. Karlene boede stadig hos os. De skulle selv holde deres værelser. Med mellemrum fik de udleveret rent sengetøj og skulle så aflevere det snavsede til vask. De erkendte, at de aldrig før havde prøvet at skifte sengetøj, ej heller at støvsuge værelset. Dette fortæller mig noget om den gamle bondekultur. Drengene blev sendt ud til deres far, når de blev så gamle, at de kunne bruges til noget i stald eller mark. Ud til det RIGTIGE arbejde. De indendørs pligter sørgede mor for...

## Lønarbejde

Som før nævnt fik jeg ansættelse som socialrådgiver på Haderslev sygehus – først som ferievikar og kort tid derefter en fast halvtidsstilling. Mit job var at rådgive patienter og eventuelt pårørende inden for den sociale lovgivning i bred forstand. I sygehusarbejdet mærkede jeg, hvor stort et nervepres det er at være indlagt: “Er jeg mon alvorligt syg – bliver jeg rask”? Jeg lærte vigtigheden af at veje mine ord og spørgsmål, vise hensyn og skabe ro under samtalerne.

Efter 11 år søgte jeg ansættelse i Kvindeligt Arbejderforbund i Vojens, hvis medlemmer stort set alle var fabriksarbejdere. Hovedparten af arbejdet bestod af samtaler med medlemmer, sagsbehandling af arbejdsskadesager og samarbejde med relevante myndigheder. Derpå fulgte to relativt korte arbejdsforhold som vikar, hvorefter jeg havde en pause i mit arbejdsliv, hvor jeg afprøvede rollen som bondegårdsværtinde.

I 1995 blev jeg ansat i FOA, Aabenraa, der er fagforening for kommunalt ansatte hjemmehjælpere og lignende faggrupper. I første omgang var det nok til varetagelse af arbejdsskadesager, men det blev også et tilbud til medlemmer, som havde personlige problemer af vidt forskellig karakter. Jeg har således lagt øre til mange skæbner og tildragelser i menneskers liv. Det var et både krævende og givende arbejde, og det blev her, jeg afsluttede mit ude-arbejdsliv. Jeg var der i to omgange, sammenlagt i 12 år.

## Turisme

Efter kort tid i Immervad kunne det ske, at forbipasserende på Hærvejstur spurgte, om de kunne købe en øl, idet der stadig stod Immervad Kro på gavlen. Vi måtte skuffe dem. Af og til i sommerferien fik vi forespørgsler om natlogi, idet der var en cykelpunktering eller lignende, som forhindrede folk i at fortsætte. Måske fik de så lov at overnatte i laden. Karlene boede jo på værelserne. I det hele taget var der om sommeren en del trafik forbi, hvilket fik os til at tage en beslutning om at indrette en gammel kørestald fra stuedrivertiden til en lille sommerbutik, så vi kunne stifte nærmere bekendtskab med de mennesker, der færdedes her. Vi solgte is, postkort, sodavand og Hærvejslandkort, som

netop var udgivet. Desuden handlede vi med keramik fra en lokal kunstner, som dog ret hurtigt blev udskiftet med lettere transportable småting i form af lidt souvenir, blandt andet krus med påtrykt tegning af Immervad bro. Disse gik som varmt brød. Børnene var med tiden blevet så store, at de også kunne deltage i at passe butikken, som kun var åben, når vi var hjemme samt i hele juli måned. Opstarten faldt sammen med Cyklistforbundets udgivelse af en fortegnelse over naturlejrpladser langs Hærvejen, hvor man kunne overnatte i telt for 10 kroner per person. Dette viste sig at blive en succes i 1990'erne, hvor masser af børnefamilier cyklede i deres ferier. Der var adgang til toilet i stalden, hvor de samtidig kunne se på køer og kalve og måske få en snak med bondemanden – et udmærket møde mellem land og by. Der var ofte fem-seks telte hver aften i højsæsonen, hvor jeg om aftenen modtog bestilling på morgenbrød, som jeg bagte næste morgen. Et frisk pust i sommerferien. Dertil kom den årlige Hærvejsvandring, som gik fra Slesvig til Viborg og var arrangeret af vandrersforeningen "Fodslaw". Den lå ganske fast, og den anden tirsdag i juli kom flere hundrede vandrere og holdt rast i gårdspladsen – en begivenhed, som især for børnene rangerede på højde med jul og fødselsdage. Dagen før vandringen var vi ude at plukke en masse jordbær, som børnene solgte til vandrerne i små krus. Vandringen betød også en god omsætning i butikken, som efterhånden blev udvidet med salg af T-shirts, påtrykt tegning af Immervad bro.

Når stalden nu var indrettet, fik vi lyst til at lave julestue i weekenderne i december måned. Stalden var som skabt til halmpynt og julehjerter, så Gert og jeg deltog i Formland-messen i Herning med henblik på køb af julepynt og gaveartikler. Det var for os et fuldstændig fremmed miljø, smarte forretningsfolk, som hastede rundt. Den første gang, vi var på Formland, havde Gert kort forinden været på Agromek, hvor der som bekendt er et ganske andet klientel!

Gerts faster leverede hjemmestøbte lys til julestuen mod, at vi sendte et beløb til Dansk Santalmission. Jeg bandt adventskranse og lavede dekorationer. Vi solgte æbleskiver og alkoholfri gløgg, spillede julemusik på båndoptageren. Vi deltog alle fem i forberedelsen af julestuen, og vi boede omtrent i kørestalden fire weekender i december.

Der lå en juletræsplantage i nærheden, og for en del kunders vedkommende blev det tradition at besøge os i forbindelse med afhentningen af årets juletræ. Ligeledes havde vi enkelte gange foreningsbesøg, hvor vi havde arrangeret kaffebord, sang julesange og læste op.

Det var ikke, fordi fortjenesten ved hverken teltplads, butik eller julestuen var særlig stor, men det gav os dejlige oplevelser at møde glade mennesker på udflugt, samtidig med at det var vores fælles familieprojekt. Såvel butik som julestue lukkede vi efter ti år.

*Figur 2. Det nyindrettede pilgrimsherberg, sommeren 2008. Foto: privat eje.*



I 2008 blev kørestalden omdannet til pilgrimsherberg for vandrere og cyklister. Vores blev ét af et pænt antal herberger, som blev indviet langs Hærvejen denne sommer, og som stadigvæk eksisterer.

Jeg fik efterhånden en drøm om at have mere tid derhjemme – tid til at “pille” blomster – for jeg syntes, at jeg stressede for meget fra det ene til det andet. Turisterhvervet tiltalte mig, hvilket førte til, at vi indrettede yderligere to værelser ovenpå med henblik på at drive bondegårdsferie og bed & breakfast. På dette tidspunkt havde jeg lyst til at holde en pause i mit udeerhverv og havde fået job som kirkesanger i Hoptrup, hvor jeg var i fire år. Menighedsrådet bevilgede mig samtidig en kirkesangeruddannelse på Kirkemusikskolen i Løgumkloster. Gert var afløser ved kirken i Vedsted, så vi fik en fælles opgave med at forberede os til søndagsgudstjenesterne, begravelser og bryllupper. Det havde den sideeffekt, at børnene også fik lært mange salmer.

Efter turistforeningens godkendelse havde vi i løbet af sommeren adskillige familier boende en uges tid, hvilket var med fuld forplejning. Nogle af dem

forventede ligeledes, at vi var med til at tilrettelægge, hvilke seværdigheder de skulle opleve. Det blev dog lige lovlig forpligtende.

Vi foretrak enkeltnatsturisterne, og omstændighederne artede sig sådan, at jeg året efter fik tilbudt et job, som jeg omgående sagde ja til. Vi fortsatte bed & breakfast i sommertiden, og om vinteren var de ledige værelser beboet af svenske skovarbejdere, som var kommet til Danmark for at rydde op efter orkanen i 1999. Senere blev de beboet af udenlandske håndværkere.

## **Familieliv og fritid**

Både Gert og jeg havde krævende og lange arbejdsdage. Når man ser tilbage, er det naturligt at tænke, om vi nu havde tid nok til børnene? Gert var rigtig god til at lege med dem efter endt arbejde. Når vi kom hjem om eftermiddagen, skulle vi have tid til at "lande" og tid til at omstille os. Jeg var sådan indrettet, at jeg sagtens kunne sætte mig – også selvom der var rodet – for at snakke dagens oplevelser igennem, inden vi gik i gang med noget nyt. Typisk skulle jeg lave mad og ordne vasketøj – det var før engangsbleerne.

Efter aftensmaden med karlene spurgte børnene altid: "Hvad skal vi ha' til kaffe?" Dette var optakten til hyggestunden før sengetid, hvor vi – afhængigt af børnenes alder – legede, dansede, lavede kædedans til en eller anden børnesang, spillede spil eller bare snakkede. I weekenderne tog vi til tider på små udflugter; museumsbesøg, biblioteket og lignende. På dette tidspunkt var der mulighed for at lytte til båndmusik på bibliotekerne. Et af højdepunkterne var en dagstur til Flensborg, hvilket foregik både i efterårs- og vinterferien. Det var pusten fra det store udland. Der kunne vi se punkere med grønt hår, der var rullende trapper i de to stormagasiner Hertie og Karstadt. Vi sluttede altid vores besøg der med at gå på McDonalds, som vi på dette tidspunkt ikke havde adgang til i Danmark. Engang var vi i isnende kulde kommet til at tage en genvej i en af de smalle gader ved havnen for at komme op til gågaden. Først da vi konstaterede de kulørte lamper og let påklædte damer, som råbte ud af vinduerne, opdagede vi, at vi gik på Oluf Samsons gang. Det var især børnene noget flove over.

Ellers nød børnene at fordybe sig i leg derhjemme i weekenderne. Familien i Vestjylland skulle også besøges, eller vi fik besøg af dem. Bortset fra lidt traktorkørsel og lidt kalvepasning var børnene ikke meget med i landbruget. Det var blevet for mekaniseret og for farligt. Hvis et af børnene var syge, kom farmor og passede både hus og barn. Da hun selv kom fra en gård, nød hun igen at have karle omkring køkkenbordet.

Da børnene var mindre, holdt vi en uges ferie i sommerhus, lånt af familien. Senere fik vi en combi-camp foræret og begyndte at køre udenlands i en udvalgt uge, der passede ind i landbrugsarbejdet, karlenes ferie og vores lille butik. Det



*Figur 3. Berner Sennenhunden, Sica, og Karen Margrethe, sommeren 2008. Foto: privat eje.*

var fantastisk at komme hjemmefra til andre egne og nye mennesker. Ofte var storbyerne børnenes foretrukne: Prag, Wien, Venedig, Amsterdam. Endvidere var vi flere gange på besøg hos Gerts bror, som er bosat i Sverige. Da børnene blev større, var det samværet med kammerater, som fyldte, tillige med sport, gymnastik, musikundervisning og ridning.

Jeg har selv siden min barndom været meget glad for dyr, især hunde. Som efternøler var jeg ofte henvist til at beskæftige mig selv, og derfor blev vores hund og katte vigtige dele i mit liv. I Immervad havde vi stort set hund i alle årene, og jeg har altid gået dagligt i mark og skov – og om sommeren plukket forskellige slags bær – altid ledsaget af vores hund. Ligeledes har vores hunde været en naturlig del af familien og har altid opholdt sig i det rum, hvor vi var.

Først i 1980'erne, hvor vores økonomi var meget anstrengt, gjorde jeg mit første indtog i de forholdsvis få genbrugsforretninger, som fandtes på den tid. Det er efterhånden blevet en livsstil. Fantastisk, hvad man kan støde på af gode, brugbare ting: køkkengrej, antikviteter, bøger og tøj. Selvom vores økonomiske status nu er en anden i forhold til 1980'erne, foretrækker jeg stadig genbrugsbutikker frem for såkaldte almindelige butikker.

## **Gårdens økonomi**

Det viste sig, at vi etablerede os i en vanskelig tid – dengang i tillid til, at inflationen ville forsætte. I løbet af de første år, hvor vi byggede stald, udvidede besætningen, forbedrede jorden og foretog andre nødvendige investeringer, fik vi oparbejdet en del gæld, blandt andet i form af udlandslån, hvor renten i 1980'erne steg til 22 %.

Min løn gik til daglige fornødenheder samt mindre anskaffelser til hus og børn. Mine søstre syede en stor del af børnenes tøj, så vi næsten kun havde udgifter til fodtøj. Det var ikke skatten, som tyngede os. Idet vi havde underskud på driften af ejendommen, betalte jeg ingen skat, og børnene havde friplads i daginstitutionerne.

Der var ikke foretaget væsentlige investeringer i stuehuset, bortset fra en gradvis udskiftning af de gamle vinduer samt isolering, men det blev meget hårde år, og vi var af og til i tvivl om, at vi overhovedet kunne fortsætte.

På trods af det havde vi et godt familieliv, hvor vi hverken manglede mad eller andre fornødenheder. Men de gamle værdier som flid og sparsommelighed kunne ikke alene klare det. Selvom jeg var opdraget til stor sparsommelighed, var tanken om adskillige millioners gæld og renternes himmelflugt til tider svære at tackle.

Det kunne ind imellem være svært at se, hvor smukt et sted vi boede. Så hjalp det, at turisterne kom og var imponerede over de dejlige omgivelser og "hovedbygningen", som de kaldte stuehuset!

## **Det sociale liv**

Der var et godt foreningsliv i det sogn, vi boede i, hvilket børnene havde stor glæde af. Det var ikke takket være vores indsats – det havde vi ikke overskud til. Vi var dog hver især en periode i skolebestyrelsen og Gert i menighedsrådet.

Lige fra starten havde vi med mellemrum samkvem med nogle få naboer samt nogle af de landbopar, som boede i området – det være sig til runde fødselsdage, konfirmationer og sølvbryllupper med videre. Det blev naturligt at drøfte de nye tider i landbokulturen, som var ved at brede sig, nemlig at konerne i stigende grad blev udearbejdende, hvilket gik ud over servicen derhjemme. Det var min opfattelse, at nogle af de landhusmødre, som altid havde arbejdet derhjemme, havde svært ved at forstå, hvorfor man absolut skulle arbejde et andet sted. Der måtte vel være nok at tage sig til derhjemme – også at det var lidt synd for manden, at han under konens fravær var nødt til selv at sætte frokost på bordet, lave kaffe med videre.

## **Eftertanker**

Min opfattelse er, at jeg tilhører en af de sidste årgange på landet, for hvem det ikke var en selvfølge, at unge piger fik en uddannelse.

I 2009 var jeg til guldkonfirmation i min fødeby, hvor stort set alle 17 konfirmander var til stede. Det viste sig, at jeg var den eneste af de syv piger, som havde fået en uddannelse. De andre havde arbejdet som ufaglærte og var blevet gift i 20 års alderen. En stor del af drengene havde fået en håndværksmæssig uddannelse.

I dette kan der efter min mening ligge en eller anden traditionel opfattelse på landet af, at pigerne naturligvis efter giftermål skulle være derhjemme for at passe hus og børn. En del af disse guldkonfirmand-piger var dog kommet på arbejdsmarkedet senere i deres liv.

Vores liv falder forskelligt ud. Mine refleksioner går på, at såfremt jeg var blevet gift som 20 årig, var jeg jo aldrig blevet socialrådgiver!

Som landmandskone oplevede jeg til en vis grad mig selv som atypisk. Jeg følte ikke helt, at jeg hørte til i kulturen omkring landbruget. Jeg fandt det for eksempel ikke naturligt at deltage i den lokale husholdningsforening. Jeg prioriterede det ikke højt og havde ikke behov for at komme ud at møde andre mennesker. Jeg havde fået mit kontaktbehov dækket via mit arbejde. Dertil kom, at min identitet ikke udelukkende var at være husmor, men både husmor og udearbejdende.

Jeg var i mange dilemmaer undervejs. Når Landsbladet kom ind af døren, kunne jeg læse: "Syltetiden står for døren". Samme dag modtog jeg måske mit fagblad, "Socialrådgiveren", som var fyldt med tilbud om kurser om forskellige relevante emner inden for mit fag. Det er meget nærliggende at føle sig utilstrækkelig, hvis man breder sig ud over mange ting. Det gjaldt ikke bare det praktiske arbejde, men også tankevirksomheden omkring børn, hus og hjem med alt, hvad det indebar. Kombineret med et udearbejde var det krævende.

## **Tiden efter årtusindeskiftet**

Fra 2001 til 2008 var Gert valgt som viceformand i Dansk Landbrug, hvilket var en stor og god udfordring for ham. Han var i København det meste af tiden og havde råderet over en lejlighed i nærheden af Axelborg, som jeg også kunne benytte. Nogle af årene studerede vore tre døtre i København, så der var god anledning for mig til hyppige besøg i hovedstaden.

Jobbet som viceformand indebar også konferencer i udlandet, hvor jeg af og til fik mulighed for at være med som ledsager – alt i alt et fuldstændig anderledes liv, end vi hidtil havde levet.

Men som bekendt vokser træerne ikke ind i himlen. Den nye livsform var

en udfordring for vores ægteskab. Det var svært at bevare nærheden, en udfordring, som vi arbejdede med, og som vi for længst har fået rettet op på. Vi levede jo også to vidt forskellige liv: Gert med de mange udfordringer, som landbruget havde og stadig har, mens jeg tog vare på hjemmet, havde den daglige kontakt med karlene, havde bed & breakfast om sommeren, samt klarede mit arbejde, indtil jeg i 2006 gik på efterløn.

Inden Gert ophørte med sit viceformandsjob, havde Esben, vores medhjælper gennem 14 år, flere gange ytret ønske om at overtage Immervad. Han og hans kone og to børn havde i flere år boet i vores lejede hus i Hovslund. Vi talte meget om det – for og imod. En overgang talte vi om kompagniskab. Dette krævede stor enighed – ikke kun om den daglige drift, men også om gårdens videre udvikling. Som tidligere omtalt har Gert i mange år haft rygproblemer samtidig med, at han stort set ikke havde udført praktiske opgaver i landbruget, siden han i 2001 tiltrådte som viceformand. Dette kunne let medføre en skæv arbejdsfordeling i et kompagniskab. Uanset hvordan man vender det, vil det altid være en stor beslutning at forlade noget, man selv har bygget op. Det var børnenes opvækststed, som vi alle var bundet til, men børnene var jo for længst fløjet fra reden. Selvom jeg altid har holdt meget af stedet, kunne jeg med tiden sagtens forestille mig en tilværelse et andet sted – med færre forpligtelser. Det endte med, at vi solgte gården per første januar 2009 og flyttede ind i vores sommerhus i Tormaj, som ligger ved Lillebælt, 10 kilometer sydøst for Haderslev.

## Summary

In this article Karen Margrethe Karkov tells about her life as a daughter of a smallholder and later on as wife of a farm owner. She was born in West-Jutland in 1945, and so she has experienced the comprehensive structural change that has taken place in Danish agriculture since the end of World War 2. For the women the changes have been radical. The role as a country housewife has almost completely vanished and instead the agricultural women have found their employment in the public or private labour market. Mrs. Karkov describes how she ended up as a trained social worker and how her responsibilities as the farmer's wife had to be adapted to her professional work outside the home. In addition she describes how the outside world also made its way into the farm, as the family took up tourism as a secondary source of income.

## Forfatterpræsentation

Karen Margrethe Karkov, født Gregersen i 1945. Uddannet som ekspeditrice, sparekasseassistent og i 1978 som socialrådgiver. Gået på efterløn i 2006 efter mange års dobbelt virke som udearbejdende gårdmandskone.